गीतगोविंद.

के. ह. ध्रुव.

गीतगोविंद.

संस्कृतने आधारे गूजरातीमां रची

प्रसिद्ध करनार

केशवलाल हर्षदराय ध्रुव,

अमदावाद.

How sweet the answer Echo makes
To Music at night,
When roused by lover's lute she wakes,
And far away o'er lawns and lakes
Goes answering bright?
(T. Moore)

आवृत्ति ५. प्रत ५००. सं. १९८०, स. १९२४.

मूल्य रू. २.

छापनार चिमनलाल ईश्वरलाल म्हेता,
वसंत मुद्रणालय, घीकांटा आगळ, अमदावाद.

The stage between pure lyric and pure drama is represented by the Gitagovinda.

The great perfection of form...here attained by combining grace of diction with ease in handling the most difficult metres, has not failed to win the admiration of all who are capable of reading the original Sanskrit. Making abundant use of alliteration and the most complex rhymes... not only at the end but in the middle of metrical feet, the poet has adopted the most varied and melodious measures for the expression of exuberant erotic emotions, with a skill which could not be surpassed.

Macdonell's Sanskrit Literature.

Jayadeva's style is worthy of high praise; now in a rapid flow of short words, now in the measured movement of long and skilfully constructed compounds, the poem brings in a series of brilliant pictures the emotions it seeks at once to describe, and to arouse as sentiments in the hearts of its readers or hearers.

Keith's Classical Sanskrit Literature.

गरवूँ गीतगोविंद विराजे भक्तिसुधाकर,
प्रेममंत्र, रतितंत्र, रागकेरो रतनाकर;
पढतां छंद प्रबंध रोम रोमे रस वासे,
रीझे जुगलकिशोर, त्रिविधना ताप ज नासे;
पद्मावतीजीवन अमीनिधि, संतकंजरंजन रवि.
कविचक्रवर्ती जयदेवजी; खंडमंडळिक परकवि.

नाभाजीकृत भक्तमाल उपरथी.

रसमुग्ध चकोर.

(चतुर्लघ प्रबंध.)

कवण रसिकता जाणशे
रसिक हृदयनी,
परवश दशा प्रमाणशे
तन तन्मयनी ?

कहीं इंदु[1] सुधासिंधु[2] गगनमंडळे ?
कहीं रंक पंखी ज्योतीझंखी[3] भूतळे ?

ए मधुर ज्योतीना ध्याने
ए अम्रतरसना ताने
ए अमिट[4] मीटना पाने

अविचळ योग अमोघ कवण उर आणशे
सुभग भोगीनो ?
लय लव कवण पीछाणशे
नवल योगीनो ?

---

* १ चंद्र. प्रस्तुत प्रबंधमां चंद्र अने तेना पर्यायथी भूतपूर्व चंद्र मासिक पण अभिप्रेत छे. २ अम्रतनो सागर. ३ चंदनीनो भोगी. ४ स्थिर, निश्चळ.

ढळेल घनघोर घारण विशे
बन्यूं नयूं अचेत चेतन दीसे,

तमोमय ज छे.
तहीं दीन तल्लीन
रजनीगुहानिलीन[५]

ए चकोरकेरी समाधि,
मींट पलकती पळ पळ सांधी
झगझगता तारलिया चकित नयन नाणशे
बंधु इंदुना;
ल्हे ए नेहे माणशे
सुधासिंधुना[६].

हृदयरसिकनी ते ज रसिकता जाणशे
रसिक हृदयना;
लगनी रगनी प्रमाणशे
मन मन्मथना[७].

---

५ रात्रिना गुहातुल्य ऊंडा एकांत भागमां रहेलो. ६ सुधासिंधुना नेहे एटले चंद्र प्रत्येना प्रेमने लीधे. ७ मद्रूप, मारा जेवा.

बे बोल.

(अ)

गीतगोविन्दनी गूजराती पद्यात्मक छाया आ पहेली छे. ए काव्यनी जूनी गूजरातीमां लखायली टीका मारा जोवामां आवी छे[1]. एनूं अर्वाचीन गूजरातीमां गद्यात्मक भाषांतर केटलांक वर्ष उपर प्रगट थयूं हतूं[2]. ए रसमय काव्यनां बे हिंदी भाषांतर[3] छापेलां मळी आवे छे. तेमांना एकमां संस्कृत अक्षरमेळ छंदने स्थाने मात्रामेळ वापर्या छे, जो के अष्टपदीने स्थाने तो अष्टपदी ज मूकी छे. बीजामां छंद छोडी देई मात्र प्रबंध ज देशी राहमां ऊतार्या छे. बंगाळीमां रसमयदासे सतीशचंद्रराये तथा विजयचंद्र मजुमदारे गीतगोविन्दनां कवितारूप भाषांतर कर्यां छे, ते त्रणेमां मूळना छंद अने प्रबंधने ते ज छंद अने

---

१ गीतगोविन्दनी जूनी गूजरातीमां थयेली टीकानी एक प्रत चरोतरमां भेटाशी गामना श्रीगोड ब्राह्मण रूडजीना हाथनी सं. १६४२ मां ऊतारेली जाणवामां छे. २ कर्ता गोंडळना वतनी वैद्य कानजी माधवजी भट्ट (सन १८८९). ३ आखा गीतगोविन्दनूं हिंदी भाषांतर मुर्शिदाबादना नागर कवि रायचंदे गीतगोविन्दादर्श ए नामे संवत १८३१ मां रचेलूं एक; अने चोवीस अष्टपदीनूं भाषांतर बनारसना भारतेंदु हरिश्चंद्रे गीतगोविन्दानन्द ए नामे रचेलूं बीजूं. आ बे अनुवाद उपरांत अमृतसरना भक्तरत्न हरिदासे करेलो अनुवाद पण सांभळ्यो छे.

प्रबंधमां ऊतारवानो आशय राख्यो नथी[४]. मराठीमां एक ज पद्यात्मक भाषांतर बहार पडेलूं मारा जोवामां आव्यूं छे. एनी पद्यरचना मोटे भागे मूळने अनुसरती छे. चेतोहरदेवनो ए अनुवाद मनोहर छे[५].

जयदेवना मधुर पद्यबंधनो कंइक परिचय कराववा में मूळनी ज छंदप्रबंधनी रचना भाषांतरमां ऊतारी छे[६]. आम करवा जतां कोइ कोइ

---

४ इ.स. १५६० ना अरसामां कवयित्री रसमयीदासीए रसमयदास नामथी समग्र काव्य विस्तारथी व्याख्यानरूपे पयार छंदमां ऊतार्यूं छे. ए अनुवाद जूनामां जूनो छे. त्यारपछी इ.स. १७३६ मां गिरिधरदासे भाषांतर कर्यूं छे. ए अनुवाद चडियाती पंक्तिनो छे. ते बहुधा मूळने मळता बंधमां रचेलो होय एवूं दिनेश बाबुए आपेला अवतरण उपरथी समजाय छे. सतीशचंद्र राय अने विजयचंद्र मजुमदारनां भाषांतर चालु जमानानां छे. ५ आ भाषांतर पूनामां बुधवारपैठना अंबाप्रसाद छापखानामां सन १८८९ मां छपायूं हतूं. एनी प्रस्तावनामां नीचेनी विशेष हकीकत आपेली छेः—मराठि मध्यें ३०—३५ वर्षे माग भावाचार्य अष्टपुत्रे यांनी 'भावार्थदीपिका' नांवाचें या काव्यास धरून समश्लोकी काव्य रचिलें. ६ गूजरातीमां अष्टपदीनो प्रथम परिचय करावनार कवि उद्धवदास छे. एणे गीतगोविन्दना बीजा प्रबंधनूं अनुकरण कर्यूं छे. उद्धवदासनी ए अष्टपदी प्रसिद्ध गुजराती पत्रना सं. १९७७ ना दीवाळीना अंकमां छपाई छे. ए कविए सं. १६४८ मां मागशर वदि पांचमने दिवसे विष्णुसहस्रनाम रच्यूं हतूं.

प्रसंगे एकना बे छंद करवा पड्या छे अने प्रबंधनां पद पण वधारवां पड्यां छे. कविनी प्रसिद्धि संदर्भना माधुर्यने लईने छे, ते वात लक्षमां राखी मूळनो ए चमत्कार साचववा बनतो प्रयत्न कर्यो छे. साथे साथे भाषांतरमां मूळनो रस जमाववानो पण उद्देश राख्यो छे. मुद्राराक्षसनी खुबी तेना गहन संविधानमां रही होवाथी तेनो अनुवाद वस्तुग्राही छे. अमरुशतकना मुक्तकमां रसरूपे परिणाम पामता ते ते भावनूं निरूपण छे; तेथी तेनो अनुवाद भावग्राही छे. गीतगोविन्दमां रसनूं प्राधान्य छे, माटे तेनूं भाषांतर रसग्राही करवा उचित धार्यूं छे. आ संकेतने अनुसरी प्रधान रसने खीलववा अने शोभाववा भाषा अने अलंकार तरफ औचित्यनी दृष्टिए पूरतूं ध्यान आप्यूं छे. प्रसंगे पंक्ति अने पद्यनो क्रम बदलवानी जरूर जणाई, त्यां ते बदल्यो छे. भाषा कंइक कठिन छे, तथापि रचनामां क्लिष्टता आववा दीधी नथी.

स्वतंत्र रचेला ग्रंथ जेवूं भाषांतर सुभाग्ये ज लोकप्रिय थवा पामे छे. प्रेमानंदनी मोहक वानीथी रचायलूं मार्कण्डेयपुराणनूं भाषांतर ए कविनां ओखाहरण ने सुदामाचरित्र जेटली ख्याति नथी पाम्यूं; जोके मार्कंडेयपुराणने रुचिकर करवा प्रेमानंदे संस्कृत वृत्तने बदले देशी वापरवानी छूट लीधी छे. रत्नेश्वरनां भाषांतर तेथी पण ओछी प्रख्याति पाम्यां छे. आथी हूं पण रसिक जनोने आनंद ऊपजाववा उपरांत आ भाषांतर अधिक लोकप्रिय थवानी आशा नथी राखतो.

(आ)

'ए कोण मने डोलावे छे!', निशामां चकचूर बनेलो शेखरक

डोल्तो डोल्तो कहे छे[७]. केफनी खुमारी आवी भारे हशे, ते तो रंग-घाणीना जीवो जाणे. परंतु रसनी मस्ती तो परवश बनावे छे खरी. भाषांतरना धोरी मार्गथी न खसवानो अविचळ निश्चय राखी रसनूं पात्र ओठे अडाड्यूं ने ते अंतरमां ठलवायूं न ठलवायूं, के खरेखात कोइ डोलावतूं होय तेम थवा लाग्यूं. पृथ्वी चळ्यानी, सूर्य चळ्यानी, ध्रुवे चळ्यानी अतिशयोक्ति क्यमे जाणे स्वभावोक्ति बनी. दृष्टि स्थूळनूं ग्रहण करती अटकी; ने छाया, निर्मळ मोहक छाया ज जोवा लागी. हृदयचक्षु आगळ पण ए ज छाया प्रकाशवा ने विकासवा मांडी. पात्र तो म्होडे मांड्यूं ज हतूं; ते फरी फरी ठलवाई गयूं: एटले केवळ लीलांपीळां ज नहि, पण इंद्रजाळना अनेक अवनवा रंग ए छायामां भराया. ए ऐंद्रजालिक छाया रसिकजनना विनोदने अर्थे आ निवेदन करूं छूं.

शारदादेशना[८]आलंकारिके सत्य ज भाख्यूं छे, के 'काव्यं पर-निर्वृतये.' साहित्यना नंदन वनमां कल्पनाना कल्पवृक्षनो आश्रय लेवो, मूर्तिमती सुंदरताना सौभाग्यना भोगी थवूं, सरस्वतीनी वीणाना दिव्य स्वरो सांभळवा अने रसनूं पान करवूं तथा कराववूं, ए ल्हावो ओर ज छे. अमृतथी आत्मा धरातो नथी ते पर देहे स्वर्गना अने आ देहे काव्यना.

पायं पायमपः पेयापेयाः पेयतमं पुनः ।
प्रदत्ते यः पयःपूरं दूरं मान्यो घनः स नः ॥

---

७ जुओ नागानन्द, अंक ३, प्रवेशक. ८ काव्यप्रकाश-कार मम्मट.

कवि अने काव्य.

केंदुलीनो महोत्सव.

बंगाळाना वीरभूम जिल्लामां केंदुली नामे गाम छे. ते अजया नदीने तीरे आवेलुं छे. ए गाममां प्रतिवर्ष मेळो भराय छे, अने एक भक्तकविना महिमानो उत्सव ऊजवाय छे. कहे छे के ते तिथिए भगवती गंगा ए भक्तकविनी खातर अजया नदीमां पूर्वे पधार्यां हतां अने कविनो विष्णुलोके वास थया पछी तेना पवित्र नामनी खातर प्रतिवर्ष पधारे छे[1]. ए कविने माटे आखो देश अभिमान धरावे छे. आठसें वरस वीततां ए बंगाळी बंधुओ एने संभारे छे. वंगसाहित्यना अरुणोदय पहेलांना ब्राह्म मुहूर्तनो ए गीर्वाणकवि ते गीतगोविन्दनो रचनार जयदेव.

केंदुलीना सेन राजा.

केंदुली गाम अष्टपदीना कर्तानी जन्मभूमि छे[2]. इसवी बारमा

---

१ जुओ सद्गत विजयचंद्र मजमुदारे छपावेला बंगाळी गीतगोविंदनी भूमिका. २ जुओ गीतगोविन्द ।३।१०।. एमां

सैकामां त्यां [३]चंद्रवंशी सेन राजाओनी आण फरती हती. [४]अरिराज विजयसेन सैकाना आरंभमां पश्चिम बंगाळनो राजा हतो. बहोळा नौकासैन्यना बळथी गंगाकांठाना मुल्कने नम्यूं आपवानी तेणे फरज पाडी. प्रद्युम्नेश्वरप्रशस्तिमां ए राजाए राघव, वीर, वर्धन अने नान्यने हरावी केद कर्यानो उल्लेख छे. तेमांनो राघव ते गौड देशनो राजा रामपाल ([५]इ.स. १०६९–११११) होय एम हूं मानूं छूं. एने बारमी सदीना पहेला दसकामां विजयसेने हराव्यो संभवे छे. गौड उपरांत कलिंग अने कामरूपना राजाओनो पण सेन राजाए पराभव कर्यानूं प्रशस्तिमां छे. कदाच वीर अने वर्धन ते आ देशना ज हशे. एमनी साथेना विग्रहनो समय चोकस जाणवामां आव्यो नथी. छेल्लो

कहेलं केंदुबिल्व ते ज केंदुली.

३ जुओ लक्ष्मणसेनकृत अद्भुतसागर। श्लोक ४। भुवः ....भर्ताजनि विजयसेनः शशिकुले ।. जुओ वळी प्राचीनलेखमाला ।२।, प्रद्युम्नेश्वर-प्रशस्ति, श्लोक ३–५। जगत्यसावचरमो राजा सुधादीधितिः॥ वंशे तस्य.... सेनान्ववाये....सामन्तसेनः ।. राजकुमार केशवसेन पण पोताना मूळपुरुषरूपे चंद्रने स्तवे छे; जुओ सदुक्तिकर्णामृत । १ । ७२ । ५ । जयति भुजभुवां वंशकन्दः सुधांशुः ।. अबुलफजल सेन राजाओने वैद्यवंशीय कहे छे. ते भूल छे. खुलासा माटे जुओ पंडित विश्वनाथ रेउ कृत भारतके प्राचीन राजवंश (प्रथम भाग) । पृ. १९८.   ४ विजयसेननूं बिरुद.   ५ रामपालना राज्यना आरंभ अने अंतनां वर्ष Indian Antiquary, 1922, July-August मांथी उतार्यां छे.

नान्यदेव मिथिलानो राजा हतो[६]. तेनूं राज्य युवराज वल्लालसेने इ. स. १११९ मां जीती लीधूं. ए ज संधिमां युवराजने महेले कुमार लक्ष्मणसेन पधार्यानी वधामणी पण मळी. राज्यनी अने वंशनी वृद्धिनूं आ वर्ष विजयसेने नवो लक्ष्मणसेनसंवत स्थापी अमर कर्यूं[७]. सेन वंशनो ए पहेलो प्रतापी राजा हतो. एणे इ.स. १०९६ थी इ.स. ११५७ सूधी राज्य कर्यूं[८].

विजयसेन पछी वल्लालसेन गादीए आव्यो. आ वखते तेनी उम्मर ओगणसाठ बरसनी हती. एनूं घडपण जोई इ.स. ११६५ ना अरसामां गौड देशना राजाए विग्रह मांड्यो. परंतु कुमार लक्ष्मणसेन पिताना जेवो ज पराक्रमी हतो. तेणे गौड राजाने हरावी केद कर्यो अने तेना राज्यनो मोटो भाग जीती लेई गौडेश्वर बिरुद प्राप्त कर्यूं[९].

---

६ भा.प्रा.रा. । १ । मां कर्णाटकना नान्यदेवे शक ८११ (डॉ. कीलहॉर्नना मत प्रमाणे शक ८८९) मां नेपाळ जीत्यो एम कह्यूं छे. ए ज नान्यदेवने पंडितजी विजयसेन साथे संघर्षमां आणे छे. परंतु नेपाळना जीतनार नान्यदेवनो अने विजयसेननो राज्यकाळ, बे परस्पर बंध बेसता नथी. आथी बल्लालसेने केद करेल्य नान्यने नेपाळ जीतनार नान्यदेवथी हूं भिन्न गणूं छूं. ७ लक्ष्मणसेनसंवतना आरंभ बाबत बहु बहु वातो चाले छे; जुओ भा.प्रा रा. । १ । वगेरे. ए बधी पाछळथी घडी काढेली लागे छे. ८ विजयसेन, बल्लालसेन अने लक्ष्मणसेनना राज्यना आरंभ अने अतनां बरस Ind. Ant. 1922, July–August ने अनुसरीने आप्यां छे. ९ जुओ Madhianagar Plate,

समर्थ युवराजने राज्यनी चिंता सोंपी वृद्ध राजा सरस्वतीनी आराधनामां गूंथायो. बदरिकाश्रमवासी साधु सिंहगिरिना उपदेशथी तांत्रिक बौद्ध धर्म तजी तेणे शैव धर्म स्वीकार्यो हतो. अनेक राजपंडितना समागममां तेणे प्रतिष्ठासागर अने आचारसागर रची[१०] दानसागर अने अद्भुतसागर आरंभ्या. आ बे पैकी पहेलो ग्रंथ इ.स. ११६९–७० मां पूरो थयो. बीजो ग्रंथ तेणे इ.स. ११६८–६९ मां रचवो शरु कर्यो हतो, तेमां पछी तेणे चित्त परोव्यूं. परंतु तेनूं शरीर वरस जतां करी बहु खखळी गयूं हतूं. तेथी अधूरो ग्रंथ मरणोत्तर पूरो कराववानी आज्ञा आपी तेणे एंशी वर्षनी वये इ.स. ११७८ मां तीर्थराज प्रयाग आगळ गंगा अने यमुनाना संगममां नवी राणी साथे जळप्रवेश कर्यो[११].

वल्लाल, ते सेन वंशनो बीजो प्रतापी राजा हतो. एनूं राज्य राढ किंवा पश्चिम बंगाळमां, वरेंद्र किंवा पूर्व बंगाळमां, वंग किंवा उत्तर बंगाळमां, वागडी किंवा गंगानां मुख वच्चेना दक्षिण बंगाळमां, तथा मिथिलामां पसर्यूं हतूं [१२]. वर्णमर्यादा पळाववामां अने शांति सधाववामां ते बहु कडक अने जाग्रत हतो. ब्राह्मणोने संतापनार सोनीवाणियानां तेणे जनोई ऊतरावी लीधां. वरेंद्रना माछी बहु तोफानी हता, तेमने ए नीतिनिपुण

आसीद् गौडेश्वरश्रीहठहरणकरी यस्य कौमारलीला. आ गौड राजा कदाच गोपाल हशे.

१० आ माहीती Ind.Ant. 1922, July–August मांथी मळवी छे. जुओ भा.प्रा.रा. । १ ।. ११ आ वृत्तांत भा.प्रा.रा. । १ । मांथी लीधो छे. १२ जुओ भा.प्रा.रा. । १ ।.

राजाए युक्तिथी विखेरी नांखी प्रजानो त्रास टाळ्यो. सच्छूद्रमां दाखल करी तेणे एमने घरकामनी नोकरीनां द्वार ऊघाडी आप्यां. एटले ए आपोआप नोकरीना लोभमां चारे कोर दूर दूर वेराई गया. कूंभार माळी वगेरनी पण सच्छूद्रमां गणतरी करी बहोळा विचारना राजाए घरकामना नोकर मेळववानी हाडमारी टाळी; अने हल्का वर्णनो उद्धार करनार तरीके तेनूं नाम यावच्चंद्र अमर कर्यूं.

वल्लालसेननी सभामां अनिरुद्ध, श्रीनिवास आदि पंडितो अने गोवर्धन शरण आदि कविओ विराजता हता. [१३]अनिरुद्ध उत्तर बंगाळनो वतनी हतो. तेणे दानसागर रचवामां विद्याविलासी राजाने सारी मदद करी हती. अद्भुतसागरनूं मंडाण [१४]श्रीनिवासनी सहायताथी थयूं हतुं; अने ते अधूरो ग्रंथ राजाना मरण पछी ए गणित तथा ज्योतिषमां कुशळ पंडिते ज पूरो कर्यो संभवे छे. आचार्य गोवर्धने आर्यासप्तशती अने भट्ट शरणे वल्लालचरित रच्यां, ते वल्लालसेनना राज्यकाळमां. पहेला पुस्तकमां प्रतिष्ठासागर आचारसागर वगेर प्रबंधकळा प्रगटावनार तरीके ए चंद्रवंशी राजानी प्रशंसा छे[१५]. बीजानी

---

१३ हारलता चम्पाद्वितीया वगेरेनो कर्ता. १४ गणितचूडामणिनो कर्ता. १५ जुओ आर्यासप्तशती।३९। सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च । सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥- पंडित विश्वनाथ रेउ पण आ श्लोकमां वल्लालसेन अभिप्रेत समजे छे; जुओ भा. प्रा. रा. । १ । पृ. २१८–२१९.

माहीती इ. स. १५११ मां अनंत भट्टे रचेलुं नवूं [16]वल्लालचरित्त मात्र आपे छे[17].

लक्ष्मणसेन ज्यारे गादीए बेठो, त्यारे तेनी उम्मर पण ओगणसाठ वरसनी हती. ते पिताना जेवो विद्याविलासी अने तेना जेवो ज पराक्रमी हतो. गौड उपरांत काशी कलिंग तथा कामरूपना राजाओने तेणे जीत्या हता[18]; अने प्रयाग वाराणसी तथा पुरीमां रोपेला कीर्तिस्तंभ तेनो जश गाता हता[19]. राज्यारूढ थतां तेणे मोटी उम्मरना कुमार माधवसेन तथा केशवसेनने राज्यकारभारमां जोड्या.[20] त्रिकूटाचळनी शीतळ छायामां दस वरस उपद्रव रहित आनंदमां पसार थयां. तेटलामां ते जबरां शिखर तूटी पड्यां. पहेलो माधवसेन गुजरी गयो ने

---

१६ गोपाळ भट्टे वैद्य जागीरदार शिष्य वल्लालसेननूं जीवनचरित्र लख्यूं छे, तेनूं नाम पण वल्लालचरित छे; तेनाथी शरणनूं अने अनंत भट्टनूं वल्लालचरित भिन्न समजवूं. वैद्य जागीरदार सेन राजा पछी अढीसें वरस मोडो थयो हतो. १७ जुओ भा. प्रा. रा. । १ ।. १८ जुओ Lakshmanasena's Madhainagar Plate. १९ जुओ Visvarupasena's Madanpada Plate. २० सदुक्ति.। १ । ५४, ६५, ७२ । ५, २, ५ । मां केशवसेनना नाम पूर्वे श्रीमत् विशेषण मूक्यूं छे अने ए त्रण श्लोक पैकी वच्चलाने अंते नाम पाछळ देव उपपद जोड्यूं छे, ते उपरथी तेने राज्याधिकार भोगवतो में मान्यो छे. एथी मोटा राजकुमार माधवसेनने राज्याधिकार अर्थापन्न छे.

पछी केशवसेन[२१]. न्हानो कुमार विश्वरूपसेन, ते ज वृद्धनी लाकडीरूप रह्यो. एवामां तोफाननूं भारे वादळ चडी आव्यूं; तेणे पडोशनूं पालराज्य पायमाल कर्यूं. गुलामवंशना दिल्हीना सुल्तानना सरदार बख्तियार खिलजीए इ. स. ११९७ मां छेल्ला गौड राजा गोविंदपालने हरावी तेनी राजधानी औदंतपुरी उज्जड करी. ए काल-सर्पना पाडोशथी व्हीी लक्ष्मणसेननी प्रजाए नासभाग करी मूकी. केटलांक माणस कामरूप तरफ, तो बीजां पुरी तरफ सिधावी गयां. पण शूरो वृद्ध राजा डर्यो नहि. डग्यो नहि. सामे म्होए लडी पितापुत्र धर्मयुद्धमां विजयनी के स्वर्गनी आशा राखता हता, तेवामां लश्करने पाछळ मूकी एंशी ज सवारथी आगळ वधी माजी सुल्तान शहाबुदीन गोरीनो गुलाम राजधानी नवद्वीपमां एकाएक दाखल थयो. वसतीमां कोइने पण न छेडतां तेणे पांशरो राजमहेलनो रस्तो लीधो. लोक समज्या, के आ कोइ घोडानो सोदागर छे ते दरबारमां घोडा वेचवा जाय छे. जेवो खिलजी दरबारगढे प्होच्यो, तेवो ज तेणे जोसभेर हुमलो कर्यो; अने जे सामा थया तेमने दमस्कनी तीखी तरवारे कापी

---

२१ अबुलफजल माधवसेननो राज्यकाळ दस अने केशवसेननो पंदर वरस आपे छे, ते में स्वीकार्यो छे. परंतु ए बे राजकुमार लक्ष्मणसेन पछी गादीए आव्यानूं आइने–अकबरीमां लख्यूं छे ते मान्य नथी. Madanpada Plate मां विश्वरूपसेन पोताने लक्ष्मणसेननो उत्तराधिकारी कहे छे. एथी माधवसेन तथा केशवसेनने पिताना पूर्वे गत थया में कह्या छे; अने एमनो राज्य-काळ पिताना राज्यकाळमां समाव्यो छे. बख्तियार खिलजीना उपद्रव

नांख्या. ए अवसरे राजा भोजनशाळामां जमवा बेठो हतो, ते भाणा उपरथी ऊठी पाछले बारणेथी रवाने थई गयो. इस्लामी फोज आवी प्होंची, तेणे लूंट चलावी आग लगाडी नवद्वीपनो नाश कर्यो. पछी खिलजी सरदार लक्ष्मणसेने वसावेली लक्ष्मणावतीए गयो. आसपासनो प्रदेश कबजे करी त्यां तेणे थाणूं नांख्यूं. नवद्वीपनी लूंटनो मोटो भाग तेणे सुलतान कुतुबुद्दीनने दिल्ही भेट मोकल्यो. पोताना मालिकना गुलामने सुलताने महेरबानीमां लक्ष्मणावतीनी जागीरनो पटो करी आप्यो; इ.स. ११९९[२२].

आ तरफ निरुपाय स्थितिमां चाली नीकळेलो एंशी वरसनो सेन राजा सहीसलामत पूर्वबंगाळमां प्होंची गयो. खिलजीना छळथी पश्चिम बंगाळ खोयो, ते जतां बीजो बधो देश तो लक्ष्मणसेनना स्वामित्वमां ज हतो. वरेंद्र विभागना विक्रमपुरमां राजधानी ठरावी धर्ममूर्ति सेन राजाए सात वरस शांतिथी राज्य कर्यूं[२३]. पिता अने पितामहनी आयु-

---

पहेलां ते में कल्प्यो छे.

२२ बख्तियार खिलजीना उपद्रवनी हकीकत भा.प्रा.रा. । १ । ना आधारे आपी छे. २३ अबुलफजले लक्ष्मणसेननो राज्यकाळ सात वरसनो आप्यो छे, ते हुं विक्रमपुरनी गादीनो समजूं छुं. आइने-अकबरीमां नवद्वीपनी गादीनो राज्यकाळ गणतरीमां लेवो ज रही गयो छे. एथी उलटुं तबकाते–नासिरीमां विक्रमपुरनी गादीनां सात वरस लेखामां लेवायां नथी; अने राजगादी मळता पहेलानां ओगणसाठ वरस नवद्वीपनी गादीनां एकवीस वरसमां खोटां ऊमेरायां छे. लक्ष्मणसेनसंवतनी घटनामां पण आवी ज

मर्यादाए इ.स. १२०६ मां कुमार विश्वरूपसेनने राज्य सोंपी ए स्वर्गवासी थयो[२४]. एनो प्रतिपक्षी अधर्मनी जागीर छ वरस भोगवी इ.स. १२०५ मां कामरूप उपरनी सवारीमां मार खाई पाछो वळतां एना ज अमीर अलीमर्दानना हाथे वगरमोते मुओ.

लक्ष्मणसेन बहु बहादुर अने हिम्मतवान राजा हतो. एनां पराक्रमनी नोंध अनेक ताम्रपत्रोमां जळवाई रही छे. बख्तियार खिलजीए नवद्वीप छळथी लीधूं ते भले: एनाथी विक्रमपुर उपर सवारी लेई जवाई नहि. पितानी आज्ञा पाळी लक्ष्मणसेने अधूरो अद्‌भुतसागर पूरो कराव्यो एटलुं ज नहि, पण तमना वाराना पंडित अने कविओने पोष्या. वल्लालसेनने हाथे उत्तम केळवणी पामेला राजाए राजकुमारोने पण ऊंचा प्रकारनी केळवणी आपी. लक्ष्मणसेन कवि हतो तेवो ज केशवसेन पण कवि हतो. सदुक्तिकर्णामृतना देव-प्रवाहनी पांसठमी वीचीनो बीजो श्लोक वांची लक्ष्मीस्वयंवर उपर

विविधता छे. ए विविधता विक्रमपुरनी गादीनो सात वरसनो गाळो गणतरीमां लेवाथी अने मूकी देवाथी उत्पन्न थई छे, एम मारूं मानवूं छे. अकबरनामाना लक्ष्मणसेनसंवतमां ए गाळो गणतरीमां लेवाई गयलो छे. तिरहूतना राजा शिवसिंहना दानपत्रना सेनसंवतमां ए पडतो मूकायलो जणाय छे. मिथिलानां पंचांगमां भूलथी ए दुपट पडतो मूकायलो छे.

२४ विश्वरूपसेन संज्ञाने बदले टूंकी विश्वसेन संज्ञा पण वपराती हशे. ए टूंकी संज्ञानो पर्याय सदासेन पण प्रचारमां हशे. आ मान्यताथी आइने—अकबरीना सदासेनने हूं विश्व-

राजकुमारे संस्कृतकाव्य रच्यानूं अनुमान नीकळे छे. सेन राजाना प्रीतिपात्र महासामंत बटुदासना पुत्र महामंडळेश्वर श्रीधरदासे इ.स. १२०५ मां सदुक्तिकर्णामृत रच्यूं छे तेमां राजानां, राजकुमारनां अने राजकविओनां अनेक सुभाषित मळी आवे छे. एवा शूरवीर, चारित्रवान, प्रतिभाशाळी, रसिक राजानो शक चाल्यो, ते योग्य ज थयूं.

सेन राजाओनां पंचरत्न.

जंगलीपणानी रीते झनूनमां नवद्वीपनो नाश करी बख्तियार खिल्जीए अने थानेश्वरनो नाश करी महंमद गिझनवीए राजमहेल अने देवस्थाननी साथे इतिहासनां अमूल्य साधननो पण नाश कर्यो छे. अनेक कीर्तिस्तंभो अदृश्य थई गया छे. शिल्प कळा अने संस्कृतिनां अभिज्ञान लुप्त थयां छे. गिझनवीए करेला केरमांथी बच्यूं छे एकलूं महाराजा हर्षनी राजधानीनूं नाम; अने खिल्जीए वर्तावेला विनाशमांथी ऊगर्यो छे एकलो लक्ष्मणसेनना सभामंडपना शिरोलेखनो श्लोक[25]. एमां नवद्वीपनी राजसभानां पांच रत्न गणाव्यां छे:—गोवर्धन, शरण, जयदेव, उमापति अने कविराज. आचार्य गोवर्धन अने भट्ट शरण

रूपसेन ज समजूं छूं.

२५ जुओ आर्यासप्तशतीना आरंभे सद्गत पंडित दुर्गाप्रसादे आपेली टिप्पणी:—'गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः । कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥' इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेन-सभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् ।

विशे पूर्वे कहेवामां आव्यूं छे. आर्यासप्तशतीमां ध्वनि आदि काव्यना पदार्थ शास्त्रीय रीते निदर्शित कर्या छे, तेने लीधे गोवर्धनने सेन राजा तरफथी आचार्यनी मानवंत पदवी मळी लागे छे. सदुक्तिकर्णामृतना पहेला प्रवाहनी चोत्रीसमी वीचीना पांचमा श्लोक नीचे ' आर्या-विलासस्य ' एवी मुद्रा छे; ए उपनामथी कदाच आचार्य गोवर्धन ज अभिप्रेत होय. शरण भट्टे श्रीकृष्णने नायक कल्पी कोइ संस्कृत काव्य लख्यूं हतूं, एवी प्रतीति ए ज सुभाषितसंग्रहना पहेला प्रवाहनी एकसठमी वीचीना त्रीजा श्लोकथी ऊपजे छे. आ बे कवि साथे बाकीना त्रण पण वल्लालसेननी सभा शोभावता हता, एम प्रस्तुत श्लोकने अंते आवेलो समुच्चयवाचक च अव्यय सूचवे छे. ' समितौ लक्ष्मणस्य च ' ए शब्दो कही आपे छे के ए कविओ वल्लालनी तेम ज लक्ष्मणनी सभानां पंचरत्न हतां; अर्थात् पांचे कविने बंने सेन राजानो आश्रय हतो. सभामंडपना श्लोकमांनो कविराजः, ते गीतगोविन्दना आरंभे आपेला क्षेपक सुभाषितमां धोयी कवि-क्ष्मापतिः कह्यो छे ते ज समजवानो छे. धोयी के धोई तेनूं विशेष-नाम हतूं अने कविक्ष्मापति एटले कविराज उपनाम हतूं. आ तेने पवनदूत[२६] काव्य लखवाथी लक्ष्मणसेन तरफथी मळ्यूं हशे. तेमां दिग्विजये निकळेला ए सेन राजाने जोई मोहित थयेली मलया-चळनी गंधर्वकन्या कुवलयवतीए पवन द्वारा कहावेलो संदेशो समाव्यो छे. ए शतश्लोकीना उत्तर भागमां सुह्म अने गौडनूं वर्णन छे, ते बहु

२६ वादिचंद्रकृत वातदूतने पण पवनदूत कहे छे,

रमणीय छे[२७]. भौगोलिक स्खलनोनी उपेक्षा कीरये, तो पवनदूत महाकवि कालिदासना मेघदूतनी नहिजेवी छाया लई रचायलुं वैदर्भी रीतिनूं सुंदर काव्य छे. गादीए बेठा पछी राजा विजययात्राए नीकळ्यानो आचार करे छे ते संप्रदाय उपर भार मूकिये, तो ए प्रासंगिक काव्य इ.स. ११७८ मां रचायूं हशे एम कही शकाय. पंचरत्नमांना उमापतिने अने गीतगोविन्दमांना क्षेपक सुभाषितना उमापतिधरने हूं अभिन्न मानूं छूं. प्रबन्धचिन्तामणिमां उमापतिधरने लक्ष्मणसेननो अमात्य कह्यो छे[२८]. पिताना वाराना राजपंडित[२९] हलायुधने जेणे पोतानो मंत्री अने धर्माधिकारी बनाव्यो[३०], ते लक्ष्मणसेने तेमना वाराना राजकवि उमापतिधरने अमात्य नीम्यो होय ए संभाव्य छे. गीतगोविन्द उपरनी बालबोधिनी, संजीवननी, रसमञ्जरी आदि टीका ए संभावनानूं समर्थन करे छे. भागवतनी भावार्थदीपिका उपरनी वैष्णवतोषिणी टीका तेथी आगळ वधी एने जयदेवनो मित्र पण कहे छे[३१]. सदुक्तिकर्णामृतमां श्रीधरदासे उमापतिधरना पुष्कळ श्लोक लीधा छे. एना पहेला प्रवाहनी छट्ठी

ते धोयीना पवनदूतथी भिन्न.

२७ आ सार वंगीय साहित्यपरिषत्पत्रिकामां हरप्रसाद शास्त्रीए आपेला 'धोयी कवीर पवनदूत' ए मथाळावाळा लेखमांथी लीधो छे. २८ जुओ लक्ष्मणसेनोमपतिधरयोः प्रबन्धः ।. २९ ब्राह्मणसर्वस्व आदि अनेक ग्रंथनो कर्ता. ३० जुओ भा.प्रा.रा.।१।पृ. २१९।. ३१ जुओ भा.प्रा.रा. । १ । पृ. २१७ ।.

वीचीनो चोथो श्लोक विचारतां प्रस्तुत कविए शिवपार्वतीने नायक-नायिका कल्पी कोइ काव्य रच्यूं होय एवूं अनुमान बंधाय छे[३२]. उमापति किंवा उमापतिधरनी कवितामां अलंकारनी धमक आगळ पडती छे. जयदेवनां सुभाषित पण सदुक्तिकर्णामृतनी भरती करे छे. एनो जन्म भोजदेव अने वामादेवीथी थयो हतो. कवि बहु कोमळ अने प्रेमाळ मननो हतो. एने पद्मावती नामे सुशील पत्नी हती, तेने ए अत्यंत च्हातो हतो. कविनो प्रेम पराशर आदि बंधु प्रत्ये पण व्हेतो हतो; तेओ एने बहु प्रिय हता[३३]. दृढ विष्णुभक्त छतां शंकरनी स्तुतिना श्लोक पण एना रचेला मळी आवे छे[३४]. एना हृदयनी विशाळता आंकवी होय, तो बुद्ध भगवाननी प्रशंसा जिज्ञासुए ध्यानमां लेवी[३५].

राजसभानां आ पंचरत्ननी प्रत्येकनी खुबी नोंखी हती[३६]. उमापतिधरनी वाणीमां अनेरी प्रौढि हती. शरण भट्टनी कविता

---

३२ प्रद्युम्नेश्वरनी प्रशस्तिनो कर्ता उमापतिधर पंचरत्नमांना उमापतिधरथी भिन्न के अभिन्न, तेनो निर्णय करवानां पूरां साधन नथी. सदुक्ति. । १ । ११, ७३ । ३, १ । नो कर्ता उमापति तो भिन्न जणाय छे. ३३ जुओ गीतगोविन्दनां उपोद्घात अने समाप्ति. ३४ जुओ सदुक्ति.।१।४४।४।. ३५ जुओ गीतगोविन्दनी दशावतारस्तुतिनी अष्टपदी. ३६ जुओ गीतगोविन्दमांनूं क्षेपक सुभाषित ' वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीत जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतौ । शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेय-

बीजळीना चमकारा जेवी चकित करनारी हती. गोवर्धन एक एक आर्यामां शृंगारनूं सर्वस्व समावी सौनां चित्त हरी लेतो हतो. धोयी तेनी विद्वत्ताने लीधे श्रुतधर उपनामथी ओळखातो हतो. जयदेव साहित्य अने संगीतना स्पृहणीय योगमां झळकती प्रबंधमाधुरीने माटे वखणातो हतो. विशेषमां उमापतिधरनी प्रौढि, शरणनी गहनता, गोवर्धननी रसच्छटा अने धोयीनी विद्वत्ता गीतगोविन्दमां मळी एकरस थाय छे. तेथी ज मर्मज्ञ सेन राजाए जयदेवने पंडितकवि अने कविराजराज बिरुद आप्यां हतां[३७]. आर्यासप्तशती के पवनदूत जयदेवनी अष्टपदीनी तोले आवे नहि[३८].

वचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ॥' कोइए आ श्लोक खास जयदेवनी प्रशंसानो मानी गीतगोविन्दमां घुसाडी दीधो छे. खरुं जोता एमां पंचरत्ननी विशिष्टता ज निरूपित छे.

३७ जुओ गीतगोविन्द।११, १२ ।२१, २६।. ३८ आ लेखमां रामपाल, नान्यदेव, वीर अने वर्धन विशेनूं, लक्ष्मणसेनसंवतनी स्थापना विशेनूं, तेनी विविध गणनाना समाधान विशेनूं, अद्‌भुतसागरनी शेषपूर्ति विशेनूं, सेन राजाओनां विशेषलक्षण विशेनूं, राजकुमार माधवसेन तथा केशवसेनना राज्यकारभार विशेनूं, विश्वरूपसेन अने सदासेननी एकता विशेनूं, केशवसेननी कवि तरीकेनी गणना विशेनूं, अने पंचरत्न तथा तेमनी कृति विशेनूं समस्त कथन मारूं पोतानूं छे. आधार नथी टांक्या ते ते बधी बाबतनो जवाबदार जाते ज छूं.

अनेक जयदेव.

संस्कृत साहित्यना इतिहासना अनेक जयदेवोमां सेन राजाओनी सभाना जयदेवनो विवेक करवो सहेल छे. अष्टपदीकार [39]छन्दःशास्त्रवृत्तिना लखनारथी भिन्न छे. हेमाचार्य स्वोपज्ञ [40]छन्दोनुशासनमां अने नमिसाधु रुद्रटना काव्यालंकारनी [41]टीकामां आ छांदस जयदेवनो उल्लेख करे छे. ए उपरथी समजाय छे, के छन्दोवृत्तिकार अष्टपदीकारनी पूर्वे थयो हतो. गीतगोविन्दनो कर्ता चन्द्रालोकना कर्ताथी पण भिन्न पडे छे. कौडिन्य गोत्रनो आ विद्वान महादेव अने सुमित्रानो पुत्र थाय. ते अलंकारप्रस्थाननो अनुयायी हतो; तेथी ध्वनिप्रस्थानने अनुसरनारा मम्मट आचार्यना उपहासमां लखे छे के अलंकार रहित शब्दार्थने ज जे काव्य माने छे, ते महापुरुष अग्नि उष्णता रहित ज केम नथी मानतो[43]? चन्द्रालोकनो जयदेव

---

३९ एना उपर श्रीचंद्रसूरिए टिप्पण लख्यूं हतूं; जुओ जैन संशोधक, भाग १, अंक २, बृहट्टिप्पनिकी, आंक ४८१, जयदेवच्छन्दःशास्त्रवृत्तेः टिप्पनकं श्रीचन्द्रसूरिकृतम्।. ४० जुओ सम वृत्त प्रकरणमां अवितथ उपरनी अने विषम वृत्त प्रकरणमां ज्योतिः उपरनी वृत्ति. ४१ जुओ रुद्रटना काव्या. ।१।१८। उपरनी टीका. नमिसाधुनो समय एक प्रत प्रमाणे सं. ११२५, बीजी प्रमाणे सं. ११७६. ४२ जुओ प्रसन्नराघव नाटकनी प्रस्तावना. ४३ जुओ नीचेनो श्लोकः— अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती। असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥.

पीयूषवर्ष उपनामथी पोताने ओळखावे छे. प्रसन्नराघवनी प्रस्तावनामां ते चौर कविन एटले काश्मीरी बिल्हणने स्मरे छे अने न्यायनी कुशळतानो गर्व करे छे. ए न्यायशास्त्रपारंगत हतो, ते पक्षधरी आदि न्यायना ग्रंथथी अने उत्कल देशना राजानी सभाना नैयायिको उपर मोकलेला वादना [४४]कहेणथी सिद्ध थाय छे. चन्द्रालोककार अष्टपदीकारथी अर्वाचीन छे. रतिमञ्जरीनो कर्ता जयदेव छेक आधुनिक छे[४५].

सती पद्मावतीनी आख्यायिका.

जयदेवनूं हृदय भक्तिमय अने जीवन प्रेममय हतूं. ते शृंगारी कवि तेनी [४६]पत्नी पद्मावतीने गृहदेवी करीने पूजतो. तेना जेवी पतिव्रताना हस्तमेळापथी ते पोताने कृतार्थ समजतो. ते साध्वी स्त्रीनी आराधना—ते ज तेना रसमस्त मननो महोत्सव हतो. तेनी परिचर्यामां ते सदा तत्पर रहेतो. 'पण्डितकवि' 'कविराज' आदि मोटां उपनामोथी ते जेटलो संतुष्ट हतो, तेटलो ज अथवा तेथी अधिक सादा 'पद्मावतीरमण' नामथी अंतरमां प्रसन्न रहेतो. सती पद्मावती पण जयदेवस्वामीने अनन्य प्रेमथी

---

४४ जुओ अलंकारशेखर. ४५ शृङ्गारमाधवीयचम्पूनो कर्ता कृष्णदासजयदेव अने गङ्गाष्टपदीनो धीरजयदेव, ए नामथी ज जुदा पडे छे. रामाष्टपदीनो कर्ता असंस्कृत प्रयोगथी अने खडबचडी पद्यरचनाथी नोखो ओळखाई आवे छे. ए सौ झाझा जाणीता नथी. तेथी तेमना विशे खास चर्चा करी नथी. ४६ पद्मावती सिवाय जयदेवने एक रोहिणी नामे पत्नी हती, एम विजयचंद्र मजुमदार लखे छे; अने तेनी साबीतीमां सातमा प्रबंधने छेडे मूकेलो रोहिणीरमण

च्हाती. कहे छे के ते पवित्र प्रमदाए रसिक जयदेव साथे एक साधारण पर्णकुटीमां गृहसंसार आरंभ्यो हतो. कविओ चक्रवाचक्रवीमां जे प्रीति कल्पनाथी वर्णवे छे, ते प्रीति आ रसिक दंपतीमां सहजे संपूर्ण परिपाक पामी हती. पतिने प्राण समजनारी पतिव्रता अनुमरणना कालक्षेपने खरा अनुरागनी अवज्ञा लेखती, अने संसारनाटकनी सतीओना चिता खडकी प्राण तजवाना प्रयासने पवित्र प्रेमनी विडंबना मानती. तेनी परीक्षा जोवा एक वखते प्रियतमना अकालमृत्युनी खोटी खबर तेने कहेवामां आवी. ते सांभळी सहगमननी अधीरी साध्वी तत्काळ शब थई धरणी ढळी. तेने शुद्धिमां लाववा अनेक उपाय करवामां आव्या, तथापि पाषाण वत जड बनेला देहे पासूं मरडयूं नहि. सहज उपहास करतां आवो दारुण विनाश नीपज्यो, तेथी सौ खशियाणां पडी गयां. एवे अकस्माननो अजाण्यो जयदेव त्यां आवी प्होच्यो. सतीनी शबस्थिति अवलोकी परम भक्त कविए वीणा हाथमां लई भक्तिभरित हृदये 'श्रितकमलाकुचमण्डल' आदि संबोधनथी शरु थतो प्रबंध गायो. अनेक भावथी ऊभराती ते संकीर्ण स्तुति सांभळी

बोल टांके छे. आने ते भूल कहेवी, के बलात्कार कहेवो, के शूं कहेवूं, तेनी समजण पडती नथी. जयदेव केंदुबिल्व गाममां जनम्यो हतो, माटे ते पोताने केंदुबिल्व रूपी समुद्रथी प्रगटेला चंद्र तरीके वर्णवे छे. अहीं जयदेवनी रोहिणी नामे बीजी पत्नी होवानी वात ज नथी. पद्मावतीरमण शब्दने धोरणे बाबुजीए रोहिणीरमणनो मिथ्या अर्थ कल्प्यो जणाय छे.

भक्तवत्सळ भगवान तेनी व्हारे चड्या, अने मरणनी अनंत निद्रानो अभेद्य मूर्छापट भेदी महाप्रस्थानने पंथे पडवा तत्पर बनेला सतीना आत्माने प्रेमी पतिनो परिचित मधुर स्वर प्होचाड्यो; जेथी अष्टपदीनां आठ पद पूरां थतां पवित्र पद्मावती, जेम कोइ योगनिद्रामांथी जागे, तेम तत्काळ आळस मरडी बेठी थई. तेना विस्मयकारक पुनरुज्जीवनथी सर्वत्र आनंद वरती रह्यो. ते ज क्षणे ते भक्तकविए रसबस हृदये ते अद्‌भुत मंगळ प्रसंगनूं स्मरण राखतूं नवमूं पद रची वलण वाळी दीधूं, जेने लीधे ते प्रबंध नवपदीरूपे जोवामां आवे छे[४७].

आदिभक्तकवि.

मुनिवर वाल्मीकि आदिकविनूं मान भोगवे छे, तेवी रीते आदिभक्तकविनी पदवी जयदेवनी छे. ते परम भागवत कविनी वाणीमां श्रीकृष्ण परमात्मा प्रति प्रेमलक्षणा भक्ति पदे पदे प्रकाशे छे. चतुर्धा के पंचधा विभक्त भक्तिरसनी परम कोटि जे माधुर्यभक्ति, तेमां वैष्णव कवि जयदेव निरंतर निमग्न रहे छे. आथी ज आपणा नागर भक्तकवि नरसिंह महेता एने 'सुरतसंग्राम'मां रसमग्न विशेषण लगाडे छे.

जयदेवनूं दशावतारनिरूपण वैष्णव मार्गने अनुसरतूं छे. गीतगोविन्दमां आठमो अवतार बळभद्रनो मान्यो छे, ते उपरथी स्पष्ट जणाय छे के श्रीकृष्ण भगवानने ते पूर्णावतारी गण्या छे. गीतगोविन्दनूं वस्तु जोके भागवतमांथी नथी लीधूं, तोपण ते वैष्णव संप्रदायने रुचतूं छे. वळी कथाशरीर संगीतशास्त्र प्रमाणे रचेला प्रबंधमां गोठव्यूं छे, तेथी भजनकीर्तनने विशेष अनुकूळ बन्यूं छे.

४७ भर्तृहरिनिर्वेदनमां आवी ज आख्यायिका गूंथी छे.

भक्तिनो महिमा वधारनारी, परंपराए उपचय पामेली, चमत्कारथी भरपूर दंतकथाओ एकठी करी गोपाल भट्टे सं. १५८० ना श्रावण सुदि ९ ने सोमवारे आ आदिभक्तनुं जीवनचरित्र संस्कृतमां लख्यूं छे, तेनूं नाम गीतगोविन्ददीपिका छे. एमां एकसो अगियार श्लोकथी जयदेवना जीवनना अनेक चमत्कार वर्णव्या छे[४८]. त्यारपछी अंबेरना अग्रदासना शिष्य नाभाजीए सं. १६५० ना अरसामां भक्तमाल रची कहेवाय छे, तेनो विस्तार सं. १७६९ मां प्रियादासजीए कर्यो छे[४९]. एमां पण जयदेवने भक्तमंडळीमां मान भरेलुं स्थान मळ्यूं छे. ए विस्तारेली हिंदी भक्तमालने आधारे चंद्रदत्त मैथिले भगवद्भक्तिमाहात्म्य संस्कृतमां जोड्यूं छे[५०], तेना सर्ग ३९–४१ मां तेणे जयदेवनूं चरित समाव्यूं छे. उपरांत बंगाळीमां वनमाळीदासकृत जयदेवचरित छे[५१], अने गूजरातीमां प्रसिद्ध कवि प्रेमानंदे पण जयदेवाख्यान[५२] रच्यूं कहेवाय छे.

आ रसमग्न कविना काव्यनो रस सौने ग्रहण करवा योग्य छे; ते हरिभक्तना हृदयनो भक्तिभाव मनन करवा योग्य छे; अने ते पवित्र

---

४८ एनी लिखित प्रत सद्गत पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी पासेथी मने जोवा मळी हती. ४९ हिंदी भक्तमाल छपाई छे अने तेनूं गूजराती भाषांतर पण थयूं छे. ५० आ संस्कृत भक्तमाला पण मुंबईमां छपाई छे. ५१ वंगीय साहित्यपरिषदे आ काव्य संशोधन पूर्वक छपाव्यूं छे. ५२ प्राचीन काव्य त्रिमासिक अने प्राचीन काव्यमाळाथी जाणीता सद्गत नाथाशंकर पूजाशंकर शास्त्रीए मने आ खबर आपी हती.

दंपती जयदेव अने पद्मावतीनो दांपत्यप्रेम अनुकरण करवा योग्य छे. पंडितकविना हृदयनूं प्रतिहृदय गीतगोविन्द छे; जेमां तेना निर्मळ प्रेमनूं, तेना उज्ज्वळ भक्तिभावनूं अने तेना रमणीय रसोल्लासनूं स्वरूप समायूं छे.

आदिभक्तिकाव्य.

गीतगोविन्द श्रीकृष्ण भगवाननी 'केवळ रस शृंगार' नी लीला गानारूं आदिभक्तिकाव्य छे. शृंगार रस तरुण जनने स्वाभाविक रीते प्रिय छे; भक्तिशृंगार प्रगल्भने पण आदरणीय छे; अने भगवद्भक्तिनां कीर्तन मुग्ध जननां पण मन हरे छे. शृंगारनो उत्कर्ष भक्तिथी छे; अने भक्तिनी माधुरीनूं पोषण संगीतथी छे.

कविनी कवित्वशक्तिनी कसोटी रसनिष्पत्तिमां छे. विविध भावना उदय संधि शाबल्य आदि योग वडे स्थायीभावना परिष्कारमां तेनी संस्कारी प्रतिभानी परीक्षा छे; शाथी जे रस ए काव्यनूं जीवन छे अने ए रसने सुस्थिर करनार ते भावनी भावना छे. जयदेवना कवित्वनी प्रतीति गीतगोविन्दना रसोल्लासथी थाय छे. स्थायी रतिनी संपूर्ण जमावट सारूं ते अलौकिक रूपलावण्यनां पात्रने आलंबन तरीके पसंद करे छे; वसंतनी अद्भुत उद्दीपनसामग्री वडे नायिकानी रतिना अंकुरने पल्लवित बनावे छे; अने मदनमहोत्सवना उन्मादक दृश्य द्वारा नायकनी स्पृहणीय सौभाग्यसमृद्धिना दर्शनथी अने तेनी आत्यंतिक प्रीतिना रसिक अनुभवथी रतिनी भरतीने ऊभरावे छे. रसिकशिरोमणि नायक पण एवी रसभीनी नायिकाने अर्थे प्रेमातुर बने छे. ए रीते

परस्पर समागमनां अधीरां नायकनायिकानो मेळाप कराववा कवि सखी द्वारा संकेत ठरावे छे. वृद्धिंगत रति हवे फलोन्मुख जणाय छे. ते समये संभोगशृंगारना उत्कर्षने अर्थे रसमर्मज्ञ कवि बहुवल्लभ नायकना दाक्षिण्यमांथी सहजे प्रगटतो समयभंगनो प्रसंग आणे छे, तेथी असूयानी काळी वादळीनी छाया पडतां रतिनो निर्मळ गंगाप्रवाह कलुषित बनी मानविप्रलंभना जमुनाजळरूपे वहे छे. ए असूयानो घोरंभो कवि सामादि प्रयोगे दूर करे छे. पछी विरहातुर नायकनायिकानो समागम करावी स्थायी रतिने मस्त संभोगशृंगाररूपे बहेकावी पात्रने रसना सागरमां झीलतां मूकी पडदो पाडी दे छे.

रसना समुल्लासने अर्थे जयदेवे जे मार्ग लीधो छे, ते काव्यसृष्टिमां नूतन अने चमत्कारी छे. संस्कृत आलंकारिकोना संकेत प्रमाणे गीतगोविन्द श्रव्य काव्य छे, तेम छतां तेमां रसनो साक्षात्कार दृश्य काव्यनी रीतिए छे. भारवि के माघनी पेठे प्रभात, सायंकाल, रात्रि, चंद्रोदय, गोपीप्रस्थान, वसंतोत्सव, वनविहार, जलविहार आदि प्रसंग ऊपजावी विषयांतरथी सर्गना सर्ग भरी नांखी कवि रसप्रवाह छाबरो करतो नथी; प्रतिनायिका साथे नायकना समागमना प्रत्यक्ष निरूपणथी वैरस्य नथी ऊपजावतो; अथवा तो मधुपान, प्रसाधन, आदि गौण विषयने अघटित प्राधान्य आपी ग्लानि नथी प्रगटावतो; परंतु भरतनाट्यशास्त्रना नियमने अनुसरी संक्षेप्य वस्तुनो संक्षेप, सूच्य वस्तूनूं सूचन अने त्याज्य वस्तुनो त्याग करी रसमय ज वस्तु आगळ धरे छे. वळी संविधान पण पंच संधिनो क्रम साचवी रच्यूं जणाय छे; जे विधि सरस्व-

तीकंठाभरणना कर्ताने अभिमत छे[५३]. पात्रनो प्रवेश अने निर्गम ते पण नाटकनी रीते थाय छे[५४]. सर्गनी समाप्ति अंकनी समाप्तिनी पेठे स्थळांतर के पात्रांतर दर्शाववाने अर्थ जोवामां आवे छे. एक सर्गमांथी बीजा सर्गमां वळवूं कोइ वखते अंकावतारनूं ने कोइ वखते अंकास्यनूं स्मरण करावे छे. वस्तुनूं निरूपण दृश्य काव्यनी पद्धतिथी बहुधा पात्रमुखे कर्यूं छे. आथी करीने, पात्रो पोते ज जाणे गीतगोविन्दने आपणा आगळ नाटकरूपे भजवी जतां होय, एवो भास आपणने थाय छे. ग्रीक नाटकनी संगीति (chorus) नी पेठे वच्चे वच्चे उक्तिना अंकोडा जोडवा कवि एकाद श्लोक ललकारे छे. कविना ए अवतरण-श्लोक आ श्रव्यनाटकनी चूलिका छे.

आम छतां ए गीतगोविन्द आपणने आनंद आपे छे, ते तेनी श्रव्य रचनाने लीधे छे. श्रव्य रूपमां ज तेनूं कर्पूरमंजरीथी पण स्वल्पतर वस्तु प्रतिभाबळे विस्तार पामतूं चमत्कारी बने छे; तेनूं उत्तर-रामचरितथी पण मंदतर कार्य रसप्रवाहे वेगवान बनतूं आह्लाद ऊपजावे छे; अने तेनी महानाटकथी पण दीर्घतर उक्तिओ हृदयरागे हृदयहारी थती तद्रूप करी दे छे.

---

५३ स्थूल दृष्टिए सर्ग १–२ मां मुख, सर्ग ३ मां प्रतिमुख, सर्ग ४–६ मां गर्भ, सर्ग ७–१० मां अवमर्श के विमर्श अने सर्ग ११–१२ मां निर्वहण के उपसंहार संधि छे. ५४ त्रीजा सर्गनो श्रीकृष्णनो प्रवेश बीजा सर्गनी समाप्तिए सूचवी मूक्यो छे; तेवी ज रीते दशमा सर्गनो नवमा सर्गथी सूचव्यो छे. राधा अने कृष्णनी ते ते सखीनो निर्गम तो सर्गनी समाप्तिथी ज प्रसंगे प्रसंगे दर्शाव्यो छे.

प्राचीन आलंकारिको अलंकारने साहित्यमां सर्वोपरि पद आपे छे. तेमना मतने मान आपनारा जयदेव कविए गीतगोविन्दने अलंकारथी शणगारवामां कचाश राखी नथी. अनुप्रास अने यमकनो रणकार तो वीणाना तंतुना अनुरणनना संस्कारनी पेठे आ श्रव्य काव्य वांची कोरे मूक्या पछी पण कानमां रम्या करे छे. अनेक अर्थालंकारनो चमत्कार पण तेवो ज स्थळे स्थळे हृदयने विस्मय पमाडे छे. कविने अलंकारनो मोह अतिशय होय एम जणाय छे; शाथी जे कोइ कोइ स्थळे अलंकार अलंकारनी खातर ज वापरेला दृष्टिए पडे छे. तोपण एकंदरे जयदेवनी आलंकारिक वाणी उद्वेग न उपजावतां आनंद आपे छे; केमके गीतगोविन्दमां शिशुपालवध के हरविजय जेवो एकाक्षर, लोमप्रतिलोम, के अनेकार्थ श्लोकनो, अथवा मुरजबंध, सर्वतोभद्र, अर्धभ्रमक, के गजपदपाठनो, किंवा श्लेष, विरोधाभास, के अन्य चित्रनो त्रास छे नहि.

गीतगोविन्दनां पात्र.

काव्यनां नायकनायिका शृंगार रसना अधिष्ठाता श्रीकृष्ण भगवान अने रासेश्वरी राधा छे. श्रीकृष्ण बहुवल्लभ नायक छे; तथापि तेमनूं चित्त तो राधामां ज रमे छे. भगवानने गोपीना वृंदे वींटायला जोई ते हरिघेली नायिकाना मनमां ईर्ष्यानो वास थतो नथी, परंतु भगवाननूं स्पृहणीय सौभाग्य निहाळी ते अधिक प्रेमातुर बने छे. राधानी एवी अपूर्व प्रीति जोई प्रेमभक्तिने आधीन भगवान मदनमहोत्सवना अंगे पोतानाथी थयेला अपराध माटे गळगळा बने छे. पण ए ज राधा

ज्यारे समयभंगने लीधे रीसाई भगवानना तर्जना करे छे, त्यारे पामर कामी जननी पेठे ऊर्ध्वरेता भगवान कार्पण्य बतावता नथी, तेम ज अरसिक निष्ठुर जननी पेठे केवळ उपेक्षा के अवगणना पण करता नथी; परंतु रीसायली रसिक प्रियतमाने सखी द्वारा भेदादि उपायथी पाछी प्रणयोन्मुख करी पोते पेरे पेरे तेने प्रेमपंथे चडावे छे, अने ईर्ष्यानूं आवरण टळी जतां उज्ज्वळ प्रेमभक्तिने अनुरूप तेना कोड पूरे छे. राधा पण भगवानने हृदयना हार गणे छे. तेमना सौभाग्यथी ते मोहित छे. परंतु ते प्रेमातुर प्रमदा भगवानथी थयेलो समयभंग सही शकती नथी; ते तेमनो तिरस्कार करे छे ने काढी मूके छे. तथापि जळनी माछली जळथी रीसाई अळगी थवा उछाळा मारी जळना विरहे तरफडे छे, तेम प्रियतमने तरछोडी काढी रीसाळ राधा हरिना विरहे वरांसे छे. ते एवी नरम बनी जाय छे, के हरिना तर्फथी सखी आवी पियुथी रीसावा माटे तेने उपालंभ आपे छे ते सौ ए दीनपणे सांभळी रहे छे. ते विरहविधुर सुंदरी रीस वीसरी जई हरिना अनुनयवचन मौनमुखे स्वीकारी सखीना संगमां जाते हरिने जई मळे छे.

कथाने अंगे कवि नायिकानां विविध अवस्थांतर वर्णवी नायिकाभेदमां कुशळता बतावबानी तक संपूर्ण रीते साधे छे. साहित्यशास्त्रमां नायिकानी जे आठ अवस्था कही छे, तेमांनी प्रोषितपतिका विना बीजी बधी अवस्थानां मनोहर चित्र गीतगोविन्दमां छे. ए चित्रावळीने लीधे गीतगोविन्द नायिकाभेदनी उदाहरणचंद्रिका सरखूं दीसे छे.

नायकनायिकाना सहाय मात्र बे अथवा त्रण सखीओ छे. ए

गौण पात्र छे, माटे कविए तेमनां नाम आप्यां नथी. बंने पक्षनी सखीओ उभयनो समागम कराववाने सरखी उत्कंठित छे; परंतु राधानी सखी सरळ मननी दूती छे. तेनी ऋजुताने लीधे ते समुत्सुक जोडानो पण समागम कराववामां निष्फळ थाय छे. एथी उलटुं कृष्ण भगवाननी चतुर सखी रूठेली राधाने मनावी सामे पगले वंजुकुंजे लावी भगवानना भेगी करे छे. बीजो सखीवर्ग जे सूचित छे, ते पण जुगल-किशोरना सुखमां ज सुख माने छे. प्रतिनायिका पण एक सूचित पात्र छे. ते रतिकळामां कुशळ तरुण स्वयंदूती छे.

गीतगोविन्दनूं कार्य अने स्थळ.

गीतगोविन्दनूं कार्य मात्र बे दिवसनूं छे, श्रीमद्भागवतनी रास-पंचाध्यायीनी सरसाईमां शरद ऋतुना शुक्लपक्षनी पूर्णिमाने ठेकाणे जयदेवे वसंत ऋतुना कृष्णपक्षनी अष्टमी नवमी लीधी छे[५५]. ए फेरफार बहु रुचिकर छे. अनेक पुष्पनी समृद्धिने लीधे कुसुमाकरने नामे विख्यात वसंत शृंगारनूं सर्वोपरि उद्दीपन छे. रतिना स्वामी मदननो ते मित्र होई ऋतुराज पदवी पाम्यो छे. वळी प्रीति रूपी हेमनी कसोटी कृष्णपक्षना गाढ अंधकारमां छे, माटे कृष्णाभिसार प्रियकर छे. त्यम वळी शुक्लपक्षनी चंदनी विजोगमां विह्वळ करनारी अने संजोगमा सुख

---

५५ महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. 5, Part 2 मां 'भरतखंडनी सुंदर शरदऋतुनी मनोहर पूर्णिमा' आ काव्यनो समय लखे छे, ते भागवतनी रासपञ्चाध्यायीना भणकारने लीधे लखता हशे.

वधारनारी होई आदरणीय छे. आथी रसिक कविए तिमिर अने ज्यो-त्स्नाना संगमने लीधे रमणीय लागती तिथि स्वीकारी औचित्य ठीक साचव्यूं छे.

कार्यनो प्रसर वर्णवतां कवि काळनी गति जे सूचक रीते दर्शावे छे, ते लक्षमां लेवा योग्य छे. तेना अनेक प्रसंगमांथी एक ज प्रसंग हूं अहीं दृष्टांतरूपे उतारुं छूं. कृष्णाष्टमीनी रात्रि नायिका विविध मनोभावमां वटावे छे. ते त्रियामाना बे प्रहर राधा उत्कंठामां गाळे छे. पूर्व रात्रि तो हरि मळवानी होंशमां जोतजोतामां एवी उतावळी वीती जाय छे, के काळगणनामां तेनी नोंध सरखी कवि लेवा रहेतो नथी. परतुं मध्य रात्रि थतां अपेक्षानूं अवलंबन डगवा मांडे छे. अधीरी राधाने घडी जुग जेवी लांबी थई पडे छे. तेटला माटे कवि समयना ते ते अंशना निर्देशने अंगे अवतरणश्लोकमां प्रथम उत्तर रात्रिना चंद्रोदयनूं निरूपण करे छे; ते पछी वळी एक जुदा श्लोकथी चंद्र गगने चडी आव्यानूं पण वर्णवे छे; त्यारपछी आशा मूकती उत्कंठिता करुण प्रलापमां कष्टे समय काढे छे, ते सखीना मोडी रात्रिना प्रवेशथी ए सूचवे छे; तथा ते प्रसंगे सखीनी उतरी गयेली मुखमुद्राथी निराशामां बूडती विप्रलब्धाने प्रत्येक पळ जे कल्प जेवी लागे छे, ते लण अष्ट-पदीना दीर्घतर टकोर वडे ए जणावे छे. ए रीते उत्कंठिता अवस्थानी अपेक्षा, आशा अने आशंसामांथी विप्रलब्धा अवस्थानी निराशामां उत-रती नायिकानी रात्रि वीत्यानूं मनोहर निरूपण पूरूं थाय छे.

आ काव्यना कार्यनूं स्थळ यमुना नदीना तटनो प्रदेश छे. मद-

नमहोत्सव वृंदावनमां थाय छे. भगवान वंजुकुंजमां आश्रय ले छे. राधिका पण कलिंदीने कांठे आवेलीं लताकुंजमां विश्राम ले छे. समागमनूं स्थळ वंजुकुंज छे. ए मनोहर क्रीडागृहनूं वर्णन कवि एक एक स्वतंत्र अष्टपदीथी सखीमुखे चित्ताकर्षक रीत करे छे.

पद्यबंध.

गीतगोविन्दनो पद्यबंध छंद अने प्रबंधनो बनेलो छे. काव्यनो रसमय भाग प्रबंधमां समाय छे. छंद तो पूर्वे आवी प्रबंधनी उत्थानिकानूं काम करे छे, अथवा तो पूंठे आवी प्रबंधनी अवसानिका बने छे. प्रबंध सामान्य रीते अष्टपदीने नामे ओळखाय छे; केमके घणे भागे तेमां आठ पद दृष्टिए पडे छे. ए अष्टपदी संगीतशास्त्र प्रमाणे विविध ताळथी नाना प्रकारना रागमां गवाय छे[५६]. आथी करीने काव्यने जे गीतगोविन्द नाम आप्यूं छे, ते सार्थक बने छे. पाठ्य अने गेयनी आ फूलगूंथणी संस्कृत साहित्यमां जेवी विरल तेवी अप्रतिम छे.

संस्कृतमां प्रबंधात्मक कविता प्रथम रचनार कवि जयदेव छे. ए प्रबंधनूं बंधारण जयदेवे तेना समयनी प्राकृत गेय कविता उपरथी

---

५६ कुंभ भूपति दशमा सर्गना प्रबंधने रागराजि नाम आपे छे; केमके ते विविध रागमां गाई शकाय छे. वळी अगियारमा सर्गनो त्रीजो प्रबंध विविध ताळथी सत्तर रागमां गवाय छे, तेथी तेने ते रागश्रेणि नाम आपे छे. तेम ज अगियारमा सर्गनो पहेलो प्रबंध अने बारमा सर्गनो बीजो प्रबंध विविध ताळथी गाई शकाय छे, ते कारणथी तालराजि अने तालश्रेणि नाम मेळवे छे.

लीधूं होय एम धराय छे. उपर उपरथी जोनारने पण जणाशे, के प्रबंधो रचनामां हालनां पदोने मळता छे. पद, प्रबंध ने गीतनूं बंधारण बहुधा कालात्मक छे. मात्रा गणवाना नियम संस्कृतमां सख्त छे. संस्कृत छंद:शास्त्र प्रमाणे स्वर ह्रस्व छतां जो तेमां अनुस्वार भळ्यूं होय, अथवा तो ते पछी संयुक्त व्यंजन होय, तो ते ह्रस्व स्वर गुरु गणाय छे; प्राकृत अने अर्वाचीन भाषानी कवितामां ते लघु पण लेखी शकाय छे. हवे गीतगोविन्दना प्रबंध जोके संस्कृतमां रचेला छे, तोपण मात्रा गणवाना विषयमां तो ते प्राकृतने अनुसरे छे. ए काव्यना बीजा प्रबंधना छेल्ला पदमां प्रत्येक यतिने अंते सानुस्वार ह्रस्व स्वर छे[५७], ते माप जाळववा प्राकृत प्रमाणे लघु लेखवो पडे छे. सानुस्वार ह्रस्व स्वर लघु लेख्यानां बीजां उदाहरण पहेला, चोथा, पांचमा अने अगियारमा सर्गनां 'तव चरणे प्रणता वयँ', 'नयनँ नलिनमिव विगलितनालम्'[५८], 'त्यजति ललितँ धाम' तथा 'बहु मनुते ननु ते तनुसंगतँ पवनचलितमपि रेणुम्,' अने 'प्रविश राधे माधवसमीपँ'[५९] ए छे. वळी पहेला सर्गना चोथा प्रबं-

---

५७ प्रस्तुत पंक्ति नीचे प्रमाणे छे:—श्रीजयदेवकवेरिदँ कुरुते मुदँ ए मङ्गलमुज्ज्वलगीतँ जय जय देव हरे।. ५८ उपलब्ध पाठ वयँ पदनो उत्तर खंड साथे संधि करी वयमिति वांचे छे, परंतु प्रबंधनी रचना विचारतां ए संधि विहित नथी. ५९ आ पंक्ति छापेली प्रतोमां उत्तर पंक्ति साथे संधिथी जोडी दीधी छे, ते भूल छे. प्रथम सर्गना बीजा प्रबंधनी छेल्ली तूकमां 'मुदँ' अने 'ए'ने संधिथी सांकळी नथी लीधां. मिथ्या संधिने लीधे अगियारमा सर्गना बीजा प्रबंधनी

धनी सातमी तूकमां रासेरस पद छे, तेना बीजा वर्णनो जे 'ए' स्वर छे ते पण गुरु छतां लघु बोलाय छे. त्यम वळी आठमा सर्गना प्रबंधनी चोथी तूकमां अलक्तक बोल छे, तेमां लकारमांनो 'अ' स्वर संयुक्त व्यंजन पर आव्याने लीधे गुरु बनवा छतां लघु तरीके ज वपरायलो छे. बारमा सर्गना बीजा प्रबंधनी छट्ठी तूकमां मनसिज शब्दमांनो ह्रस्व तालव्य स्वर लंबावी गुरु बनाववो पडे छे[६०]. ए बधूं जोतां एम अटकळ थाय छे, के प्रबंधनूं धोरण कविए कालात्मक प्राकृत कविता उपरथी लीधूं हशे.

वळी प्रबंधोमां हरिहारि अने ए निपात गीतपूर्ति तरीके वापरेला जोवामां आवे छे. तेमांनो ग्लानिवाचक हरिहरि निपात प्राकृतसिद्ध छे[६१], संस्कृतमां संभवतो नथी; तेम वळी बीजा प्रबंधनो तानपूरक ए निपात नोंखो रहे छे, ते पण प्राकृत अनुसार छे—एटले के संस्कृत व्याकरण विरुद्ध छे. ए बे प्राकृत प्रयोग प्रबंधमां ज दृष्टिए पडे छे; तेथी प्रबंधना बंधारण बाबत में करेली कल्पनाने टेको मळे छे. वळी कवि

ध्रुवपदनूं स्वरूप निर्धारवामां टीकाकार, अनुकारक अने अनुवादकनी अवळी समज थई छे.

६० चैतन्यदासने अनुसरी 'मानसज' पाठ लेइये, तो उपर कहेली छूट लेवानी जरूर रहेती नथी. ६१ आवी ज रीते नीचेना श्लोकमां प्राकृत शिवशिव निपात पण ग्लानिना अर्थमां वपरायलो मळी आवे छेः—अयि खलु विषमः पुराकृतानां भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः। शिवशिरसि शिरांसि यानि रेजुः शिवशिव तानि लुठन्ति गृध्रपादैः ॥

जयदेवना जोडिया गोवर्धनाचार्ये प्राकृत गाहासत्तसईना धोरण उपर संस्कृत आर्यासप्तशती रची छे ते जोतां सहजे समजाय छे, के महाराजा लक्ष्मणसेनना दरबारमां प्राकृत कविताना अनुकरण तरफ संस्कृत कविओनूं लक्ष गयूं हतूं.

साहित्यनी सृष्टिमां कालात्मक कविता छेल्ली उत्पन्न थई छे, ने स्वाभाविक क्रम पण ते ज छे. ऋग्वेदनी ऋचाओ तपासशो, तो तेमां अक्षरनी संख्यानूं धोरण साचव्यूं जोशो. ते संख्यामां पण ज्यां न्यूनाधिक्य होय छे, त्यां पाछळथी वैषम्य कृत्रिम रीते दूर करवाना प्रकार ठराव्या छे. महासंस्कृत अक्षरबंध भरतखंडनी कवितानी मूळप्रकृति छे. इतिहासपुराणना संस्कृतनो आर्ष अनुष्टुप विशिष्टाक्षरबंध छे. मापनूं सहेलमां सहेलूं धोरण अक्षरनी संख्या छे. माटे अक्षरात्मक कविता ज मूळप्रकृति थवी घटे छे. अक्षरबंधपद्धतिमां ते ते अक्षरना रूपनो विवेक स्फुरवाथी संस्कृतनी रूपात्मक कविता प्रगटी. संस्कृत काव्यो घणे भागे रूपात्मक वृत्तमां ज रचायां छे. पृथक पृथक अक्षरनूं रूप जाळववाने बदले संधिना एकंदर वजननूं धोरण लेवाथी मात्रात्मक कविता अस्तित्वमां आवी. संस्कृत छंदःशास्त्रनूं आर्याप्रकरण मात्रात्मक कवितानो अंकुर छे[६२]. त्रणे प्रकारनी कविता गेय छे. महासंस्कृतमां साम, संस्कृतमां द्रुतविलंबित, प्राकृतमां हरिगीत आदि तेमना नामथी ज आ वातनूं उद्घाटन करे छे. परंतु आ त्रिविध कवितानां चरण लंबाईमां बहु

---

६२ वधारे माहिती माटे जुओ 'पद्यरचनाना प्रकार' नामे इ.स. १९०८ ना बुद्धिप्रकाशमां छपायलो निबंध.

करीने समान होवाथी गायनमां वैचित्र्य उत्पन्न थतुं नथी. आथी ऊलटुं प्रबंधात्मक कविता तेना ध्रुवपदने लीधे नवीन चमत्कार ऊपजावे छे. पद प्रबंधना संगीतनूं वैचित्र्य मनोहर छे. गीतगोविन्दना पद्यबंधनी मोहनी तेना प्रबंधमां वसे छे. वजननूं धोरण अक्षरना नैसर्गिक मध्यम माननूं बदली समयनूं लेवाथी कालात्मक पद प्रबंध प्रचारमां आव्यां. ए प्रबंधात्मक रचना आदिभक्तकविए पसंद करी छे, ते सकारण छे. हरिना चरित्रनूं गान ए भक्तिमार्गमां प्रधानता धरावे छे; ने गानने अनुकूळ रचना पद प्रबंधनी छे. आथी गीतगोविन्दना हृदयरागथी रेलता प्रसंगो बधा विविध प्रबंधमां ज छे[६३].

गीतगोविन्दना लयबंधनी विलक्षणता अंतर्गत टेकवाळो प्रबंध छे. सामान्य रीते ध्रुवपद किंवा टेक एक चरणने—अथवा तो अनेक चरणना समूहने—अंते आवे छे. परंतु गीतगोविन्दना एकवीसमा प्रबंधमां ध्रुवपदनी आंतरी बे चरणना प्रत्येक पाटना मध्यमां छे[६४]. प्रबंधनी छेल्ली तूकथी आ वात स्पष्ट थाय छे. एमां 'दालदा दालदा दालदा गा' ए मापनां प्रासवाळां बे चरणोने 'कुरु मुरारे मङ्गलशतानि' ए आंतरीथी

---

६३ वंगभूषण हरप्रसाद शास्त्री Journal of the Bihar and Orissa Research Society XII 3 मां नीचे प्रमाणे लखे छे:—The work is still sung in the temple of Jagannatha at Puri and sends the audience into raptures. ६४ मैथिल कवि कृष्णदासकृत गीतगोपीपतिना ' विश विशद '' प्रतीकवाळा प्रबंधने पण आ टीका लागु पडे छे.

जोडी दीधां छे. आ छेल्ली तूकनूं अने ते पहेलानी सात तूकनूं बंधारण एकधारूं होवूं इष्ट छे, ए धोरणे प्रथमनी सात तूकमां 'प्रविश राधे माधवसमीपँ' ए आंचळी ठरे छे, ने ते समान मापनां प्रासबद्ध बे बे चरणोना जोडकानी वच्चे गोठवाय छे. अंतर्गत ध्रुवपद अर्वाचीन लयबंधने ओछूं परिचित होवाथी आ प्रबंधनूं बंधारण निर्धारवामां बाल-बोधिनी, रसमञ्जरी, रसिकप्रिया आदि टीकाना कर्ताओए अने वंगीय हिंदी तथा मराठी अनुवादकोए तरेहवार भूलो करी छे. आवी ज भूल जयदेवना आ लयबंधनी नकल करतां गीतगिरीशना कर्ताथी पण थई गई छे. अंतर्गत ध्रुवपदनो बीजो दृष्टांत गीतगोविन्दनो सोळमो प्रबंध पूरो पाडे छे. एनो टेक जे ' सखि या रमिता वनमालिना, ' ते प्रासथी जोडायलां बे बे चरणोना जोडकाने छेडे लेवानो संप्रदाय छे. परंतु ए अंतगत नहि—पण अंतर्गत छे, ते वाक्यमीमांसा[६५] बतावी आपे छे.[६६] ध्रुवपद पोते संबंधक उपवाक्य[६७] छे; अने प्रत्येक उत्तर चरण जे मुख्य वाक्य[६८] छे, तेनी साथे समवाय संबंधथी जोडायलं छे: एटले के ए बे मळी एक समवेत वाक्य[६९] बने छे. प्रत्येक पूर्व चरण ध्रुवपदना छेल्ला बोल 'वनमालिना'नूं विशेषण छे. हवे जो आंखो मीची गतानुगतिकमार्गने अनुसरिये छिये, तो थाय छे शूं के पहेलूं आवे छे उपवाक्यनूं विशेषण, पछी मुख्यवाक्य ने छेल्ले उपवाक्य. आ रचना

---

६५ Logic of syntax. ६६ कृष्णदत्त मैथिल कृत गीतगोपीपतिना 'अलिकफलक' प्रतीकवाळा प्रबंधने पण आ टीका लागु पडे छे. ६७ A relative subordinate sentence. ६८ A principal sentence. ६९ A complex sentence.

आकांक्षा संनिधि आदि सिद्धांतनो भंग करनारी अने अप्रमाण छे. एकाद वाक्यना अवयवोनी वच्चे गर्भवाक्यनो प्रक्षेप अमुक विरल प्रसंगमां संमत छे, ते खरी वात. परंतु उपवाक्य अने तेना विशेषण वच्चे मुख्यवाक्य ओठवी देवूं, ते तो संस्कृत जेवी अत्यंत छूट धरावती भाषाना पण अधिकार बहारनी बाबत छे; कारण के ते विचारसंकळनाना स्वाभाविक क्रमनी विरुद्ध छे. आथी सोळमा प्रबंधमां हूं ध्रुवपद अंतर्गत ज लउं छूं[७०].

गीतगोविन्दना प्रबंधो गेय तत्त्वने लीधे मोटे भागे आवृत्त संधिना कालबंध छे. एक ज प्रबंध एवो छे, के जे बीजा बधाथी जुदो पडे छे. ए अपवाद ते पांचमा सर्गनो प्रथम प्रबंध छे. ए रूपबंध छे. एना संधि अनावृत्त छे. गीतगोविन्दमां आवृत्त संधिवाळा प्रबंधोनूं जे मोटूं प्रमाण जोवामां आवे छे ते कही आपे छे, के जयदेवना पहेलां घणा लांबा समयथी गेय तत्त्वनो आदर्श जनसमाजमां बदलायो हतो. लोकवृत्ति पूर्वे अनावृत्त संधिनी एकधारी नवीनतानो मोह धरावती हती. ते पछीथी आवृत्त संधिनी एकधारी समानतामां ते आनंद मानवा लागी जणाय छे. अनावृत संधिनो प्रस्तुत रूपात्मक प्रबंध

---

७० पाछली त्रण आवृत्तिओमां चालु संप्रदायने अनुसरी में सोळमा प्रबंधमां ध्रुवपद अंतगत लीधूं हतूं, ते आ आवृत्तिमां उपर जणावेलां कारणोने लीधे अंतर्गत स्वीकार्यूं छे; जेथी प्रबंधनी नवी ज छाया आपवी पडी छे.

आवृत्त संधिना कालात्मक प्रबंधोथी नोंखो पडी गत काळनी अणछती थयेली पद्यरचनानूं भान करावे छे.

गीतगोविन्दनी विलक्षणता.

संस्कृतमां वृत्त अने जाति बंने प्रकारना छंद अंत्य यमक एटले प्रासना अभावने माटे जाणीता छे. प्राकृतमां लांबा मात्रात्मक छंद, अने अपभ्रंशमां मोटे भागे बधा ए छंद प्रासनो पक्षपात धरावे छे. गीतगोविन्दना छंद जुगजूना संस्कृतना धोरणे अंत्य यमक रहित छे, ज्यारे एना प्रबंध अपभ्रंशना सहवासमां पदने अंते मित्राक्षरनी मैत्री शोधे छे. ए ज प्रास उपरनी प्रीति आपणा पदबंधमां अने पदकीर्तनमां ऊतरी आवी छे.

सूक्ष्म दृष्टिए जोनारने गीतगोविन्दना संस्कृतमां ध्यान खेंचनारी एक प्रक्रिया छे. मध्यकालीन प्राकृत अने अर्वाचीन अतिप्राकृत उपर संस्कृतनी जे असर जोवामां आवे छे, ते तो सउ कोइ जाणे छे. पण जेवी रीते संस्कृतनी असर तद्भव भाषाओ उपर थाय छे, तेवी ज रीते केटलेक अंशे तद्भव भाषानी असर समकालीन संस्कृत उपर थाय छे, ते वात एटली सुप्रसिद्ध नथी. जयदेवना संस्कृतमां आपणे प्राकृतनी असर क्वचित क्वचित जोइये छिये. लघुने गुरु अने गुरुने लघु लेखवा विशे तो हवणां ज हूं कही गयो. उपरांत पहेला सर्गना चोथा प्रबंधमां निध्यायति बदल ध्यायति बोल वापर्यो छे, ते गूजरातमां निशामय बदल सांभळ वगेरे वपराय छे ते ज मुजब

प्राकृतप्रक्रिया अनुसार वापर्यो छे[७१]. आवी रीते सातमा सर्गना चोथा प्रबंधमां उपहसनने स्थाने हसन शब्द वापरेलो जोवामां आवे छे. आ प्रयोगो देखीता संस्कृतप्रक्रिया विरुद्ध छे.

जयदेव गौड कवि होवाथी गौडी रीतिमां लखे छे, परंतु गीतगोविन्दनी गौडी ते साहित्यशास्त्रनी कर्कश गौडी नथी. ओज अने कांति गुणमां माधुर्य अने सौकुमार्य मेळवी ए आरभटी वृत्तिनी उपकारक रीतिने कविए शृंगारी कैशिकीने अनुकूळ करवा सबळ अने बहु भागे सफळ प्रयत्न कर्यो छे. तोपण दीर्घसमास अने विकटपदत्व ए आलंकारिकनी गौडी रीतिना अपरिहार्य अंश छे; तेने लीधे गीतगोविन्दमां हृदयहारी प्रसाद क्लिष्ट समासनी जाळथी डोळाई जाय छे, अने मोहक माधुर्यमां कठोर वर्णनो भराव क्वचित खूंचे छे.

गीतगोविन्दनो शृंगार भोगप्रधान छे, भावप्रधान नथी. संस्कृतमां घणे भागे भोगप्रधान शृंगार ज लखातो आव्यो छे. भोगदशानूं वर्णन मर्यादा सर करवूं इष्ट छे. परंतु रसनी मस्तीमां अतिप्रसक्ति जेवूं थई ज जाय छे. एवा शृंगारना आवेशमां जयदेव पण अमार्गे चडी जतो जणाय छे. ए 'रसमग्न' कविनां रसनी मस्तीनां चित्रो नरसिंहसखी, दयासखी अने प्रेमसखीनी दृष्टिए न जोनारने उन्मादकनी साथे कंइक जुगुप्सोत्पादक भासे छे. आ भोगप्रधान शृंगारनी जमावट सखीभक्तिना

---

७१ खुलासा साथे वधारे दृष्टांत माटे भालणकृत कादंबरी, पूर्वभाग पृष्ठ ६८, पंक्ति १३ उपरनी समजूती जोवी.

रूपकरूप भोगपरायण नायिकानी वाणीमां करेली जणाय छे; नायकनी उक्तिमां तो आगळ पडतो भावप्रधान शृंगार छे.

अश्लीलताना आभासनूं निवारण परमार्थ सखीभक्तिथी थई जाय छे; एटले ते विशे कहेवा जेवूं नथी. परंतु गीतगोविन्दमां पदरचनाना ज केटलाक एवा दोष नजरे चडे छे, के जे कविना अनवधानने लीधे किंवा अकौशल्ने लीधे थया होवाथी तेनूं दिग्दर्शन करवूं पडे छे. उदाहरण तरीके बीजा सर्गनी उत्थानिकामां विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्याव-शेन गतान्यतः छे, ए केवळ कढंगी रचना छे. अहीं जो विगलितनिजो-त्कर्षा सेर्ष्यावशेन गतान्यतः एम लख्यूं होत, तो मात्र सहज फेरफारथी आखी उक्ति निर्दोष थात. वळी सातमा सर्गमां संकेतीकृतमञ्जुवञ्जुलल-ताकुञ्जेऽपि यन्नागतः छे, ते पण दूषित छे. त्यां संकेतेऽथ कृतेऽपि वञ्जुललताकुञ्जे स यन्नागतः एम होत, तो पदसमूह सार्थक थात. त्यम वळी दसमा सर्गना बन्धूकद्युति० श्लोकमां कुन्दाभदन्ति प्रिये लख्यूं छे, ते पण सदोष छे. आ स्थळे दन्ताश्च कुन्दप्रभाः एम राख्यूं होत, तो रचना बाध रहित बनत. तेम ज पहेला सर्गना बीजा प्रबंधमां बळरामना नीलांबरमां यमुनानी उत्प्रेक्षा योजवी जोइये, त्यां उपमानां पदो गोठव्यां छे; अने पांचमा सर्गना त्वद्वाम्येन० श्लोकमां त्रीजा चर-णमां प्रक्रम अनुसार साहचर्यवाचक च सम जोइये, त्यां साम्यवाचक सदृशी पद मूक्यूं छे; ते अनवधाननां ज उदाहरण छे. त्यम वळी अगि-यारमा सर्गना अक्ष्णोर्निक्षिप० श्लोकमां नपुंसक ध्वान्तं पुंस्त्वना समारोप माटे योज्यूं छे; ते पण प्रमाद दर्शावे छे.

प्रबंधात्मक कवितानो प्रथम प्रयत्न होवाथी बंधनी नवीनता अने दुर्घटताने लीधे कदी कदी दूषित रचना कविथी वपराई गई जणाय छे. पहेला सर्गना बीजा प्रबंधना दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् अने सातमा सर्गना त्रीजा प्रबंधना जितबिसशकले पदमां तनु अने शकल शब्द निरर्थक वापर्या छे; ते मापनी पूरणीरूप ज छे. वळी बीजा प्रबंधोमां अन्वय अने अर्थ करतां वखते मुश्केली पडे छे तथा अस्थाने समास करेला जोवामां आवे छे, ते पण बंधनी विकटताने लीधे हशे.

केटलेक प्रसंगे तो कविए प्रमाद ज कर्यो आपणे कहेवो पडे छे. सातमा सर्गना त्रीजा प्रबंधमां ज्यां हाथेळीने कमळनी उपमा घटे त्यां कवि करतलनलिनीदले लखी जाय छे. वळी बारमा सर्गना छेल्ला प्रबंधमां राधाजीना अंबोडामां भगवाने फूल गूंथ्या पहेलां कवि भूली जई तेने शिखण्डिशिखण्डकडामरे विशेषण लगाडी दे छे. त्यम वळी विरहना प्रथम दिवसे ज एक सूर्यास्त पण थयो नथी, ते छतां पांचमा सर्गमां निशि निशि रुजमुपयाति तथा चोथा सर्गमां इन्दुकिरणमपि निन्दति लखे छे; अने तिथि कृष्णाष्टमी छे, ते छतां इन्दुमां चन्दनबिन्दुनो आरोप करे छे. ए पण बधां स्मृतिभ्रमनां ज उदाहरण छे. वळी अगियारमा सर्गना त्रीजा प्रबंधमां अथ निजवदन० कहेवाने बदले विरुद्धमतिकृत् राधावदन० वापरेल छे; ते पण स्मृतिभ्रंशने लीधे जणाय छे. त्यम वळी कृष्ण भगवान तरफथी राधिकाजीने वंजुकुंजे तेडी लावनारी सखी एक ज कही छे, ते वात भूली जई कवि अगियारमा सर्गना अन्ते अने बारमा सर्गना आरम्भमां अनेक सखीओनो वंजुकुंजमां निर्देश करे छे; जोके भगवान तो एकला ज पहेलेथी त्यां पधार्या जणाय छे.

कविने अनुप्रासनो लोभ हद पार छे. अनुप्रास उपरनी प्रीतिथी ज तापं शोषय अने अञ्जनमुज्ज्वलय प्रयोगमां समायलो विरोध ते जोतो नथी; श्रुतिमण्डले कुण्डले निवेशय प्रयोगमां वचननी विषमता ल्हेतो नथी; अने मणिरसनावसनाभरणानि पदमांनी पुनरुक्ति लेखवतो नथी. वळी चंदनवृक्षना अर्थमां व्यालनिलय जेवो अरूढ शब्द पण अनुप्रासनी ल्हेमां अडावी दे छे; आभरणानि वासय तथा मरणमनुकरोति जेवा अनुचित प्रयोग पण वापरे छे; अने दसमा सर्गना प्रबंधमां रोचयतु लोचनचकोरम् जेवी व्याकरणविरुद्ध रचना पण योजे छे. अर्थनी क्लिष्टता पण अनुप्रासना मोहने लीधे नीपजती कंइक दरज्जे कही शकाय[७२].

क्वचित कवि एक ज कडी के श्लोकमां एनो ए शब्द फरी वापरे छे. पहेला सर्गना बीजा प्रबंधमां वामन[७३] पांचमा सर्गना विकरति० श्लोकमां मुहुरीक्षते अने बारमा सर्गना बीजा प्रबंधमां निजगाद तथा यदुनन्दन बोल अनवीकृत छे. आ पण रसने हानि प्होचाडनार छे.

---

७२ विकासः कासारोपवनपनोऽपि व्यथयति ए दृष्टांत तो संधिना समाश्रयने लीधे क्षंतव्य छे. परंतु विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ ए पंक्तिमां लीधेली छूटनो बचाव थई शकतो नथी. ए तो अगतिकं गति तरीके ज उपेक्ष्य छे. ७३ उपलब्ध अद्भुतवामन पाठथी पुनरुक्ति उत्पन्न थाय छे. तेने स्थाने अद्भुतभावन पाठ कल्पिये, तो पुनरुक्ति दूर थाय; अने उत्तर दळना पावन पद साथे प्रास पण वधारे सारी रीते मळे.

वाचना.

जयदेवना काव्य उपर काळनी झाझी असर थई जणाती नथी. मात्र पांच छ स्थळे पाठ भ्रष्ट थया छे. पहेला सर्गना चोथा प्रबंधनी सातमी तूकमांनो सांप्रदायिक पाठ रासरसे छे. परंतु रस मात्र मनोभाव छे, ते करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंश बनी शके नहि. माटे रासेरसे वांचवूं घटे छे. रासेरस शब्द रासनो पर्याय छे; ने वेणीसंहारना मंगळाचरणमां ते रासक्रीडाना अर्थमां वपरायो छे. बीजो भ्रष्ट पाठ चोथा सर्गना बीजा प्रबंधनी चोथी तूकमां छे. अहीं नयननलिनामिव विगलितनालम् एवो परंपरागत पाठ छे. एमां विगलितनालम् विशेषणनो अन्वय समस्त नयननलिनम् साथे बंध बेसतो नथी; सबब नयनँ नलिनमिव एवो पाठ वांची विगलितनालम् विशेषण व्यस्त नलिनम् विशेष्य साथे योजवूं घटे छे. एम करवाथी इव उपमावाचक बनी सार्थक थाय छे. त्रीजो भ्रष्ट पाठ पांचमा सर्गना पहेला प्रबंधनी चोथी तूकनो त्यजति ललितधाम छे. आ स्थळे खरूं जोतां त्यजति ललितँ धाम जोइये[७४]. चोथो भ्रष्ट पाठ ए ज सर्गना बीजा प्रबंधनी बीजी तूकमां नजरे पडे छे. ए पाठ बहु मनुते ननु ते तनुसंगतपवनचलितमपि रेणुम् छे. आ पंक्तिमांनूं तनुसंगत पद रेणुनूं विशेषण थवा योग्य छे; केमके भगवान राधाजीना आववाना मार्गनी धूळने वधावे छे, ते राधाजीनी चरणरज मानीने वधावे छे. ए पवननूं विशेषण थवूं घटतूं नथी; शाथी जे

---

७४ रसमञ्जरी अने रसिकप्रिया टीकाना कर्ताओने ललितँ धाम पाठ इष्ट जणाय छे; जुओ ए बे टीकाओ.

राधाजीना अंगनो पवनने स्पर्श थवो ने ते पवननो रजने स्पर्श थवो एवी परंपरा बांधवामां अत्युक्ति विना अन्य कंइ स्वारस्य नथी. एटला माटे बहु मनुते ननु ते तनुसंगतँ पवनचलितमपि रेणुम् एवो ज असल पाठ संभवे छे. पांचमो भ्रष्ट पाठ सातमा सर्गना पहेला प्रबंधना ध्रुव-पदमां जोवामां आवे छे. अहीं प्रचलित पाठ यामि हे कमिह शरणं० छे. हवे हे तो संबोधनमां वपराय छे. परंतु अहीं संबोधन छे नहि; आ स्थळे तो शोक के आवेगनो भाव रहेलो छे. ए जोतां यामि हा कमिह शरणं० एवो पाठ लेवो प्राप्त थाय छे.

गीतगोविन्दना बारमा सर्गनी अथ सहसा० प्रतीकनी गाथा छे, तेनो कोइए अनुष्टुप करी नांखेलो शंकरमिश्रनी रसिकमञ्जरी टीकामां मळी आवे छे. मूळ गाथामां कविए राधाने श्रान्त कहेल छे, ते पूर्वगत वर्णन साथे सुश्लिष्ट छे. नवा अनुष्टुपमां श्रीकृष्ण भगवानने श्रान्त कह्या छे, ते विसंवादी छे. आ कारणथी हूं अनुष्टुपने बनावटी समजूं छूं[७५].

जयदेवना आ सुरस काव्यमां जूज क्षेपक भाग पण भळ्यो जणाय छे. प्रत्येक सर्गने अंते जे आशीर्वचन छे, ते प्रक्षिप्त छे[७६]. शंकरमिश्रनी टीकामां ए श्लोक छे नहि. उपरांत अगियारमा सर्गनो

---

७५ मूळ गाथा—अथ सहसा सुप्रीतं सुरतान्ते सा नितान्तखिन्नाङ्गी । राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥; बनावटी अनुष्टुप —अथ निर्गतबाधा सा राधा स्वाधीनभर्तृका । निजगाद रतिश्रान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥. ७६ कहेवानो अभिप्राय एटलो ज छे के सर्गनी समाप्ति पछी तेमनी जरूर नथी. ए आशीर्वचना श्लोक

अतिक्रम्या० श्लोक अने बारमा सर्गनो व्यालोल: केश० तथा ईषन्मीलित० श्लोक पण शंकरमिश्रे आप्या नथी. वळी कुंभ भूपति पहेला सर्गना वाच: पल्लव० श्लोकने अने शंकरमिश्र बारमा सर्गना साध्वी माध्वीक० श्लोकने क्षेपक गणता जणाय छे. बीजा पण थोडाक श्लोको कोइ कोइ प्रतमां कहींक कहींक घुसाडी दीधेला मळी आवे छे[७७]. परंतु प्रबंधोमां घालमेल थई लागती नथी. मात्र पांचमा सर्गनो पहेलो प्रबंध, जे मूळथी पंचपदीरूप छे, तेने एक छापेली प्रत अष्टपदी बनावी दे छे.

जयदेवना ज करेला होय, तेनी ना नहि. सदुक्ति० ।१।५७। मां जयश्रीविन्यस्तै:० प्रतीकनो मुक्तक जयदेवस्य मुद्राथी ज आपेलो छे. परंतु शंकरमिश्रनी टीकामां अने सं. १५५७, भाद्रपद, वदि बीजनी उतारेली डॉ. भांडारकर इन्स्टीट्यूटना संग्रहनी अधूरी नाम रहित टीकामां पण ए श्लोको छे नहि. ते कारणथी ज अहीं तेमने क्षेपक कह्या छे.

७७ बाबु विजयचंद्र मजुमदारनूं एवूं मानवूं छे के जयदेवे मात्र छूटां पदो रचेलां, तेने पाछळथी कोइ कविए स्वकृत छंदो वडे संबंधपूर्वक जोडी दीधां: अर्थात् गीतगोविन्दमां जे पद के प्रबंध छे ते जयदेवकृत छे, अने जे छंद छे ते बधा बीजा कविए रचेला छे. आ कल्पना खोटी छे. शाथी जे जूना सुभाषितसंग्रहोमां अने अलंकारशास्त्रना ग्रंथोमां गीतगोविन्दना छंदो लीधा छे ने ते जयदवने ज नामे छे. बाबुजी गीतगोविन्दना त्रीजा श्लोकमांना पदावली शब्द उपर एमनी कल्पनानी इमारत बांधे छे. संस्कृत पदमां बंगाळी [अने गूजराती] 'पद' बोलनो अर्थ एओ आरोपित करी आडे मारगे चडी जाय छे.

गीतगोविन्दनां अनुकरण.

जयदेवे गीतगोविन्दनी रचनाथी पद्यबंधनी नवीन पद्धति जे प्रसिद्धिमां आणी, तेनो प्रचार तेनी पाछळ चालु रह्यो. एनूं पहेलूं अनुकरण गीतगौरीपति भानुदत्तनी कृति छे. ए विदेहनो वतनी हतो. एना पितानूं नाम गणेश्वर. गीतगौरीपतिना कर्ताने हूं इसवी चौदमा शतकना पूर्वार्धमां मूकूं छूं; शाथी जे एना काकाना दीकरा चंडेश्वरे विवादरत्नाकर लख्यो छे, तेनी रचनानूं वर्ष इ. स. १३१५ छे. आ मैथिल आलंकारिक एनी रसमञ्जरी अने रसतरङ्गिणीथी प्रसिद्ध छे. गीतगौरीपतिनूं संविधान अने एनो पद्यबंध ध्यानमां लेतां भानुदत्तनूं ए आरंभनूं काव्य छे. बीजूं अनुकरण गीतगङ्गाधर विष्णुसुत कल्याणे रच्यूं छे; अने त्रीजूं गीतगिरीश श्रीनाथभट्टसुत राम किंवा रामजित् कविनी कृति छे. वैष्णव गीतकाव्यनी सरसाईमां आ त्रण शिवलीलानां गीतकाव्य रचायां छे. चोथूं अनुकरण गीतगोपीपति छे. एमां मैथिल कृष्णदत्ते जयदेवने पगले चाली कृष्णलीला ज गाई छे. उपाध्याय कृष्णदत्त मिथिलाना उद्यान नगरनो रहेवासी हतो. एना पितानूं नाम भवेश. एने पुरंदर कुलपति तथा मानिक, ए त्रण भाइ हता; ते एनाथी मोटा हता. कृष्णदत्तने चंडिकानी कृपाथी कवित्व मळ्यूं हतूं; एटले के चण्डिकाचरितचन्द्रिका रच्याथी तेनी कवि तरीके गणना थवा मांडी हशे. तेणे मोटपणे नागपुरना राजा श्री 'जान' नो आश्रय लीधो हतो. ए रजपूत राजाना दरबारमां रही कृष्णदत्ते गीतगोपीपति रच्यूं. एनी कुवलयाश्वचरित नामे त्रीजी कृति पण जाणवामां छे. जयदेवना गीतगोविन्द उपर कृष्णपरत्व अने शिवपरत्व अर्थनी टीका पण एणे लखी छे. बाळपणमां कवित्वशक्ति स्फुर्याथी तेने बालकवि उपनाम मळ्यूं हतूं. एना गीतगोपीपति काव्य

उपर उपाध्याय हर्षनाथ मैथिले शक १७९७ (इ.स. १८७५) मा दीपिका नामे टीका लखी छे. उपर कहेलां चारे गीतकाव्यो, मेघदूतनी अपेक्षाए अन्य दूतकाव्यनी पेठे, गीतगोविन्दनी अपेक्षाए मूळ आदर्शनी विकृति ते विकृति ज छे. गीतगोविन्दनी अपूर्वता तो तेना प्राकट्यनी साथे ज स्वीकारवामां आवी हती. ए कृतिथी मुग्ध बनेला लक्ष्मणसेने जयदेवने उमापतिथी चडियाता बिरुद अर्प्यां हतां. विशेषमां उमेरवा जोग छे के एना आदि मंगळनी अनुकृति राजकुमार केशवसेने अने पदपूर्ति महाराज लक्ष्मणसेने करी छे[७८]. उमापति इ. स. ११६८ मां कविराज बिरुद पाम्यो; अने केशवसेन इ. स. ११८३ मां देव थयो. गीतगोविन्दनी उत्पत्ति ए गाळामां. तेनूं निमित्त कारण कविराज साथेनी स्पर्धा होवाथी ते पवनदूत पछी बहु मोडुं नहि रचायूं होय; एटले के तेनूं निर्माण इ. स. ११७५ ना अरसामां थयूं हशे.

उपसंहार.

एकंदरे विचार करतां गीतगोविन्द एक सुंदर काव्य छे, एम तो कहेवूं ज पडे छे. जयदेवने कालिदास के भारविनी पंक्तिमां मूकी शकाय नहि. तोपण बीजा वर्गना कविओमां ते मुख्य स्थानने योग्य छे. महाराज लक्ष्मणसेननी सभानां रत्नना बेरखानो मेर तो जयदेव ज. गौड देशनो 'कविराजराज' तो गीतगोविन्दकार ज.

(उडियाला.)

जय परम सती पद्मावती ! परम भक्त जयदेव जय !
जय परम ललित लीलाकवन ! परम पुरुष रसदेव जय !

७८. जुओ सदुक्ति, । १ । ५४, ५५ । ५, २ ।.

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥
अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥

भाग. पु. । १० । ३३ । ३६, ३७, ४० ।

भावैरङ्कुरितं महीमृगदृशां सिक्तं सदाकल्पकैः
प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमम् ॥

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम् ।
एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥

श्रीमद्विट्ठलेशप्रभुचरणाः ॥

गोपी छे वेदनी ऋचा; श्रीकृष्ण वेदस्वरूप:

× × × × × × ×

खट राग ते खट शास्त्र छे; वेणुशब्द ते ॐकार;
चंद्रावळी ते ब्रह्मविद्या; राधा भक्तिनो अवतार.

प्रेमानंदकृत भागवत, दशम स्कंध.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
(पहेलां पृष्ठ १–५२)			
१७	१०	तमना	तेमना
२१	२२	जानीत	जानीते
२३	६	विशषमां	विशेषमां
२४	३	कविन	कविने
३६	२२	प्रबंधनी	प्रबंधना
(पछीनां पृष्ठ १–१६८)			
९	१९	दघी	दधी
१३	४	प्रस्तावना	पूर्वालापः
	१०	पद्धतिन	पद्धतिना
१४	१०	बने	बने
१८	५	संपति	संपत्ति
	१९	समसोक्ति	समासोक्ति
२०	३	पुप्प	पुष्प
२३	२०	अधी	अर्धी
३२	१२-१३	भ्रमरानो	भमरानो
३४	४	भूजमां	भुजमां
३८	१९	उत्तरार्धनां	उत्तरार्धमां
४२	१४-१५	कटाक्षभां	कटाक्षमां
४६	१८	आवेगमो	आवेगनो
५९	१८	रुपक	रूपक
६२	७	कर धरी	करे धरो
	१५	प्रियतमनी	प्रियतमानी
९७	१९	विग्रष	विद्वेष

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१०१	९	जेन	जेने
१०३	२१	समजीन	समजीने
१०७	२०	ते दूषणमू	ते दूषणम
११०	२०	गइ	गाई
१११	९	वगेर	वगेरे
११२	८	छॅ	छे
	१७	रीत	रीते
११४	५	विगेरे	विगरे
	१५	द्विरफो	द्विरेफो
११५	६	रीत	रीते
११९	१७	ते	तें
१२१	६	करोन	करीने
१२३	८	रीझे	रीझ
१२७	४	मर्दमदनी	मदमर्दनी
१२८	१८	ययेला	थयेला
१३३	३	न धूमग्रह	ने धूमग्रह
१३९	२	रोमांचॉ	रोमांचो
१४८	१७	नत्रना	नेत्रना
१५२	१४	तेन	तेने
१५४	४	बारी	बारी
१५५	१२	पाभेली	पामेली
१५८	६	झीली	झीली
१५९	१८	वर...रावो	०
१६६	८	मघु	मधु

केशवलाल हर्षदराय ध्रुवे

प्रसिद्ध करेलां पुस्तको

पराक्रमनी प्रसादी	(आ. ६)		रु. १—०-०
विध्यवननी कन्यका	(आ. ३)		०-१५-०
स्वप्ननी सुंदरी	(आ. २)		०-१५-०
प्रधानननी प्रतिज्ञा	(आ. २)		०-१२-०
मध्यम	(आ. २)	पटी बोर्ड	०-१०-०
		कागळ	०—८-०
गीतगोविंद	(आ. ५)		२—०-०
लघु गीतगोविंद			१-१२-०
अमरुशतक	(आ. ४)		१-४-०
भालणकृत कादंबरी,	पूर्व भाग		४-०-०
मुद्राराक्षसम्	(आ. २)		४-०-०

हवे पछी प्रसिद्ध थवानां पुस्तक

भालणकृत कादंबरी, उत्तर भाग.

मेळनी मुद्रिका (आ. ६).

मळवानूं ठेकाणूं:—

बुकसेलर महादेव रामचंद्र जागुष्टे,

भणदरवाजा, अमदावाद.

गीतगोविंद.

गीतगोविंद.

पूर्वालाप.

(शार्दूलविक्रीडित.)

'अंधार्यो घन, राधिके, गगनमां; छायां तमालो वने;
रेणे बाळ व्हीए; स्फुरे पुलक; तूं लै जा गृहे कान्हने'

---

१ पुलक–रोमांच. कालिंदीकुंजोदरे–यमुनातटनी कुंचघटामां. सहचार–जोडे जवूं ते. तमाल शब्द तम [सं. **तमस्**] साथे यौगिक संबंध धरावतो होई ए वृक्षनां काळां थडथी अन्धकारना वधारानूं भान करावे छे.

अहीं संयोगी अने वियोगीने विह्वळ करनार वर्षाकाळ रूपी उद्दीपन कारणथी, अने विलासने अनुकूळ तमालनी घटानो अंधकार, वननी निर्जनता, आदि सहकारी कारणथी ऊभराती श्रीकृष्णनी राधिकाजी प्रत्येनी रति कृष्ण भगवानना रोमांच रूपी सात्त्विक भावथी प्रगट थाय छे. ए रीते पोषण पामेलो विप्रलंभ शृंगार, नंदना वचनथी

एवां वेणथी नंदनां विचरतां कालिंदीकुंजोदरे
माणे जे सहचारनी जुगल ए लीला, रमो ते उरे*! १

चाली नीकळतां, वृंदावनमां राधाना समागममां हर्ष नामे संचारी भावथी संस्कार पामता संभोग शृंगाररूपे परिणाम पामे छे.

उपर बताव्यूं ते प्रमाणे श्रीकृष्णनो रोमांच मेघना उदय आदि कारणथी राधिका प्रत्येनी भगवाननी रतिनो ज अनुभाव छे. तथापि पुत्रवत्सल नंदजी तेने बाळमुकुंदना भयनूं कार्य समजे छे, जेथी ते आसपास कोइ बीजूं माणस मोकलवा जेवूं न जोई राधिकाजीने जोडे जवानूं कहे छे. नंदजीनी भगवान माटेनी आ चिंता तेमनी बाळकृष्ण प्रत्येनी रति प्रकाशे छे. मेघाडंबर अने तमालवननी घटाथी सर्वत्र पसरता अंधकारना समुच्चयने लीधे रात्रिनी भ्रांतिनो आरोप अने तेने लीधे रोमांचनो आरोप बाळकृष्णने विशे कर्यो छे, ते बालस्वभावना मौग्ध्य अने भीरुत्वने अवलंबीने कर्यो छे.

ए रीते राधाकृष्णना शृंगारनो अने नंदजीनी रतिनो अहीं संकर बने छे. आ रस अने भावनो संकर भगवाननी लीलाना चिंतनमां प्रकाशती कविनी रतिनूं अंग छे.

अहीं मदनभीरु मुग्ध कृष्णनी राधा साथे एकांत समागमनी आकांक्षा विनायत्न पूर्ण थवाथी खीलतो प्रहर्षण अलंकार छे. मेघना

---

* सरखावो गर्गसंहिता। खण्ड १। अध्याय १६। श्लोक १-३,८,४०,४३। सद्गत भारतेंदु हरिश्चंद्र ब्रह्मवैवर्त पुराणना कृष्णजन्मखण्डनो हवालो आपे छे.

(वसंततिलका.)

वागीश्वरीतणी विभूति उरे सुहावी,
पद्मावतीचरणमां कविता म्हलावी
श्रीराधिकारमण सुंदरश्यामकेरी
लीला ललाम जयदेव वदे अनेरी. २

अंधकारनो तमालनी छायाथी उपचय कर्यो होवाथी समुच्चय थयो छे; भयनी उपपत्ति दर्शावता 'बाळ' पदमां परिकरांकुर रह्यो छे; घनघटाना ने तमालना अंधकारमां बाळकृष्णना मनमां आरोपित रात्रिनी भ्रांतिने लीधे भ्रांतिमान गम्यमान छे; ते सौ राधाने जोडे जवाना कारणरूप दर्शावेल होवाथी काव्यलिंग नीपजे छे; ए आदि अलंकार उक्त प्रहर्षणने दीपावे छे.

शृंगार रसना काव्यना आरंभे ते रसना अधिष्ठाता कृष्ण भगवाननूं मंगळाचरण जे अहीं कविए कर्यूं छे, तेनूं औचित्य स्पष्ट ज छे. अहीं जे भक्तिशृंगार जमाव्यो छे, ते द्वारा राधाकृष्णनी लीला रूपी वस्तुमां तन्मयता प्रकाशी कविए ते लीला गावानी पोतानी योग्यता दर्शावी छे. आदरेला काव्यमां विप्रलंभपूर्वक संभोगशृंगार खीलाववानो छे, ते पण मंगळाचरणथी सूचव्यूं छे.

२. वागीश्वरी—सरस्वती. विभूति—समृद्धि. सुहावी—शोभावी, धारण करी. राधिकारमण—राधिकाना स्वामी. ललाम—उत्तम. अनेरी —अलौकिक.

(द्रुतविलंबित.)

उर अहर्निश जो हरिमां रमे,
व्रजलीला रसीली रटवी गमे,
श्रवण तो धरजो जयदेवनां
कवन पावन रम्य रसे भर्यां. ३

सरस्वतीनी सेवाथी विद्वान कवि पोतानी विद्यारसिक प्रकृति प्रगट करे छे, तथा प्रियतमानी आराधनाथी ते प्रेमरसिक वृत्ति प्रकाशे छे. ए रीते कविता अने विलास विशे अभिरुचि दर्शावी तेने छाजता विषय तरीके भगवाननी लीला गावानो संकल्प कवि उपरना श्लोकथी जणावे छे.

मंगळाचरणना श्लोकमां वस्तु वगेरे काव्यना पदार्थ गूढ सूचव्या छतां सामान्य वांचनार माटे आ श्लोकमां कवि ते स्पष्ट कही बतावे छे.

३. अहर्निश—रातदिवस. श्रवण—कान. पावन रम्य रस—भक्तिशृंगार.

वस्तु वगेरे जणावी केवा श्रोता आ काव्यना अधिकारी छे ते कहे छे. भक्तिशृंगारथी जेनूं मन भींजायलूं होय, तेने ज माटे आ काव्य छे; केमके मंगळाचरणना श्लोकना विवेचनमां में कह्युं छे के भक्तिशृंगार ज आमां जमाव्यो छे. शुष्क भक्ति तो दरेक स्तोत्रकवचमां पण होय छे, अने केवळ रतिकथा कामसूत्र आदिमां पण जोवामां आवे

(शार्दूलविक्रीडीत.)

शैली प्रौढ भणे उपापतितणी, धोयी कविश्रीतणी
भाखे धारणशक्ति, शीघ्र कविता खांते कथे शर्णनी,
ने गोवर्धननी सदुक्ति वरणे शृंगारसारे भरी;
गाये श्रीजयदेवनी सउ जनो संदर्भनी माधुरी*. ४

(प्रबंध†.)

प्रलयपयोनिधि मध्य असुर संहारी
श्रुतिनौका भवतारक तारी,
जय केशव मत्स्यस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! ५

छे; परंतु रसमय, मनोहर वाणीमां भक्तिशृंगारनी जमावट, ते तो अहीं ज छे. ए रीते स्तोत्रकवच अने कामसूत्र आदिथी गीतगोविंदनो व्यतिरेक सूचव्यो छे.

४. धारणशक्ति—अद्भुत स्मरणशक्ति. सदुक्ति—मुक्तकरूप सुभाषित. शृंगारसार—शृंगारनूं तत्त्व. संदर्भ—प्रबंध. माधुरी—मधुरता.

आ गीतगोविंदनी मधुरतानूं समर्थन करतूं अन्य कविनूं प्रशस्तिवाक्य छे. धोयी, उमापति, शरण, गोवर्धन, अने जयदेव लक्ष्मणसेन महाराजना राजकवि हता.

५. प्रलयपयोनिधि—प्रलयकाळनो महासागर. असुर—शंखासुर.

---

* 'श्रुतधरः' अने 'उमापतिकविः' एवा कल्पित पाठ लीधा छे.

† मूळमां मालव राग ने रूपक ताळ आपेल छे. गावा बजाववामां आदिताळ किंवा त्रिताळ ठीक पडशे.

चौद भुवनमय धर्यूं ब्रह्मांड अखंडे
आंटण आंटतीं पीठ प्रचंडे,
जय केशव कच्छपरूप! जय जगदीश हरे! ६

शशिबिंबे ऊमगंता अंक शी दंते
उद्धारी धरणी भगवंते;
जय केशव वराहरूप! जय जगदीश हरे! ७

कीट हिरण्यकशिपु करकमळे अर्णीए
नखकंटकतर्गी हणियो तीर्णीए;
जय केशव नरहरिरूप! जय जगदीश हरे! ८

श्रुति—वेद. भवतारक—संसारसागरथी तारनारी.

चांचियाना जुल्मथी भर समुद्रे जोखमायला वहाणनूं रूपक योज्यूं छे. प्रत्येक कडीना उत्तर भागमां अनुवादकनी नाममुद्रा छे.

६. भार वहेनारनी आंटण वडे कठण बनेली पीठथी कच्छप भगवाननी वज्र जेवी पीठनो व्यतिरेक कर्यो छे.

७. शशिबिंब—चंद्रनूं बिंब. अंक—डाघ. धरा—पृथ्वी.

अही वराहनी स्वाभाविक चेष्टानूं आबेहूब वर्णन होवाथी स्व-भावोक्ति अलंकार नीपजे छे, जेनूं उपमा पोषण करे छे.

८. करकमळ—हाथ रूपी कमळ. नरहरि—नरसिंह.

अहीं परंपरित रूपक छे. हिरण्यकशिपु विशे कीट सरखा तुच्छ जंतुना आरोपथी तेनी क्षुद्रतानो बोध थाय छे, तेमां नरसिंह भगवा-

અદ્ભુત બટુ બની બળિ છળિયો ડગથી ત્રણ,
પાવન કર્યું પદજળથી ત્રિભુવન;
જય કેશવ વામનરૂપ! જય જગદીશ હરે! ૯
ક્ષત્રિય મત્ત વધેરી તીર્થ નીપાવ્યાં,
જનના તનના તાપ શમાવ્યા,
જય કેશવ ભાર્ગવરૂપ! જય જગદીશ હરે! ૧૦
રણયજ્ઞે રાવણનાં શિર દશ કાપી
તર્પ્યા દિક્પાળો બળિ આપી;
જય કેશવ રાઘવરૂપ! જય જગદીશ હરે! ૧૧

નના હસ્ત વિશે કમળના અને તેને લીધે નખ વિશે પરંપરિત કંટકના આરોપથી ઊભેરો થઈ દૈત્યની ક્ષુદ્રતાના અતિશયનો ધ્વનિ ઊપજે છે.

૯. બટુ—બ્રહ્મચારી. પદજળ—પાદોદકભૂત વિષ્ણુપદી ગંગા.

અહીં બળિરાજાના પાતળવાસની અને વિષ્ણુપદી ગંગાની ઉત્પત્તિની કથાનું અનુસંધાન છે.

૧૦ તીર્થ—કુરુક્ષેત્રના રામહૃદ વગેરે પવિત્ર કુંડ. ભાર્ગવ—ભૃગુકુળમાં જન્મેલા પરશુરામ.

કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુને પરશુરામના પિતા જમદગ્નિનો વધ કર્યો તેથી ક્રોધે રાતાતાતા બનેલા પરશુરામે ક્ષત્રિયોને વધેરી વધેરી તેમના લોહીના મોટા કુંડ કરી કુરુક્ષેત્રમાં પિતાનું વીરશ્રાદ્ધ સાર્યું હતું. ભાર્ગવ પરશુરામના એ રૌદ્ર ચરિત્રની ભૂમિ રામહૃદાદિ તીર્થને નામે વિખ્યાત છે.

૧૧. બળિ—બળિદાન. રાઘવ—રઘુકુળમાં જન્મેલા રામ.

शरणागत भयमय यमुनानी लीला
दरशे शी पटकूळे नीला !
जय केशव हळधररूप ! जय जगदीश हरे ! १२

निंदी हिंसाविधि पशुवध अटकावी
दयाधरमनी धजा झगावी.
जय केशव बुद्धस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! १३

धूमकेतु वत विकट कुटिल तरवारे
मरडी म्लेच्छसमूह विदारे;
जय केशव कल्किस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! १४

अहीं रूपके जीवाडेली उत्प्रेक्षा दिक्पाळनी प्रसन्नता द्वारा प्रतीत थता त्रैलोक्यना शांतिसुखनूं अंग छे.

१२. नीला–गळियल रंगना. दरशे–दृष्टिगोचर थाय छे, प्रत्यक्ष थाय छे, नजरे तरे छे.

संकर्षणे कालिंदीने हळ वडे बळथी खेंच्याथी ते बळभद्रने शरणे आवी हती, ते कथा उत्प्रेक्षानूं अंग छे. शरणागतवत्सलतानो ध्वनि छे.

१३. हिंसाविधि-हिंसा युक्त वैदिक यज्ञकर्म. पशुवध–जीवहिंसा.

परम कारुणिक बुद्ध भगवानने प्रशंसाथी कविए परदर्शन विशे पण पोतानी तत्त्वग्राही दृष्टि प्रकाशी छे, तथा रसमग्न प्रेमार्द्र चित्तवृत्ति दर्शावी छे.

१४. विकट भयंकर. विदारे–संहारे.

स्तुति आ जयदेवे रसदेव ! कवेली
उर धरिये विनये वीनवेली,
जय केशव दशविधरूप ! जय जगदीश हरे ! १५

(शार्दूलविक्रीडित.)

उद्धारी श्रुति, धारी पीठ जगती, तारी दधीथी मही,
प्रल्हादस्तुति सांभळी, बळि छळी, उन्मत्त क्षत्रे दळी,
चोळी रावण चंड, रोळी यमुना, व्होळी दया विस्तरी,
मारी म्लेच्छ अभंग मंगळ करे, तूं हिं तूँ हिं, श्रीहरि!१६

उपमा अलंकार पृथ्वी उपर पापना पुंजनो उदय दर्शावनार तथा पापीनूं भावी अरिष्ट सूचवनार छे; तेनी साथे ते तरवारनी वक्रता, श्यामता अने उज्ज्वळतानो बोधक पण छे.

१५. दशविधरूप—दश अवतार धरनार. रसदेव-रसस्वरूप भगवान.

दशावतारनूं स्तवन करी, पूर्णावतारी श्रीकृष्ण भगवाननी लीला जेमां विनीतपणे भक्तिभावथी वखाणी छे एवूं पोतानूं आ गीतगोविंद काव्य कवि भगवानने समर्पण करे छे. 'स्तुति' पदमां पूर्वे कहेला दशावतारना स्तवननो रूढ अर्थ अने हवे पछी कहेला पूर्णावतारना चरित्रना वखाणनो यौगिक अर्थ बंने अभिप्रेत छे.

१६. श्रुति उद्धारी—वेद वाळी लावी. जगती—ब्रह्माण्ड. दधी—समुद्र. मही—पृथ्वी. चंड—प्रचंड.

(प्रबंध*.)

जय रसना रतनागर, नट नागर ए,
श्री-मुख-चंद्र-चकोर, जय जय देव हरे ! १७

जगकारण, जगतारण, जगधारण ए,
सउ सुरवर सिरमोर, जय जय देव हरे ! १८

दश अवतार धारण करी जेमणे पोतानी भक्तवत्सलता अने करुणा प्रगट करी छे. एवा श्रीकृष्ण भगवानने कविश्वजन्य कीर्ति रूपी धन समर्पी तन्मयताथी पोतानां तन अने मन समर्पण करता कविना ब्रह्मसंबंधनूं आ निरूपण छे. ' तूं हि, तूं हि ' पद कविनी भगवत्पग-यणता अने एकतानता दर्शावे छे.

१७. रतनागर—सागर. ए—हे, अहो. श्रीमुखचंद्रचकोर—लक्ष्मीजीना मुखचंद्र प्रत्ये चकोररूप. लक्ष्मीजीना मुखचंद्रनी जेने स्हे लागी छे एवा.

सर्वस्वसमर्पणपूर्वक दशावतारनी स्तुति गाइ काव्यनी समाप्तिमां आडे आवनारी विघ्न रूपी आपत्ति दूर थवा कवि नमस्कारात्मक संकीर्ण मंगळाचरण आदरे छे. समाप्ति पर्यंत कविनी भगवान विशेनी रतिनो समुल्लास छे. प्रत्येक कडीना उत्तर भागमां कर्तानी नाममुद्रा छे.

१८. सुरवर—इंद्र, ब्रह्मा, वरुण, आदि प्रधान देव. सिरमोर—माथाना मुगट.

---

* मूळमां गुर्जरी राग ने प्रतिमंठ ताळ आपेल छे. आदि तालथी तालथी खमाच रागमां गाइ शकाशे.

सीताप्रिय, सीतामय, सीताश्रय ए,
सीताहरकुळकाळ, जय जय देव हरे ! १९

कुंडळ श्रवणे सुंदर, मुरली कर ए,
उर राजे वनमाळ, जय जय देव हरे ! २०

कालिय-विषधर-गंजन, भयभंजन ए,
यादवकुळअवतंस, जय जय देव हरे ! २१

दिनमणि-मंडळ—मंडन, जनवंदन ए,
मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे ! २२

अमळ कमळ सम लोचन, भवमोचन ए,
दनुजदमन घनश्याम, जय जय देव हरे ! २३

---

१९. सीताप्रिय—सीताजीने व्हाला. सीतामय—सीताजी जेमने रोम रोम रमी रह्यां छे एवा. सीताश्रय—सीताना आधार. सीताहर—रावण.

२०. विषधर—नाग. यादवकुळअवतंस—यादवकुळना भूषणरूप.

२१. दिनमणिमंडळमंडन—सूर्यनी ज्योतीना पण ज्योतीरूप. जनवंदन—सर्वना वंदनीय, नमस्कार योग्य. मुनिजनमानसहंस—मुनिओना हृदय रूपी मानसरोवरमां रमनार हंसरूप.

२३. अमळ—निर्मळ, सुंदर. लोचन—नेत्र. भवमोचन—पुनर्जन्मथी मुक्त करनार. दनुजदमन—दानवोने दमनार. घनश्याम—मेघ जेवा श्याम वर्णना.

निजजनसंकटटाळक, प्रतिपाळक ए,
प्रणमूं पूरण काम, जय जय देव हरे ! २४
शरणोत्तम ! शरणे तम, चरणे तम ए,
कुशळ करंत कृपाळ, जय जय देव हरे ! २५
स्तुति आ सुरनरसेव्यनी जयदेवनी ए,
दे मन मोद विशाळ, जय जय देव हरे ! २६

(वसंततिलका.)

लक्ष्मीतणा कुचनूं कुंकुम अंक लेते
लागेल जेह हरिने उर केलिए, ते

' अमळ कमळ सम लोचन ' ए पंक्ति ' पुंडरीकाक्ष ' नामना निर्वचनरूप छे. नेत्रने कमळनी उपमा आपी दृक्पातथी ताप हरवानी शक्ति सूचवी छे.

२४. प्रतिपाळक—रक्षण करनार. पूरण काम—मनना मनोरथ पूरनार. निजजन—हरिजन, भक्त.

२५. शरणोत्तम—उत्तम आश्रयस्थान.

२६. सुरसेव्य—देवो जेनी सेवा करे छे एवा विष्णु भगवान. मोद—हर्ष. विशाळ—पुष्कळ.

भगवाननी भक्तिथी सर्व संकट दूर थाय छे, एवी पोतानी अचळ श्रद्धा प्रकाशी कविए अहीं पोतानूं परमवैष्णवपणूं सूचव्यूं छे.

स्वेदे छवाई रति आंतर बहार जाणे
दर्शावतूं समरपो पर सौख्य सौने. २७

इति श्रीजयदेवकविविरचिते गीतगोविन्दे प्रस्तावना।

---

२७. कुचनूं कुंकुम—छातीए चर्चेलुं केसर. अंक—आलिंगन. केलि—क्रीडा. स्वेद—परसेवो. आंतर रति—हृदयनी प्रीति. परसौख्य—परम सुख.

विघ्न न नडवा सारूं नमस्कारात्मक मंगळाचरण करी कवि आशीर्वादथी प्रस्तावना समाप्त करे छे. उत्प्रेक्षा अलंकारे शोभावेलो संभोगशृंगार मंगळाचरणपद्धतिन अंते मूकीने कविए, संभोगशृंगारथी काव्यनी समाप्ति थनार छे अने काव्य विलासप्रधान छे, एवूं सूचव्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे पूर्वालापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १.

वस्तुः—वसंतना विकासे विह्वळ बनेली राधिका श्रीकृष्णने वृन्दावननी कुंजोमां शोधती फरे छे. तेवामां तेनी ज फिकर करती संयोगरसिक सखी त्यां आवी प्होंची तेनी उत्कंठामां वधारो करती कहे छेः—' बहेन ! आ ऋतुराजना राज्यमां वृंदावन, जो, जो, केवूं रळियामणूं बन्यूं छे ! अने आ कृष्ण भगवान पणे गोपीना वृंदमां क्रीडा करे छे, ते तूं जुए छे के ? '

(शिखरिणी.)

वसंते वासंती सम मृदुल अंगे घन बने
भमे कुंजे रामा रसविवश शोधंत हरिने;

---

१. वासंती—मोगरानी वेल. मृदुल—सुकुमार. रसविवश—रसना आवेशथी परवश बनेली. मदनमदमीणी—कामना मदना घेनमां घेरई लाचार बनेली.

अधीरी राधानी चटपटी चिते ते चितवीने
वदे जे साहेली मदनमदमीणी युवतिने. १

विलासीने व्याकुळ करनारी वसंत ऋतु खीलतां करी सुंदरश्याम प्रत्येनी राधानी रति उद्दीपन पामी हरिनी झंखनाथी कोमळ अंगमां ग्लानि प्रकटावे छे. ते छतां ए हरिना समागमना अभिलाषथी आतुर बनेला हृदयनूं औत्सुक्य एवूं प्रबळ छे, के तेना शिथिल अंगे पण ते हरिने कुंजे कुंजे ढूंडती फरे छे. त्यां हरिनो पत्तो न लागतां कामना मदथी, जेम कोइ नीशाना आवेशथी मीणो चड्यो होय, तेवी ते सुकुमार सुंदरी बने छे. एवामां सारे भाग्ये संयोगरसिक सखी आवी मळे छे. एने लीधे विरहातुर राधानी अपस्मार स्थिति थती अटके छे.

सखीनो प्रवेश एक तरफथी अपस्मार रूपी अनर्थना प्रतिरोधथी जेवो समयोचित छे, तेवो बीजी तरफथी उद्दीपनसामग्रीना निरूपणथी रसना समुल्लासमां उपकारक छे.

प्रबंधना आरंभे कवि एकीवखते पात्रनी ठीक ओळखाण करावे छे. रासेश्वरी राधा प्रथम रंगभूमि उपर आवे छे, जेनूं जीवन केवळ प्रेममय—कृष्णमय छे. आ विलासना समयमां प्राणजीवन वृंदावननी कुंजमां ज हशे, एम समजी हरिनूं हृदय जाणनारी राधा त्यां तेमने शोधवा आवे छे, तेथी रसभोगी कृष्णनी विलासरसिकतानूं आपणने परोक्ष दर्शन थाय छे. प्रेममूर्ति नायकनायिकानो संयोग करावी रस ल्हावामां ज ल्हावो माननारी हरिपरायण सखी, ते **सखीभक्तिना** स्वरूपनी झांखी करावे छे.

(प्रबंध*.)

ललित लवंगलता मलयानिल नर्ती थनन नचावे;
गान नवल कोयल ललकारे; मधुकर बीन बजावे;
नटवर मदभर भर ऋतुराजे
खेले रेली रति ऋतुघेली अलबेली सँग आजे, नट० २

अहीं 'अधीरी' पद राधाना प्रेमनो आतिशय प्रकाशे छे; अने 'जे' पद अपस्मार रूपी अनर्थनी सखीनी शंकाथी चिंतातुर त्वरा दर्शावे छे. रासेश्वरी राधाने हरिघेली वर्णवी कविए हरिना रूपलावण्यनी लोकोत्तरता सूचवी छे.

२. ललित–सुंदर. लता–डांखळी. मलयानिल–मलयाचळथी वातो पवन. नर्ती–नाचीने. मधुकर–भमरा. बीन–वीणा. मदभर–मद भरनारा. ऋतुराज–वसंत. रति–प्रीति.

रळियामणी वसंत ऋतुना कामोद्दीपक वर्णनथी तथा कुंजविहारी कहानजीना अलौकिक सौभाग्यना सूचनथी सखी नायिकाने विलास-मार्गमां प्रेरे छेः—' सखी ! आ रमणीय वसंतमां गोपांगना साथे भगवान क्रीडा करे छे. तो तूं पण हे हरिना हृदयनी आराधिका ! तेवां सुख भोगवी आ विलासनो समय सार्थक कर. '

'ऋतुराज' पद सर्वे ऋतुमां वसंतनी श्रेष्ठता जणावे छे, अर्थात्

---

* मूळमां वसंत राग ने रूपक ताळ आपेल छे. गावा बजाववामां त्रिताळ के दीपचंदी ठीक पडशे.

कूंपळ कुमळी तमालनी परिमळ मृगमदनो म्हेकावे;
फूली लोल कळी कुरवकनी फाग पराग ऊडावे. नट० ३

रासलीलाथी विख्याति पामेली शरद् ऋतु करतां पण आ ऋतु विलासने वधारे योग्य छे; केमके खीलेलां नवां फूलनुं मध लूटतां कळाहोळ करी मूकता भमराना गुंजारवथी अने आंबानो नवो मोर खाई वाचाळ बनती कोयलना टौकाथी वसंत संजोगीने मस्त करे छे. वळी दक्षिण दिशाथी वातो मलयाचळनो पवन लताओनी मीठी खुशबो वडे सारा विश्वने महमह करी मूके छे. आवो रूडो विलासनो समय ते रासेश्वरी राधिका अने नटवर नागर कृष्ण भगवाननी क्रीडाथी सार्थक थाय, तेना जेवूं बीजूं शूं? संयोगरसिक सखीना मनमां बीजी शी कामना होय?

अहींथी वसंत ऋतुनूं उन्मादक वर्णन शरू थाय छे. लताना नृत्तथी स्थावर सृष्टिमां अने पक्षीना गानथी तिर्यक् सृष्टिमां उभयत्र शृंगारनो आभास दृष्टिगोचर कर्यो छे. पवनना सरसराटथी, पत्रोना फरफराटथी अने भमराना तथा कोयलना कळाहोळथी गुप्त गोष्ठी गुप्त ज रहेवानी अनुकूळता दर्शावी छे. नृत्त, गीत अने वादित्रना संयोगथी संगीतना ठाठनी जमावट करी छे. 'ऋतुराज' पद उद्दीपन विभावनो अने 'नटवर' पद तथा 'अलबेली' पद आलंबन विभावनो उत्कर्ष प्रकाशे छे. पूर्व भागमां समासोक्ति अने उत्तर भागमां काव्यलिंग तथा परिकर अलंकार छे.

३. मृगमद—कस्तूरी. परिमल—वास, खुशबो. पांगरी—नवी कूंपळो मोरी. तरुण—जवान. कुरवक—कांटाशळियो. पराग—फुलना अंदरनी सुवासित रज.

माधवीं शुं लई सांइ रसाळे मुकुलपुलक दरसावे;
भाळी निर्लज जग वाळेरां करुण हसे सही ! हावे; नट० ४

पवन अने लताना नृत्तथी दर्शनसुखनी अने भमराना गुंजारथी तथा कोयलना टौकारथी कर्णेन्द्रियना शब्दसुखनी संपति वर्णवी कवि घ्राणेन्द्रियने तृप्त करनार गंधनी समृद्धि वखाणे छे. तमालनी खुशबो कस्तूरीनी सुगंध याद लावे छे, मतलब के तेवी ज मधुर अने तेवी ज विश्वव्यापी छे. वळी फूलनी रज पण एटली व्होळी छे, के तेना गोटे गोट पटवासनी पेठे ऊडे छे.

अही शृंगारोचित अनुलेपन अने पटवासना प्रयोगनी प्रतीतिथी समासोक्ति अलंकारनो ध्वनि स्फुरे छे.

४. माधवी—मोगरानी वेल. सांइ—आलिंगन. रसाळ—आंबो. मुकुलपुलक—मोर रूपी रोमांच. करुण=धोळां फूलनूं एक वृक्ष.

अही मुकुलमां पुलकना आरोपथी ऊपजतूं रूपक रसाळमाधवीना वर्णनद्वारा नायकनायिकानो व्यवहार सूचवती समासोक्तिनूं अंग छे. रसाळमाधवीनो वृत्तांत जगतने लगाडेला निर्लज विशेषणना समर्थन माटे होवाथी निर्दिष्ट समासोक्तिथी पोषण पामतो काव्यलिंग नामे अलंकार नीपजे छे,ते वाळेरा करुण वृक्षनां धोळां फूलना फाल विशे हास्यनी संभावनाथी प्रगटती उत्प्रेक्षानूं अंग छे. ए रीते रूपक, समसोक्ति, काव्यलिंग अने उत्प्रेक्षानो संकर बने छे.

मधुपसंग मधुथी तर डोले बोलसरी खीलंती,
टवळे त्यमत्यम टमटमी वामा विरहानळे जळंती; नट० ५
वींधे नयन विजोगी जननां मनमथ केतककुंते;
चीरे उर ए केसरी सरिखा किंशुकनखना प्रांते; नट० ६

---

५. मधु—१फूलनो रस; २मदिरा. मधुप—१भमरा; २मधुपान करनार. विरहानळ—विजोगनो अग्नि.

भमराओ पुष्परसनूं पान करवा आ फूलथी ओ फूल उपर ऊडी ऊडीने बेसे छे. तेमना ऊडवा बेसवाथी फूलना भारे नमी रहेली बोलसरीनी डाळीओ डोले छे; ते जोई पोताना प्रीतम साथे मधुपाननी मझा ऊडाववानूं याद आववाथी विजोगी स्त्रीओ प्रवासी पतिने संभारी करुण स्वरे विलाप करे छे, सृष्टिने विविध विलाससुख भोगवती जोई कामाग्निथी बळी बळी थाय छे अने धीरज खोई बावरी बने छे.

'मधुथी तर' पदो वडे पुष्परसनूं पुष्कळपणूं अने पुष्परसना पुष्कळपणा वडे पुष्पनूं पुष्कळपणूं अहीं ध्वनित छे. पूर्वार्धमां रसने खीलववा श्लेषपोषित समासोक्ति अलंकार छे; उत्तरार्धना एकदेशमां रूपक प्रयोज्यूं छे.

६. मनमथ—कामदेव. केतककुंत—केवडा रूपी भालो. केसरी सरिखा—सिंहना जेवा. किंशुकनख—केसुडां रूपी नख. प्रांत—अणी.

तीव्र वासथी उपवनविहारनी लीला याद लावी तीक्ष्ण अणीए विरही जननां अंग वींधी नांखतां केतक पुष्प प्राण लेवा तत्पर थयेला कामदेवना भाला बने छे; तेम ज फागना रंगनी धूमनी स्मृति आपी

पेख, शिलीमुखथी भाथानो पाडळ भेख भजावे;
कुसुमायुधना कनकदंड सम केसर बहु बीहावे; नट० ७

हृदय विदारतां केसुडां, ते वकरेला वाघ सरखा क्रूर कामना वांका वधारेला नख नीवडे छे.

उपवनथी पाछा वळतां वनविहारना चिह्न तरीके पुरुषो मोळियामां अने स्त्रीओ वेणीमां सौभाग्यवर्धक केतक आदिक पुष्प घाले छे, ते प्रसिद्ध छे. तेम ज केसुडांना रंगनी पीचकारीथी रंग ऊडावी विलासी जन फाग खेले छे, ते पण विख्यात छे.

आयुध ऊगामवा ने मारवामां विलंब थाय, ते खमी न शकता मन्मथने किंशुक रूपी नखे विजोगीनां हृदय वीधी नांखतो कह्यो छे, तेमां तेनां वेग अने क्रूरतानो ध्वनि छे. ए रीते अनंत बाहु मानवाथी अनंत शस्त्र अस्त्र अने नख वडे विजोगीने सामटा दमवानी उपपत्ति स्वतःसिद्ध छे.

७. शिलीमुख—१ भमरा; २ तीर. भेख—वेष. कुसुमायुध—फूल जेनां आयुध छे एवो कामदेव. कनकदंड—सोनानूं दंड नामे आयुध. केसर—नागकेसर. बीहावे—भय ऊपजावे छे.

कुंत अने नखनो प्रयोग वर्णवी अन्य आयुधथी मन्मथनूं संहारकर्म कवि विस्तारे छे. पाडळनां फूल ते मन्मथना भाथानूं, शिलीमुख जे भमरा ते शिलीमुख एटले तीरनूं, अने केसर पुष्प ते तेना दारुण दंड नामे आयुधनूं काम करे छे. रूपक अने उपमा अलंकार छे.

वृंदावन कुंजे जनगंजन घन उद्दीपन भावे
समय असीम विषम आ शममय मन मुनिनां य मूंझावे; नट० ८
वनवर्णन मधुरूं मधु ऋतुनूं जयदेवे रच्यूं आ जे,
श्रोतानी मति ते थिर थापो श्रीपतिना चरणाब्जे! नट० ९

(मालिनी.)

नवल अवल व्हेके फूलडे फूलवाडी,
मधुर मधुर तेनी म्हेकथी व्हे लगाडी,

---

८. जनगंजन—प्राकृत संसारी मनुष्यने गांजनार. घन—अत्यंत. उद्दीपन भाव—काम उद्दीप्त करनारी सामग्री. असीम—बेहद. विषम—वसमो. शममय—शान्त.

संसारी संजोगी विजोगी विशे ऋतुनो प्रभाव जणावी कवि विषयवासनाथी विरक्त वनवासी तपस्वी उपर वसंतनो अमल कही बतावे छे. मुनिनां पण मन चळे छे, एम कहेवाथी उद्दीपननो आतिशय दर्शाव्यो छे. चित्तनो क्षोभ कामकृत छे, एवूं न समजनारा मुनिनी मुग्धता 'मूझावे' पदथी सूचित छे.

९. मधु—वसंत. मति—बुद्धि. चरणाब्ज—चरणकमळ.

शृंगारना उद्दीपन विभाव उपरथी एकाएक रसना अधिष्ठाता तरफ कविनूं आ वळवूं जेवूं मधुर तेवूं स्वाभाविक छे. ए रासवर्णननी अष्टपदीनी उत्थानिका छे. श्रीहरिना चरणमां श्रोतानी एकाग्रता काव्यरस अने निःश्रेयस उभय सिद्धि साधनारी होई. अहीं इष्टरूप वर्णवी छे.

१० अवल—उत्तम. सुतनु—सुंदर अंगवाळी, बहु ज नाजुक स्त्री.

सुतनु! वितनुनो आ प्राण, ल्हेरे रसाळी,
अनिल अनलबंधु ब्हाय काया प्रजाळी. १०

(शार्दूलविक्रीडित.)

रंखे कृष्ण भुजंगना लथडियां खाती हिमाळे हवां
जाये मालय वायुकेरी लहरी आ, जो नीं, झंपावषा;
व्हेनी! जो वळी, जो नीं, जोबन नवुं मोरंत आंबातणा
अंके कोयल मोहमंत्र मधुना ओ गाय हल्लास्यमां. ११

वितनु—अनंग, कामदेव. रसाळी—१ रसमय, २ विषमय. अनिल—पवन. अनलबंधु—अग्निनो मित्र. प्रजाळी—बाळीने.

वसंतमां वाता पवनने अनंगना प्राणनूं रूपक आपवाथी तेनी काम उद्दीपन करवानी असाधारण शक्ति सूचवी छे. विरहाग्नि मलयाचळना पवनथी संधूखाई प्रजळी ऊठे छे. ते जणाववा 'अनिलबंधु' पद मूक्यूं छे. अहीं पवनमां प्रच्छन्न घातकना व्यवहारनो समारोप होवाथी समासोक्ति अलंकार नीपजे छे. तेने वितनुनो प्राण अने अनिलबंधु ए विशेषणोमां रहेलो परिकर पोषे छे.

११. कृष्ण भुजंग—१ काळा नाग; २ कामी कृष्ण. मालय—मलयाचळनो. अंक—खोळो. मोहमंत्र—मोहनविद्याना मंत्र. हल्लास्य—हइयानो तनमनाट.

अहीं कृष्ण सरखा भुजंग कहेतां प्रीतमना विरहदुःखथी वधता कामना वेगने लीधे विरहातुर शीतोपचार सेवती कामिनीनी संताप आदि

शारे कोयल कान पंचम सुरे लै तान कुंजे झुली,
ने डारे मधु पी अमंद मदमां मोदंत भृंगावली;
तेवा आ मधुमासमां विरहनी पीडे प्रवासी दुली
साधी प्रेमसमाधि आधि वीसरे आधी प्रियाने मळी. १२

दशानो श्लेषबळे आक्षेप छे; तेनूं तात्पर्य भय दर्शावी राधाने कृष्ण भगवानना समागमनी अर्धांगी बनाववानूं छे. पूर्वार्धमां विरहदुःखनूं कारमूं वर्णन छे, तेवूं उत्तरार्धमां संभोगसुखनूं सुंदर चित्र छे; ते विलासनी उत्कंठा वधारी समागमनी त्वरा माटे छे. आंबानूं मोरवूं कोयलना हर्षनूं कारण छे. पवनना तरंगे हालतो नवपल्लव रसाळ जे आंबो, तथा तेनी साथे मदमां डोलती अने हर्षथी बोलती जे कोयल, ते बेनूं एकत्र रसमय चित्र तरुण पियुना संगमां नृत्त करती रसमग्न हर्षघेली वसंतनां सुख माणती नायिकानूं दृश्य नजर आगळ ऊभूं करी विलासनी स्पृहा वधारे छे.

सखी सखीभक्तिथी तदाकार—राधाकृष्णमय बनी छे; तेथी ते ली-लालस जुगलकिशोरस्वरूपे तेमनी शृंगारी दृष्टिथी सकळ सृष्टि रसमय शृंगारमय जुए छे.

१२. डारे—त्रास आपे छे. मधु—१फूलनो रस; २मद्य. अमंद—एकदम. मधुमास—वसंतऋतु. मोदंत—हरखाती. भृंगावली—भमरानी पंक्ति. आधि—हृदयनी पीडा. आधी—अर्धी.

(वंशस्थविल.)

रमे भमे लै लई अंक सुंदरी,
 झूमे घूमे रंग शूं संगमां हरि;
बतावतां ते करथी रसे भरी
 सही तहीं व्हालनी वाणी उच्चरी. १३

क्रीडारसिक कोयल कुंजमां रसाळ साथे दोलाक्रीडानूं सुख छानी-गानी भोगवती होत तो एक वात, परंतु आ तो पाछी तहुकी टौकाथी विजोगीना कान भेदी नाखे छे; ने तेनी जोडे मधु पी मस्त बनेला भमरा पण गुंजारवथी प्राणसंशय ऊपजावी डार्या करे छे. तेथी विरहनी वेदनामां गरक थई जता प्रवासी प्रियानी कल्पनामय छबीथी मन रमाडीने ज्यांत्यां दुःख वीसारे छे; मतलब के प्रियजनना समागम सिवाय सुखनो अन्य उपाय नथी. ए रीते उद्दीपनना अतिशयनी परम कोटिए प्होंची, तेनूं अनन्य लक्ष्य जे प्रियसमागम, तेना गर्भित बोधथी संयोगरसिक सखी पोतानी उक्तिना प्रथम भागनो उपसंहार करे छे.

१३. अंक—आलिंगन. कामिनी—प्रेमातुर स्त्री. उच्चरी—बोली.

उद्दीपन विभावना निरूपणथी उत्कंठा तनखावी, राधानी रतिना आलंबनभूत कृष्ण भगवान जे बाजुए रमता हता ते तरफ हाथ करी, सखी विलासनी स्पर्धा उपजाववा मीठां प्रेमाळ वचने तेमनी अलौकिक लीलानूं वर्णन आरंभे छे.

(प्रबंध*.)

पीतांबर कटि पर; मलयागर मधुर शरीरे म्हेके;
गंडस्थळ मणिकुंडळ लळके; उर वनमाळा ल्हेके.

रमणशिरोमणि, जो नी, झूमे
उमँगीलीँ रंगीलीँ संग रमे. ध्रुव० १४

भाँट मचकावी मुख मलकावी व्हाल शूं वळगया आवे,
दई आलिंगन लई लई चुंबन रसतरस्या तरसावे. रमण०१५

रणके कंकणना, अणवटना ठणके नर्तनशूरी
को नचवे नयने नटवरने रसनाए रव पूरी; रमण०१६

---

१४. गंडस्थळ—लमणानो भाग. झूम—जुस्सो, जोम.

अहीं वस्त्र, आभूषण अंगराग अने फूलमाळे करीने कृष्ण भगवाननूं शृंगारीपणूं प्रकाश्यूं छे. मणिकुंडळनी अने वनमाळानी गतिथी रासना रसमां हरिनी तन्मयता दर्शावी छे. रसेश्वरनी ए रसमयताए वहलातो गोपांगनानो हृदयरस 'उमंगीली रंगीली' पदथी प्रतीत थाय छे.

परम दक्षिण भगवाननी शृंगारचेष्टानूं अहीं वर्णन छे. सर्वने समरस संतोखवाथी दिव्य नायकनूं लोकोत्तर दाक्षिण्य प्रकाश्यूं छे.

१६. अहीं नृत्तरसिक नायिकानूं निरूपण छे. रासनो रंग लगाडवाथी 'नटवर' पद साभिप्राय छे. स्वभावोक्ति अलंकार छे.

---

* मूळमां रामकरी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदिताळथी आशावरी रागमां गाई शकाशे.

पीडी स्तनथी मुरलीधरने भीडी भुजमां भावे
तान शूं गाननी को अनुरागिणी रागिणी राग घूमावे. रमण० १७
लोचन लोल मिलावी लोभन लोचन शूं, झकझोरी
रूपरसे बूॅडी एकटशे को हरिमुख जोय चकोरी. रमण० १८
काने कंइ केॅवाने ब्हाने रग रग को रतिभीनी
रामा रोमे रोमे रसबस सुरत पीए पियुजीनी. रमण० १९

---

१७. मुरलीधर–मुरली वगाडता कृष्ण. गाननी अनुरागिणी–गायननी रसियण.

रागरसिक नायिकानूं अहीं निरूपण छे. 'पीडी' पदना पछीना जोडाक्षरनूं दबाण आलिंगनना दृढत्वनूं भान करावे छे. स्वरनी माधुर्यथी मस्त बनाववाने लीधे 'मुरलीधर' पद सार्थक छे.

१८. लोल–लोभी, आतुर. लोभन–लोभावनार, मनोहर. झकझोरी–परिपूर्णपणे भीजाई जवाय एम, झकझोळ, रंगरेळ. हरि–१ कृष्ण-भगवान; २ चंद्र.

अहीं एकटशे जोती नायिकानी रूपरसिकता स्पष्ट छे. ए रूपरसिकता खीलाववा हरि अने गोपीमां चंद्र अने चकोरीनूं रूपक योज्यूं छे.

१९. रतिभीनी–प्रेमाळ. सुरत–म्हों. पीए–चूमे छे.

'रोमे रोमे रसबस' पद रोमांच नामे सात्त्विक भावनां प्रकाशक छे; ने तेथी नायिकानो अंतर्गत हर्ष सूचित छे. प्रेमरसिक नायिका छे.

कोइक कामिनीं कामनी केलिनीं कौतुकी काननकुंजे
केळवी खेलवी खेली रळे रळी तिमिरे तर तरुपुंजे. रमण० २०
लीला आ रससागर श्रीनटनागरनी रस रेली
मचवो मनमां मोद महा कवि जयदेवे वरणेली. रमण० २१

(शार्दूलविक्रीडित.)

अंगे अंबुद तुल्य रंगरसिया आनंद वर्षावता,
लै लै अंक रमंत रम्य रमणीकेरे उरे भावता,
जो, शृंगाररसाधिदेव नवला राज्ये ऋतुराजना
खेले मन्मथनो महोत्सव भलो शोभावता आज आ. २२

---

२०. कामिनी—कामकळामां कुशळ स्त्री. केलि—क्रीडा. कौतुकी—कोडभरी. कानन—वन. रळी रळे—सुख पामे छे. तिमिर—अंधारूं. पुंज—जूथ, जथो.

औत्सुक्यपोषित संभोग शृंगारथी नायिकानी चेष्टाना वर्णननी कोटि कवि मनोहर रीते समाप्त करे छे. हरिनूं आकर्षण भोगरसिकता सूचवे छे.

२१. रतिरसिक अने भक्तिरसिक उभयना शृंगाररस अने भक्तिरसना पोषणना आशीर्वादथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे.

२२. अंबुद—पाणी आपनारूं वादळ. अंक—आलिंगन. शृंगाररसाधिदेव—शृंगार रसना अधिष्ठाता कृष्ण भगवान. ऋतुराज—वसंत. महोत्सव—मोटो उत्सव.

भ्रूवल्ली नचवी, स्त्रवी स्मितसुधा भावोर्मिए भावती,
ढीला केश कसी करे कुचतणी आभार्थी लोभावती

वसंत कामदेवनो मित्र मनाय छे. तेनूं राज्य थतां कामदेव महोत्सव करे अने ते मदनमहोत्सवमां, रति जेनो स्थायीभाव छे तथा विविध विलास जेना विभाव छे एवा शृंगारना अधिष्ठाता श्रीकृष्णदेव पंडे भाग लेई आनंदनो वधारो करे, ते कल्पनानूं स्वारस्य स्पष्ट छे. सखीना कहेवानो अभिप्राय एवो छे के 'कृष्णदेव पोते मदनमहोत्सव शोभाववा वनमां पधार्या छे; तो आ वखते तारे अळगां रहेवूं न घटे.'

२३. भ्रूवल्ली—वेल जेवी वांकी भमरो. स्त्रवी—झरी. स्मितसुधा—अम्रत सरखूं हसवूं. भावोर्मि—प्रेमनी छोळो. कर—हाथ. आभा—झळक. रसेश्वर—रसस्वरूप श्रीकृष्ण.

श्रुतिरूप गोपीनी श्रीकृष्ण विशेनी स्थायी रति ते ते अनुभावथी अहीं व्यक्त बने छे, तेम रसस्वरूप भगवाननो ते गोपी प्रत्ये प्रणयभाव तेमना ध्यानथी स्फुट थाय छे. 'भगवानने व्हाली श्रुति छे ने श्रुतिने व्हाला भगवान छे' एवा गर्भित अर्थथी भगवद्भक्तने श्रद्धाभक्तिनो उपदेश करी तथा भोगी जनने विलासनूं सरस चित्र समर्पी आशीर्वादथी सर्गनी समाप्ति करतां कविए सर्गमां वर्णेली भगवाननी गोपी प्रत्येनी अने गोपीनी भगवान प्रत्येनी प्रेमचेष्टानूं बीज अहीं अंकूर अवस्थामां दर्शाववा तक साधी छे.

भ्रूभंग, स्मितहास्य, आदि चेष्टा द्वारा प्रकाशती गोपीनी

गोपी गोरी निहाळी विह्वळ बनी नेहे भीनी मूरति
　　चित्ते चिंतवता रसेश्वर रसे रूडी उरे दो रति २३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सामोददामोदरो
नाम प्रथमः सर्गः ॥

रतिने लीधे विह्वळ बनता श्रीकृष्णनी रति औत्सुक्य आदि संचारी भावथी पोसाई अभिलाष चिंता आदि रूपे अयोग विप्रलंभ शृंगारमां परिणाम पामे छे. ए अयोग विप्रलंभ शृंगार कविनी भगवान प्रत्येनी रतिनूं अंग छे.

ए रीते आ सर्गमां दामोदरना आनंदोत्सवनूं वर्णन समायूं छे, तेटला माटे सर्गनूं **सामोददामोदर** नाम कल्प्यूं छे. एमां प्रधानपणे वसंतविलासनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वसन्तविलासवर्णनो
नाम प्रथम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग २.

वस्तुः—श्रीकृष्णने गोपीना वृंदमां खेलता देखी न खमायाथी राधिकाजी त्यांथी चाली नीकळी यमुनाना तीरे एक निर्जन लताकुंजमां आवी प्होंचतां पूर्वना प्रेमना प्रसंग संभारी ऊभराई जता हृदये दीन शब्दमां सखी प्रत्ये कहे छे: 'अली तने सांभरे छे के? अहीं शरद ऋतुमां रासनी रमझट जामी हती, ते वखते हूं प्रणयकोपथी रीसातां प्रभुए पेला कदंब वृक्ष तळे मने मनावी हती. हाल तेओ मने मेली बीजी साथे क्रीडा करे छे, तथापि मारूं मन तो मोहनमां ज रमी रह्यूं छे. अरे आ ज कुंजमां अमारो प्रथम समागम थयो हतो. ते वखतनी वात संभारूं छूं ने मारा मनमां कंइ कंइ थाय छे. मारी व्हाली सखी! तूं मारो सुंदरश्याम साथे मेळाप कराव. अहा बहेन! घडी उपर ज मने जोतां क्षोभथी कृष्णचंद्रना हाथमांथी, जो ने, वांसळी केवी सरी पडी हती, ने गोपीओ ते जोई केवी कातरियां नांखती हती! प्रियत-

मना मुखारविंद उपर केवां प्रस्वेदनां बिंदु छवायां हतां ! केवूं तेओए मारा सामूं चकित व्हो मलकाव्यूं हतूं ! अरर ! एमना विना आ ठंडो मलयाचळनो पवन मने देवता जेवो लागे छे.'

(हरिणी.)

निरखी तरुणी संगे रंगे रमंत रसेशने
न सही तरुना पुंजे कुंजे कहींक भराईने,
मधुप मधुपी गुंजे रुंजे जहीं मधु पी मदे,
तहीं रसिकडी ढीलीव्हीली सही शूं रही वदे. १

---

१ रसेश–रसस्वरूप भगवान. तरु–झाड. मधुप–भमरा. मधुपी–भमरी. मधु–फूलनो रस. गुंजे रुंजे–गणगण ने रुंरुं करे छे.

अहीं असूया आदि संचारी भावने पोताना प्रबळ प्रवाहमां ताणती रतिनूं निरूपण छे. गोपी साथे प्रियतमनो विहार ते असूयाना उदयनूं अने गर्वना नाशनूं सामट्टं कारण छे. कृष्णगोपीना वसंतविलासनूं स्थान मूकी राधानूं अन्यत्र जवूं ते असूयानो अनुभाव छे. ढीलाव्हीलापणूं ते गर्वना नाशनूं उपलक्षण छे. शमतो गर्व एक वार जरा दीपे छे, अने प्राणप्रिय सखीने पण दिल खोलीने वात कहेतां प्रेमगर्विता राधाने अटकावे छे. परंतु आ तेना व्यर्थ निर्बळ प्रयत्नमां ज ते नाश पामे छे. शमेला गर्वना भस्मराशिमांथी दैन्य प्रगटे छे. ते तनना ढीलापणामां अने मनना व्हीलापणामां प्रकाशे छे. परंतु उत्तम पात्रनी स्वभावसिद्ध धृति आ समये नायिकानी मददे आवे छे. धृति प्रगटी

(प्रबंध*.)

मदभर मौलि लचावीं, नचावी आंखडली अणियाळी
अधरअमी–झरणी वशकरणी वाता वेण रसाळी,
आवे अत्र अहीं उर तरीं रासे
हरि रमता रमझट हरीं हासे. ध्रुव० २

के कुंजनी ओळखाण पडतां शरदनी रासक्रीडानी स्मृतिनां पड उपर पड ऊपडवा मांडे छे, दक्षिण नायकना पोताना प्रत्ये अनन्य प्रेमना प्रताप आगळ असूयानी वादळी वेराई जाय छे, अने कृष्ण भगवान प्रत्येनी राधानी स्थायी रति झळहळ ज्योते झळके छे.

'रमेश' अने 'रसिकडी' पद कृष्ण अने राधानी रसिकता प्रकाशे छे. 'तरुना पुंजे' पद कुंजनूं घट्टपणूं जणावे छे, अने भ्रमरानो गुंजारव गुप्त गोष्ठीने योग्य आ स्थान छे एम दर्शावे छे. 'रही' पद गर्व, दैन्य अने धृतिनी संक्रांतिनूं बोधक छे.

२ मौलि लचावी–डोक वांकी राखी. अधर–नीचलो ओठ. वेण वाता–वांसळी वगाडता. हास–विनोदवचन.

अवतरणश्लोकमां सूचवेली स्मृतिनूं अहींथी निरूपण छे. भाविक अलंकार छे. विलासने विशेष करीने अनुकूळ वर्षा, शरद ने वसंत पैकी आ शरद पूनमना रासनूं वर्णन छे.

---

* मूळमां गुर्जरी राग ने प्रतिमंठ ताळ आपेल छे. आदिताळथी सारंग रागमां पण गाई शकाशे.

मेघधनुष सम मोरमुगट शिर ने उर बिच चपला शी
मणिमाळा घनश्याम सुहावी रेलंता रसराशि, आवे० ३
काने कनकतणां मणिकुंडळ झळहळतां ळळकावी
मदनमनोहर मोह मचवता लोचनियां ललचावी, आवे० ४
निलवट चंदनतिलके घनगत पूनमचंद्र लजावी
भूषणमणिनां किरणे वन घन भरता तिमिर तजावी, आवे० ५

---

३. बिच—वच्चे. चपळा—वीजळी. मणिमाळा—मोतीनो हार. रसराशि—पुष्कळ रस.

रतिना आलंबनभूत भगवाननी शृंगारचेष्टा वखाणी रूपघेली राधा तेमना सुंदर वेषनूं वर्णन करे छे. अलंकार उपमा.

४ मणिमय—रत्नजडित. मकराकार—मकरना आकारनां. कनक—सोनूं. मदनमनोहर—कामदेवना जेवा मन हरनारा.

अहीं पण वर्णन चालु छे. श्याम होवा छतां पण मोह ऊपजाववो, ए भगवानना लावण्यनी लोकोत्तरता जणावे छे.

५ निलवट—कपाळ. घनगत—वादळनी वचमां आवेलो. घन—घट्ट, सजड. तिमिर तजावी—अंधकार टाळी.

वर्णन चालु छे. पूर्वार्धमां व्यतिरेक अलंकार छे. उत्तरार्धमां अतिशयोक्ति छे.

रसिया रसतरव्या रसीलीनां वळी वळी वदन चूमंता
झलमल पळकंता अधरे करी मधुर अधीर धमंता, आवे० ६

पीडी प्रौढ पयोधर भूधर भामा भूजमां भीडी
लेता आलिंगन घन रोमे रोमे रसमां बूडी, आवे० ७

केलिकदंब तळे मळी अढळक ढळी ने लळी लळीने
मुज मन मुग्ध मुग्ध करी देता मोहन मान दळीने, आवे० ८

---

६ वदन—म्हो. अधीर धमंता—खुब अधीर ऊपजावता, चुंबन लेवाने अत्यंत अधीरा बनावता.

अहींथी हरिनी लीलानूं वर्णन छे. औत्सुक्य, हर्ष वगेरे भाव चुंबनात्मक संभोग शृंगारने खीलावे छे.

७ प्रौढ—स्थूळ. पयोधर—स्तन. भूधर—[1]पर्वत; [2]श्रीकृष्ण.

अही कंठसूत्र किंवा स्तनालिंगननूं वर्णन छे. पूर्वार्धमां रूपक अलंकार छे.

८ केलिकदंब—क्रीडाना स्थानभूत कदंबनूं झाड. मुग्ध—प्राप्त प्रसंगमां शूं करवूं तेनी समजण रहित, प्रेमपरवश.

अहीं राधाना प्रणयमाननी हकीकत छे. राधानी आ उक्तिमां पोताना विशे कृष्णदेवना अनन्य प्रेमनो ध्वनि छे. तेमनी बीजी गोपी साथेनी चुंबन आलिंगन आदि शृंगारचेष्टा—ते तो सौ दक्षिण नायकनूं

श्रीजयदेवे विरचित वर्णन कुंजविहारनूँ हारी
भगवद्‌भान करावो भाविक जनने पावनकारी ! आवे० ९

(हरिणी.)

भींतरभ्रमणा भागी, त्यागी भूंडी कुडी कुथली;
ललित लगनी लागी; जागी गुणोनी धुनी वडी;
हरिजी विहरे रीझी बीजी शूं मेली मने सही,
मन रमी रह्यूं तोये मोहे, करूं शूं सही! तहीं. १०

दाक्षिण्य ज छे, एवो आक्षेप पण छे. ए रीते गोपी प्रत्येना तेमना सौभाग्यने लीधे प्रगटेली असूया हरिनी अनन्य प्रीतिना अभिमानथीं निवृत्त थाय छे.

९ विरचित—बनावेलुं. हारी—मनोहर. भगवद्‌भान—भगवानना साक्षात्कार, दर्शन.

संप्रदाय प्रमाणे रसिक अने भक्तिमान पुरुषोने कथानायक कृष्ण भगवानना साक्षात्कारनी आशिषथी कवि प्रबंध संकेले छे.

१० भींतरभ्रमणा भागी—भींतरनो व्हेम भागी गयो. त्यागी—तजी दीधी. लगनी—रढ, ल्हे. धुनी—रटण. विहरे—खेले छे. सही—नकी.

अवतरणश्लोकमां उदय पामती असूयानी प्रबंधना अवसानमां

(प्रबंध*.)

मुजने नवल निकुंजे चहुदिश चकित विलोकतॉं भाळी
हर्सीं पडंत निशि नील तिमिरमां लीन मुदित वनमाळी,
सखी ! ए श्याम पर जऊं वारी !
मुजने ए रसिया शुं सवेळे मेळव व्हेनी मारी ! ध्रुव० ११
प्रथम समागमनी मुज लज्जा मधुर वचनथी हरंता,
मुख मलकी हूं 'नहि,नहि' करतां अंबर आकर्षता, सखी० १२

शांति थतां, प्रेमाळ रसिक अंतःकरणमां बीजावस्थामां देखा देता औत्सुक्यना निरूपण सारूं प्रस्तुत श्लोक छे.

११ नवल निकुंजे—मनोहर कुंजमां. चहुदिश—चारे कोर. निशि—राते. नील—काळूं. तिमिर—अंधारूं. लीन—संतायला. मुदित—हरखाता.

बीजावस्थामां रहेलूं औत्सुक्य अहीं प्रथम समागमनी स्मृतिना कसदार सिंचनथी पांगरी फाली फूली मेळाप जाचवा रूपे फळे छे. शरद ऋतुना रासविलासनां पानां ऊथलावतां नीकळेली प्रथम समागमनी हकीकत, ते जुगलकिशोरनी प्रेमगीताना अथश्री छे.

१२ मुख मलकी—आंतर आनंदथी म्हो हसी जई. अंबर—वस्त्र. आकर्षता—खेंचता.

---

* मूळमां मालव राग ने एकताली ताळ आपेल छे. दीपचंदी के त्रितालथी पीलु रागमां पण गाई शकाशे.

स्हेजे सेज सजावी मुजने उर उर सरसूं मिलावी
अधरसुधा पीता त्यम पाता भुजजुग भीडी भीडावी, सहीं० १३
भीजाती मुज देहडी ने दग डेराती जतीं जोई
रोमांचित बनता रसकौतुकी रमणशिरोमणि मोही, सहीं० १४
मदकल कोयलना कलरव शी सुणीं सुणीं मुज किलकारी
कामकळानी कळा य हरी हरि रमता रति विस्तारी, सहीं० १५

अहीं वात्स्यायनसूत्रने अनुसरी सुकुमार उपक्रमनूं निरूपण छे. आथी कामकळामां नायकनी कुशळतानो ध्वनि ऊपजे छे.

१३ सजावी—अंगीकार करावी. सुधा—अम्रत. भुजजुग—बे हाथ, बाथ.

वात्स्यायनसूत्रमां जेने क्षीरनीरक आलिंगन अने वदनयुद्ध कहे छे, तेनूं अहीं निरूपण छे. आ रागवृद्धिनो अभियोगविधि छे.

१४ दग—आंख. रसकौतुकी—रसना कोडीला.

रोमांच हर्षनो सात्त्विक भाव छे. मोह ए मदनकातरताथी प्रकाशती, नायिकाना स्वेद श्रम आदिथी उद्दीपन पामेली नायकनी रतिने पोषे छे.

१५ मदकल—मदने लीधे वाचाळ बनेली. कलरव—मधुर टौको. कामकळानी कळा य हरी—कामकळानी पण कळा पाडी. रति—क्रीडा.

फूॅलना फगर गरंती शिरनी ढीली लट भलीॅ रीते
संग्रहीॅ संभ्रमथी भमती अति चुंबन करता प्रीते, सहीॅ० १६
रणरणती रसना कटिनी मुज त्रटकंती न विचारी
लेख सघन जघने स्मरजयना लखता नख बेसारी, सहीॅ० १७
रणझण मुज चरणे मणिझांझर वाजंतां रतिरंगे
रसपाने तनमन ताने निज कोड पूॅरंत उमंगे, सहीॅ० १८

किल्कारी नायिकाना श्रमना अतिशयनी बोधक छे, अने नायकना अशास्त्र नवनवा क्रीडाना प्रकार तेनी रतिना अतिशयना द्योतक छे. अशास्त्र योग बाबत वात्स्यायनसूत्रना अध्याय ७ तथा १२ ना छेवटना संग्रहश्लोक जुओ.

१६ फगर—जथो, संग्रही—पकडी. संभ्रम—आवेश.

अहीं अधरपान नामे वात्स्यायनसूत्रमां कहेला चुंबननूं वर्णन छे. शास्त्रनो अतिक्रम नायकना रागना अतिशयना ध्वनि अर्थे छे.

१७ रसना—कटिमेखळा. सघन—स्थूळ. जघन—नितंब. स्मर—कामदेव.

नखक्षतनूं निरूपण छे. जघननूं सुघनत्व, नख बेसाडवानी चतुराई प्रकाशवा योग्य आ स्थान छे, एम बतावे छे. ताडपत्र उपर अणीदार कलमथी लखता, ते विधिना अनुसंधानथी उत्तरार्धनां रूपक बांध्यूं छे.

१८ चरण—पग. रतिरंग—क्रीडानो आवेश.

रमझट रमवाना श्रमथी मम शिथिल थतां वपुवेली
नूतन मदनमदे मदता प्रभु भाळी दगे गतिघेली, सही०१९
मम मन मेने मीणूं घेने घेरातां अति घेरे
श्यामसलूणा चख रसझीणां ढाळंता ढळी लेहेरे, सही०२०
श्रीजयदेवभणित हरिकेरी मधुरी अति रतिकेलि,
रस मस वहवो विरहे विह्वळ व्हालीए वर्णेली ! सही०२१

मस्तकनी वाडीनी अने कटिनी मेखळानी अवस्था वर्णवी अहीं क्रमप्राप्त पगनां नेपुरना झणत्कारथी नायिकाना सर्वांग कंपनूं निरूपण कवि पूरूं करे छे; निर्दिष्ट सात्विक भाव कोड पूराये पोसाता हर्षनो अनुभाव छे.

१९ श्रम—थाक. शिथिल—ढीली, नरम. वपुवेली—वेल जेवूं नाजुक शरीर. नूतन—नवो. मदता—मस्त बनता. दग—आंख. गतिघेली—प्रियानी विकळ स्थिति जोई घेलाती.

वस्त्राभूषण रहित छतां अकृत्रिम लावण्यवाळां, श्रमनी विकळतामां विशेष दीपतां नायिकानां अंगनी झांखीथी कामी कृष्णना मनमां प्रगटता नवा मदनविकारनूं अहीं सूचन छे.

२० मेन—काम. रसझीणां चख—प्रेमनी खुमारीथी संकोचाती आंखो.

सुखनी प्राप्तिने लीधे रोमरोम व्यापता जुगलकिशोरना हर्षना उदयनूं अहीं वर्णन छे.

२१ भणित—कहेली, वर्णवेली. रतिकेलि—क्रीडा, लीला. विरह—विजोग.

(शार्दूलविक्रीडित.)

भामा भ्रू मरडी विशाळ नयने दृष्टिशरो सांधतां
भाळीने मुजने सरंती करथी बंसी य भूली जता–
पाणी पाणी थता–विलक्ष मधुरा मंदस्मिते शोभता–
हर्खुं ने निरखुं हुं–आ हरिजीने गोपीतणा वृंदमां. २२

संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे.

२२ भामा–कोपायमान गोपांगना. विशाळ–[१]दीर्घ; [२]ईर्ष्या रूपी विषवाळां. दृष्टिशर–कटाक्षबाण. सांधतां–ताकतां छतां. विलक्ष–चकित. मंदस्मित–मंद मंद हसवूं. वृंद–टोळूं.

सिंहावलोकनन्याये भूतकाळना चित्रपट उपर प्रभुनी प्रीतिनी रंगरेखा ऊकेली रही राधा वर्तमान वसंतविलासनूं दृश्य नेत्र आगळ राखी धडी उपर पोते नजरे जोयेला प्रीतमना भावनूं आनंदमय हृदये उद्घाटन करे छे. प्रभुनी प्रीतिनूं आवूं त्रिधा अनुसंधान रतिनी उभयनिष्ठता बतावी रसाभासनो प्रसंग परहरी शुद्ध शृंगार रस जमाववा सारूं छे. प्रथम सर्गमां राधाए कृष्णने रमता जोया, ते ज क्षणे कृष्णदेवनी दृष्टि पण राधा उपर पडी हती; ते समयनी भगवाननी विकृतिनूं आ वर्णन छे. अहीं अत्यंत हृदयक्षोभथी प्रकाशता हरिना आवेगनुं निरूपण छे. स्वेद, कंप आदि सात्त्विक भाव तेना सहायक छे. ए रीते खीलेलो आवेग हरिनी रति सूचवे छे. भगवाननी विकृति जोई राधनी

(शिखरिणी.)

सही ! शीळी ल्हेरे अनळ प्रगटावी तन दहे;
मदी मोदे भेदे अलि अलिनी कर्णो कलकले;
रसाळे आ साले हरि विण फुरी म्हेक मुकुले;
हहा ! रक्ताशोके टीशीं शिखरिणीए दृग दळे ! २३

कातरियां नांखती गोपीनी उपेक्षाथी ते रतिना अतिशयनो ध्वनि ऊठे छे. प्रभुनी प्रीतिनी आवी स्पष्ट प्रतीतिना दृढ संस्कार राधाना हर्षनुं कारण छे.

२३ शीळी—[1]ठंडी; [2]सुशीळ. अनळ—अग्नि. तन—शरीर. दहे बाळे छे. मदी—मस्त बनी. मोद—आनंद. अलिनी—भमरी. कलकल—घोंघाट. रसाळ—आंबो. साले—शल्यवत दुःख दे छे. मुकुल—मोर. रक्ताशोक—राता आसोपालवनूं झाड. शिखरिणी—अणियाळी.

हरिनी रतिना अचळ विश्वासे राधा पोताने धन्य मानी हर्ष पामे छे तेवी ज बीजी तरफथी ते एवा प्रेमाळ प्रियतमने मळवा अधीरी बने छे ने एमना विरहे ते संज्वर अवस्थाने वश थाय छे, तेनूं अहीं वर्णन छे. पवनना स्पर्शथी, भ्रमर भ्रमरीना शब्दथी, रसाळना गंधथी अने आसोपालवनी नवी टीशीना रूपथी त्वचा, श्रवण घ्राण अने चक्षुना सामटा असह्य दुःखनो समुच्चय छे. पवननी लहरी शीळीं थई अंगमां अग्नि प्रगटावे छे; ए रीते कारण विरुद्ध कार्यनी उत्पत्तिने लीधे विभावना अलंकार बने छे. आनंदमां म्हालतां भमराभमरीनो गुंजारव,

(शार्दूलविक्रीडित.)

डोके वांकीं झुलंत मोरमुगटे वातां रसे वांसळी

रामा रागनॉ माधुरी मंहीं महा मोहे रही 'तीं डुली;

रसाळ वृक्षना नवा मोरनो सुवास, रक्तशोकना नवा पल्लवनो लखल्खाट, ए सौ उद्दीपन विभावनी सामग्री छे. 'शिखरिणी' पद हग दळवानूं टीशीनूं सामार्थ्य बताववा मूक्यूं छे; ते पद छंदनूं पण बोधक होवाथी मुद्रा अलंकार नीपजे छे. उद्दीपनसामग्रीथी विरहनी असह्यता बतावी समागमनी उत्कंठानो ध्वनि मूक्यो छे.

२४ वातां—वगाडतां. माधुरी—मीठाश. लोचनलोभनी—नेत्रने लोभावती, दृष्टिने आकर्षती. रासेश्वरी—रासनां प्रधान नायिका राधिकाजी. ऊर्मि—तरंग, मोजा. सौख्यनी सुधा—सुख रूपी अम्रत.

संप्रदाय अनुसार आशीर्वादथी कवि सर्गनी समाप्ति करे छे. अहीं भगवाननी राधा प्रत्येनी असाधारण रतिनूं निरूपण छे. श्रीकृष्णना कटाक्षमां तरंगना आरोपने लीधे भगवानमां स्नेहसागरनो अने राधिकाजीना मुखमां चंद्रनो आरोप गम्यमान छे. सागरना तरंग चारे दिशामां फेलाय छे पण खेंचाय छे तो चंद्र भणी ज, तेवी रीते भगवाननूं हृदय कटाक्षपरंपराए खेंचाय छे तो राधिकाजी भणी ज; एवो ध्वनि अहीं स्फुरे छे. सागरमांथी अम्रतनी प्राप्तिनूं औचित्य स्वतःसिद्ध छे. उत्तरार्धना रूपकने पूर्वार्धनी स्वभावोक्ति शोभावे छे.

एवे लोचनलोभनी रसमयी रासेश्वरीना भणी
ऊर्मि कृष्णकटाक्षनी ऊलटती अर्पो सुधा सौख्यनी! २४

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽक्लेशकेशवो
नाम द्वितीयः सर्गः ।

ए रीते आ सर्गमां केशवना समागमने राधाना क्लेशनो निवारक कह्यो छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम अक्लेशकेशव योज्यूं छे. एमां प्रधानपणे नायिकाना औत्सुक्यनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे नायिकौत्सुक्यवर्णना
नाम द्वितीय आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ३.

वस्तुः—कृष्ण भगवान पण राधाजीने ज झंखता गोपांगनाने तजीने नीकळे छे. तेओ प्राणप्रियाने कुंजे कुंजे शोध छे. परंतु पत्तो नथी लागतो, त्यारे छेक लाचार बनी जई कालिन्दीने तीर वंजुकुंजमां पेसी रासेश्वरीने संभारी विह्वळ चित्तथी तेओ अत्यंत शोच करे छे.

(अनुष्टुप.)

प्रेमना बंधने बांध्या, श्रीराधाना ज ध्यानमां
गोपाळे नीकळे मेली गोपी मग्न गुमानमां. १

---

१ भक्ताधीन भगवान प्रेमभक्तिने लीधे मायाना बंधमां बंधाय छे, तेओ पण ते ज भावे राधाने मळवा आतुर बने छे अने तेने शोधवा नीकळे छे. गोरी गोपीओनो परित्याग हरिनी राधा प्रत्येनी रतिनो अति-

(वंशस्थविल.)

वळी वळी शोधी वळी वनांतरे
विजोग वाध्ये विधुरा रसेश्वरे,
ढळी निकुंजे जमुनातटे उरे
स्मरी स्मरी मानिनीं आम उच्चरे. २

(प्रबंध*.)

सुंदरीना वृंदमां मुजने रमंत निहाळी
चालती थई--चूकियो हूं--नव वळाई व्हाली !
हरिहरि ! अनादर लही गई ए वचकाई. ध्रुव० ३

शय बतावे छे. श्रीकार गोपीथी राधाना रूपलावण्यनी उत्कृष्टता सूचवे छे.

२ वनांतर—वननो प्रदेश. विधुरा—बेहाल. रसेश्वर—श्रीकृष्ण. स्मरी—संभारी. उच्चरे—कहे छे.

औत्सुक्य, दैन्य, चिंता अने विषादनूं अहीं सामटूं निरूपण छे. 'हूं अहीं एने शोधूं छूं तेटलामां ए पेली कुंजमां तो आवीने बेठी नहि होय ' एम करी जोएलां स्थळ फरीफरीने जोई वळता कृष्णनी उत्सुकता बताववा ' वळी वळी ' पद छे.

३ अनादर—सत्कार न थवो ते. अपमान.

---

* मूळमां गुर्जरी राग ने प्रतिमंठ ताळ आपेल छे. तीव्रा ताळथी सोरठ रागमां गाई शकाशे.

कहीं गई अणखाई उर छणकाई, हूं न लहूं ज;
शी विध आवी मनावीने हरूं रूसणूं ? वसमूं ज; हरिहरि० ४
ऊचरती शूं ए हशे ? करती हशे शूं एह ?
भवन, धन, जन, जीवने मुज मन विरह महीं खेह; हरिहरि० ५
आ रमे रमणीय रमणी उरमणि मम उर;
विलपूं कां व्हीलो–वने–भूलो भमूं कां भूर ? हरिहरि० ६

अहींथी श्रीकृष्णनो प्रलाप शरु थाय छे. आवेग नामे संचारी भाव अहीं चितर्यो छे. विषाद तेनी पीठे डोकियां करतो जणाय छे.

४ अणखाई–ईर्ष्यायुक्त बनी. विध–रीत.

आ मति नामे संचारी भावना उदयनूं निरूपण छे. कल्पनामय प्रियानी झांखीथी जे विषाद घडी भर दूर थयो हतो, ते विषाद मतिना उदये उन्माद अवस्थानां आणपंपाळ झांझवां लोप पाम्याथी पाछो अहीं देखा दे छे. छणकावानो पडघो पाडती पूर्वार्धनी रचना वांचनारे ध्यानमां लेवा योग्य छे.

५ ऊचरशे–कहेशे. भवन–घर. जीवन–जीवतर. खेह–धूळ.

अहीं निर्वेद प्रधानपणे प्रकाशे छे. भवन आदिकनी अवज्ञा तेना अनुभाव छे. आवेगमो अनुनाद तेनूं पोषण करे छे.

६ उरमणि–हृदयना मणिरूप.

विरहातुर कृष्ण चित्तपट पर कल्पनाना विचित्र वर्णथी प्रियत-

तरवरंत तरंत मूरति मंजु नयन निहाळूं;
तदपि केम न दे मदे प्रमदे ! तूं सांइ सुखाळूं ? हरिहरि० ७
तोरणे अलिनां झझुमतां पद्म दीसे जेवूं,
भ्रू तरल तिरछातीए तव आ अरुण मुख तेवूं; हरिहरि० ८

मानी छबी चितरी मन रमाडे छे. परंतु ते कल्पनामय छबी अंतश्चक्षुथी जोतां ज ते उन्मादने वश थाय छे; तेनूं वर्णन छे. 'उरमणि' विशेषणे करीने लक्ष्मीसहोदर कौस्तुभ रत्नथी राधानो अतिशय सूचव्यो छे.

पूर्वार्धनूं वर्णचित्र हृदयमां प्रियानी मूर्तिना थनथनाटनी प्रतिच्छायारूप छे. उत्तरार्धना उत्तर भागमां कठोर वर्णनी गूंच हृदयनी मूझवणनो आभास पाडवा माटे छे.

७ तरवरंत—स्फुरती, ज्यां त्यां प्रकाशती. प्रमदे—हे मदवाळी स्त्री.

प्रियानी कल्पनामय छबीनी झांखीथी अधीरा बनेला उन्मादवश हृदयनूं औत्सुक्य अहीं वर्ण्यूं छे.

८ अलि—भमरा. पद्म—रातूं कमळ. भ्रू—भमर. तरल—तरवर तरवर थती. तिरछाती—वंकाती, मरडाती. अरुण—रातूं.

उन्मादना आवेशथी मुक्त थयेला चित्तमां वसंतविलासना संस्कार जागृत थाय छे, तेनाथी उद्बोध पामेली स्मृति रोष भेर चाली गयेली प्रियतमानी छबी खडी करे छे; तेनूं अहीं वर्णन छे. अलंकार उपमा छे.

नहि करूं करदीं आम; मानिनी ! मान नी, कर म्हेर;
सांखीं न शके, झांखीं दे, वपु विषमशरनूं वेर; हरिहरि०९
रसपयोधिसुधांशु केशवचरणशरण सदा य
प्रणयमय जयदेव आ हरिविरह दुःसह गाय. हरिहरि०१०

(हरिणी.)

कुवलय गळे वींटयां छे आ, हळाहळ ए नथी;
उर कमळनी माळा छे आ, नथी अहि वासुकि;

---

९ मानिनी—रीसायली स्त्री. वपु—शरीर. विषमशर—कामदेव.

अहीं उदय पामी पोसातूं दैन्य औत्सुक्यमां परिणाम पामे छे. ‘ विषम ’ शब्दना श्लेषथी बाणना मारनी दुःसहतानो बोध थाय छे. गर्भवाक्यनो प्रयोग अत्यंत आतुरता बतावता माटे छे.

१० रसपयोधिसुधांशु—रसना क्षीरसागरना चंद्ररूप. केशवचरण-शरण—कृष्ण भगवानना चरणारविंदने शरणे रहेतो. प्रणयमय—प्रेमी. दुःसह—असह्य.

हरिनी विरहवेदना अने विक्लवतानूं निरूपण होवाथी कविए संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी गीतनी समाप्ति न करतां अहीं दुःखनी दुःसहताना ज इतिश्री मूक्या छे. ‘ रसपयोधिसुधांशु ’ पदमां रसना सागरनी भरती आणवानो, रसना सागरने बहेकावी मूकवानो भाव रह्यो छे.

११ कुवलय—भूरां कमळ. हर—कामने बाळनार महादेव. अनंग-महादेवे बाळ्याथी अंग रहित बनेलो कामदेव.

रस सुखडनो अंगे छे आ, विभूति नथी नथी;
नथी ज हर हूं; मारे कां रे अनंग! चूकी झुकी? ११

(शार्दूलविक्रीडित.)

आंबामोर अरे करे ज धर मां; चापे य मां अर्प ए;
लीलाए जग जीती लेई जश शो घायेलने घा कर्ये?
ताता नेत्रशरे ज ते युवतिना वींधाई वींधाईने
धूमातूं मनडूं मनोज! मुज आ, जो, जो, हजी ए जळे. १२

गीतना अवसानमां जे 'विषमशरनूं वेर' बाधे मारे कह्यूं हतूं, तेनूं अही कल्पनाना बळे स्पष्टीकरण छे. उन्माद अवस्था छे. कुवलयानंद प्रमाणे अलंकार भ्रांतापह्नुति छे. 'अनंग' अने 'हर' पद महादेव प्रत्येना वैरना कारणनां बोधक छे; तेना साभिप्राय प्रयोगथी काव्यलिंगनो ध्वनि ऊपजी प्रस्तुत श्लोक अलंकारध्वनिनो दृष्टात बने छे. साहित्यदर्पणमां प्रस्तुत श्लोकमां निश्चय अलंकारनो निर्देश कर्यो छे.

१२ चाप—धनुष. अर्प—आरोप. लीला—रमत. नेत्रशर—कटाक्षबाण. मनोज—मनथी जेनी उत्पत्ति छे एवो कामदेव.

नेत्रमां शरना आरोपथी रूपक अलंकार नीपजे छे. तेनाथी अलंकृत उत्तरार्ध पूर्वार्धना 'घायेल' पदनूं समर्थन करनारूं होवाथी काव्यलिंग अलंकार स्फुरे छे. क्यां रमतमां विश्व पराक्रमे जीती लेवूं अने क्यां घायेल उपर घा करवो, एना वैषम्यथी विषम अलंकारनो ध्वनि

(वसंततिलका.)

शूं भ्रूरूपे अतनुए दीध चाप अर्पी,
ने कर्णकुंडळीरूपे पणछे समर्पी,
ने दे दीधा शर कटाक्षरूपे प्रियाने
नाणी स्वशक्ति प्रगटी जग जीतवाने? १३

(शार्दूलविक्रीडित.)

भ्रूकी मोहनी नांखतो अधर जे, ते शुद्धि, हा, संहरे;
तीनां लोचनतीर जे, हृदय ते भ्रूचापयोगे चीरे;

ऊपजे छे. कटाक्षपात उपर वळी कामना बाणनो मार अनर्थना समुच्चयनो ध्वनि ऊपजावे छे. ए रीते अनेक अलंकारथी अधिक शोभा पामतूं दैन्य मोहना उदयमां विरमे छे. अहीं आंबामोरनो तापनास्त्ररूपे प्रयोग छे.

१३ भ्रू—भवां. अतनु—देह विनानो कामदेव. कर्णकुंडळी—गूंछळा जेवा देखावना कान. समर्पी—सोंपी. शर—बाण. नाणी—निर्धारी. स्वशक्ति—कामाख्या देवी.

उन्मत्त कृष्ण वळी विचारे छे के शरीर रहित काम शी रीते बाण फेंके? कामबाणनो मारनार काम नहि पण प्रियतमा ज होवी जोइये. ए कल्पनाए उपरना श्लोकने जन्म आप्यो छे. अलंकार उत्प्रेक्षा छे. महिषासुरनो वध करवा प्रगटेली शक्तिए सर्व देवोनां प्रचंड आयुध पामी असुरनो संहार कर्यो, तेना करतां केवळ कामनां स्वल्प

काळी नागण तुल्य जे, कुटिल ते वेणी य प्राणो हरे;
तल्पी तर्पी परंतु उच्च कुच आ कां जीव लेवा करे? १४
मोहे कर्ण सुणी सुवेण; निरखी लावण्य नेनो ठरे;
टेवी श्वासतणो सुवास हइयूं उल्हास साथे स्फुरे;

सुकुमार आयुध वडे समस्त विश्व जीती लेवानूं चडियातूं सामर्थ्य रूपी राधामां शक्तिनो आरोप कविए कर्यो छे, ते व्यतिरेकनो ध्वनि ऊपजावाना हेतुथी छे.

१४ संहरे—नाश करे. भ्रूचापयोगे—भवां रूपी कमानना योगे. उच्च—[१]स्थूळ, ऊपसेला; [२]उच्च स्वभावना.

ए रीते प्रियाना मुखना ध्यानथी सात्त्विक कंप अने अंतःक्षोभने लीधे ऊछळता कुचवाळी राधानी छबी स्फुरी आवे छे, ते जोई विशेष विह्वळ बनता कृष्णनी आ कार्पण्योक्ति छे. अहीं सम तथा विषमनी संसृष्टि छे. प्रथम चरणमां सम श्लेषथी संकीर्ण छे; बीजामां ते रूपक वडे पोसाय छे; अने त्रीजामां ते उपमा साथे मळेलो छे. चोथामां श्लेष विषमनो संकर छे. कुचना सात्त्विक कंपमां जीव लेवाने तल्पवानी संभावनाथी उत्प्रेक्षानो ध्वनि ऊठे छे.

१५ सुवेण—मीठी बोली. टेवी—जाणु अनुभवी. स्फुरे—धडके छे. रंभण—आलिंगन. वैव्याधि—विजोगनी पीडा.

संकल्पलब्ध प्रियाना समागमनूं सुख भोगवतां छतां चित्तनी व्याकुळ अवस्था जोई मूझाता जीवनां आ मुग्ध वचन छे. अलंकार

नर्ते रंभण पामी रोम; मुखडुं पी कंठ डोले मदे;
साधी स्नेहसमाधिथी सुख सऊ ब्रे'व्याधि शाने वधे? १५

रामा रास विशे रसे रमझटे नर्ते अने श्रीहरि,
वंशी वाय रसाळ; त्यां भुज भरी रागांध रासेश्वरी,
'आहा! शो अधरे अमीरस वसे!' एवूं मिषे उच्चरी
चूमे, ने मरमे रसेश्वर हसेः ते श्री रहो विस्तरी! १६

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे मुग्धमाधवो
नाम तृतीयः सर्गः।

विशेषोक्ति छे. अहीं अनुक्रमे त्वचा, चक्षु, घ्राण, श्रवण अने रसना इन्द्रियोनी रूप, गंध, स्पर्श, शब्द अने रसनी तृप्ति द्वारा सुखनी सामग्री बतावी छे.

१६ रागांध–[1]वांसळीमां गवाता रागथी मस्त बनेली; [2]प्रेमने लीधे अंध बनेली. रासेश्वरी–रासमां प्रधानपद भोगवती राधिका. रसेश्वर–रसस्वरूप श्रीकृष्ण. श्री–लक्ष्मी.

अहीं राधाकृष्णना परस्पर प्रेमना अतिशयनूं निरूपण छे. युक्ति अलंकार छे. संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वाद सर्गनी समाप्ति बतावे छे.

ए रीते आ सर्गमां राधा रीसाई चाली जवाथी माधव मूझाता वर्ण्या छे, माटे सर्गनूं नाम **मुग्धमाधव** पाड्यूं छे. एमां प्रधानपणे भगवानना अनुतापनूं निरूपण छे.

**इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कृष्णानुतापवर्णनो नाम
तृतीय आलापः।**

गीतगोविंद.

सर्ग ४.

वस्तु:—श्रीकृष्ण राधाने झंखी रह्या छे. तेवामां सखी उतावळी आवी प्रभु प्रत्ये कहे छे:—कृपानाथ! तमारा माटे स्वामिनी यमुनाने तीरे लताकुंजमां झूर्या करे छे. कारमा कामज्वरने लीधे ते केवळ बेहाल बनी गई छे. माटे हे रमेश! तमे अविलंबे आवीने एनो हाथ झालो अने अमारा उपर कृपा करी रासेश्वरीने उगारो. अरे, ए आवा मोरला जोई विरहना वेगथी प्राण तजशे.

(अनुष्टुप.)

जमुनाजीतणे तीरे जै विजोगनी रंजमां
व्याकुळा हरिने आली वीनवे वंजुकुंजमां. १

---

१ बीजा त्रीजा सर्गमां नायिका तथा नायकने तेमना श्रीमुखे ज संगमोत्सुक बतावी **तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्।** ए न्याये

(प्रबंध*.)

मन मथता मनमथना शरथी डरती भींतर भारी
तममां लीन बने अब तमने मनमां धारी धारी;
नाथ ! सनाथ विचारी
तलसे रसबस परवश विरहे व्हाली व्हीली तमारी. नाथ० २

निसृष्टार्थदूतीनी भूमिका धारण करती संयोगरसिक सखीने कवि कार्य-भूमि उपर आणे छे.

२ मनमथ—कामदेव. सनाथ बिचारी—माथे तम सरखा नाथ छतां लाचार बनेली.

सखी राधाना विरहनूं करुणामय वर्णन शरु करे छे. 'बिचारी राधा कामदेवनां बाणथी बचवा तमारूं शरणूं व्हाई तमारा ध्यानमां लीन बनी रही छे.'

अहीं, 'सनाथ'ने 'बिचारी' थवानो, 'रसबस'ने 'विरहे परवश' होवानो अने 'व्हाली'ने 'व्हीली' बनवानो वारो आजे आव्यो छे एवूं खेद साथे सूचवी सखी भगवानने मृदु उपालंभ आपे छे, तथा अनाथना नाथ रसस्वरूप कामी कृष्णनी करुणा रसात्मता अने प्रेमनी वृत्तिने साथे संबोधी चित्तने आर्द्रार्द करी संजोग सजाववा मथे छे. 'मनमथ' पद कामदेवनी प्राणघातक निर्दय प्रवृत्तिनूं बोधक छे.

---

* मूळमां कर्णाट राग ने एकताली ताळ आपेल छे. त्रिताळथी तिलंग रागमा गाई शकाशे.

निंदे चंदन; चंदनों वर्जे; तर्जे वायु विकारी
विषधरमय मलयागर संगे विषमय विषम विचारी; नाथ० ३
गणूं, तम रक्षण कारण अणगण स्मरशर लेवा वारी
कवच कमळदळकेरूं उर ए विधुर धरे विस्तारी; नाथ० ४
दुर्लभ सांइतणा सुख सारूं विकट शके व्रत धारी,
रंग अभंग ज जोग कुसुमशरशयन सजे सुकुमारी; नाथ० ५

---

३. वर्जे=तजे छे. तर्जे–तुच्छकारे छे. विषधरमय—अनेक सर्पथी वींटायलां. मलयागर—मलयाचळनां चंदननां झाड.

संज्वर अवस्थानूं अहीं निरूपण छे. ए अवस्थामां दक्षिण पवन, चंद्रनां किरण ने चंदननो लेप टाढक करवाने बदले ताप वधारे छे. अहीं तेम ज हवे पछीना चंद्रकर्तृक दहन वडे आगामी चंद्रोदय लक्षित छे. पूर्वार्धमां उपमा छे.

४ अणगण—अनेक. स्मरशर—कामबाण. विधुर—व्हीकं. विस्तारी —विशाळ.

ताप शमाववा करेला शीतळ उपचारनूं अहीं वर्णन छे. कमळनां पत्र स्वभावे ज शीतळ छे, तेने भीनां वर्णी वधारे शीतळ करवानो प्रयत्न बताव्यो छे. अलंकार उत्प्रेक्षा छे.

५. दुर्लभ—मोघूं. विकट—उग्र. रंग—क्रीडा. कुसुमशरशयन—फूलनी बाणशय्या. सजे—सेवे छे.

कमळपत्रना एकदेशी उपचारथी शाता न वळवाथी सर्व अंगे शीतळता ऊपजावे एवी पुष्पशय्यानो अही निर्देश छे. विरहिणीने ते शर

राहुतणा अति दारुण दंतथी अंगभंग लही भारी
अमी गळता शशी सम दृग्जळथी दरसे सुरत सारी; नाथ० ६
प्रणमे मदन मिषे मृगमदथी चितरी मूर्ति तमारी
नीचे मीन करी कर मोरनी मंजरी अर्पी, मुरारि! नाथ० ७

तुल्य साले छे. माटे पुष्पने शर कही पुष्पशय्यामां शरशय्यानो आरोप कर्यो छे. ते आरोप व्रतनी उत्प्रेक्षाने जन्म आपे छे, जेनूं फळ आलिंगन अने अभंग रतिरंग इच्छ्यूं छे; पुष्पशय्यामां राधा निश्चळ सूती वर्णी छे, तेथी जडतानो आक्षेप छे.

६ दारुण—क्रूर. अंगभंग—शरीर खंडित बनवुं, करडावूं ते. शशी —चंद्र. दरसे—देखाय छे. सुरत—मुखमुद्रा. सारी—समग्र.

कमळपत्र अने पुष्प रूपी उद्दीपनथी दुःखित राधानां नेत्रोमांथी चोधार आंसू वहे छे. तेनूं अहीं निरूपण छे. ग्रस्त चंद्र साथे मुखने सरखाव्यूं छे, तेथी मुखनूं निस्तेजपणूं सूचव्यूं छे. आंसूने अमृतनां बिंदुनी उपमा आपी छे, तेथी नेत्रजळनी निर्मळता दर्शावी नायिकाना दिव्यपणानो ध्वनि मूक्यो छे.

७ प्रणमे—पगे लागे छे. मिष—व्हानूं. मीन—माछलुं.

शीतोपचार व्यर्थ जतां चित्रदर्शनथी विरहवेदना वीसारवानो आ प्रयत्न छे. कृष्ण भगवान वर्णे श्याम छे, माटे राधा तेमनी मूर्ति चितरतां केसर चंदन आदि द्रव्य मूकी कस्तूरी वापरे छे. परंतु बीजूं कोइ

'पाय पडी छूं प्रभु, कर धरिये; म्हेर विना ज तमारी
देह दहे हरि हा ! हिमकर पण' एवूं रही उच्चारीः नाथ० ८
ध्यान धरी करी सुलभ दुर्लभ वल्लभ मूर्ति तमारी
ते तलपे, कलपे, विलपे, वळी प्रलपे पीड वीसारी; ना० ९

रखेने तेना मननो भेद पामी जाय ए दहेशतथी, तळे मत्स्य काढी अने हाथमां आम्रमंजरी मूकी, 'आ तो में कामदेव चितर्यो छे' एवूं बतावबानूं करे छे. आ अवहित्थ नामे संचारी भावना अनुभाव छे. युक्ति अलंकार छे.

८ हरि—[१]कृष्ण; [२]चंद्र. हा—अफसोस. हिमकर—बरफ जेवां किरणवाळो चंद्र. उच्चारी रही—बोल्या करे छे.

राधाना दैन्यनूं आ चित्र छे. दुःखित गद्गद वाणी तेनो अनुभाव छे. राधानूं उपरथी कहेवूं एम छे के 'अहो कामदेव ! तमारी अवकृपाए शीतळ चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर होय तेने पियूनो विरह ज केवो ! माटे तमारे पगे पडी वीनवूं छूं के प्रभु ! तमे मारो हाथ स्हाओ, मारी व्हारे चडो, ने हरिने पण मारी पेठे विह्वळ बनावी मारी पासे लावो.' अंतर्गत अभिप्राय एवो छे के 'हरि ! तमारी अवकृपाए शीतळ चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर होय तेने दुःख केवूं ! माटे हे प्रभु ! तमारे पगे पडीने वीनवूं छूं, के तमे आवीने मारो हाथ स्हाओ, मने तमारी करो !' श्लेष अलंकार छे.

९ तलपे—आलिंगन लेवा आतुर बने छे. विलपे—'मारी काची

श्रीजयदेव-भणित विरहातुर वनितानी दुखियारी
दीन दशा सहीए वरणेली वारो त्रिरह विकारी. नाथ० १०

(शार्दूलविक्रीडित.)

भासे वास भयान रान; फूलनी माळा वडी जाळ छे;
ऊन्हा श्वास धमंत दाह दिलनो दावाग्नि विक्राळ छे;
तन्वी व्यग्र वियोगथी वनतणी व्हीली कुरंगी ज छे;
कामे काळ बने निदान दमतो शार्दूलविक्रीडिते. ११

प्रमभक्तिने लीधे ए जता रह्या हशे' एम मानी विलाप करे छे. प्रलपे–'मारी परीक्षा जोवाने संताइ रह्या हशे' एम धारी गांडानी पेठे दीन प्रलाप करे छे.

उन्मादनूं अहीं निरूपण छे. जाग्रत्स्वप्न तेनूं आलंबन छे. पर्याय अलंकार छे.

१० भणित–कहेली. विरहातुर–विजोगने लीधे व्याकुळ.

संप्रदाय प्रमाण आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति करी छे.

११ भयान–भयंकर. व्यग्र–व्याकुळ. निदान–नक्की. शार्दूलविक्रीडित–वाघनी चेष्टा.

एक तरफ पकडवा माटे पारधीए लांबी जाळ पाथरी होय, एक तरफ ऊन्हो पवन फूंकतो दावानळ बळतो होय ने एक तरफ वकरेलो वाघ कोळियो करवा तलपी रह्यो होय, तेनी वच्चे भयथी सोसाई जती हरणी जेवी शियाविया बनी जाय छे, तेने चारे पास जंगल जेवूं

(प्रबंध*.)

उर परनी हळवी फूलमाळा
ते पण भार भणे अव बाळा
कामिनी तम विरहे, प्रीतम ! ध्रुव० १२
श्वास ऊन्हा मुखथी मस मूके,
मदनानळनी धमण ज्यम फूंके, कामिनी० १३

भयंकर लागे छे. तेवी मदनभीरु राधा हरिना विरहे शियाविया बनी छे, तेने पण वासभवन तेवूं ज भयंकर लागे छे. आम सखीओ शीतोपचारथी तेने त्रास ऊपजावे छे; आम ऊन्हा श्वासथी प्रतीत थती अंतरनी वेदना तेने संतापे छे, ने आम कामदेव तेना उपर त्राप मारवानूं करे छे. अहीं उपमा ने मुद्रानी संसृष्टि छे.

१२ अभिसार रूपी सुखनो मार्ग खुल्लो छतां शा माटे राधा तेनो आश्रय नथी लेती, तेनूं समाधान करवा सखी तेनी लाचार स्थिति वर्णवे छे. राधा विरहे एवी लेवाई गई छे, के हळवी फूलमाळा पण तेने भारे लागे छे.

१३ मदनानळ—कामाग्नि.

ए रीते तेनी कृशता अने निर्बळतानो अतिशय दर्शावी अहीं ऊन्हा श्वासथी अंतर्दाहनूं वर्णन करे छे. अलंकार रुपकपोषित उत्प्रेक्षा छे.

---

* मूळमां देशाख राग ने एकताली ताळ आपेल छे. त्रिताळ द्रुतलय (आधा तिताला) थी छायानटमां गाई शकाशे.

दलित सजळ चळविचळ कमळ शी
दिश दिश फेंके दग जळ गळती कामिनी० १४
प्रजळी होळी रही ज्यम होये,
किशलयशयन सभय त्यम जोये कामिनी० १५
शीतळ चंदननी चर्चा ए
ल्हे विषलेप ज दारुण दाहे कामिनी० १६
अरुणांबरमां शशीना साजे
करतळ पर नम्यूँ वदन विराजे; कामिनी० १७

१४ दलित—खंडित, नाळथी छूटूं पडेलूं.

तेना श्यामणा देखावनूं वळी विशेष वर्णन आपे छे. उपमा अलंकारथी पोषित ग्लानिनूं अहीं निरूपण छे.

१५ प्रजळी रही होय—भडभड बळती होय. किशलयशयन—कूंपळनूं बिछानूं. सभय—त्रास भेर.

कूंपळनी पथारी उपर नजर पडतां उदय पामता उन्मादपोषित त्रासनूं अही वर्णन छे. अलंकार उत्प्रेक्षा छे.

१६ विषलेप—झेरनो लेप. दारुण—भारे. दाह—बळतरा.

अहीं पण उन्मादपोषित त्रासनूं निरूपण जारी छे. सात्त्विक कंप तेनो अनुभाव छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

१७ अरुणांबर—संध्याकाळनूं रातूं आकाश. साज—ठाठ, शोभा. करतळ—हाथेळी. वदन—म्हो.

अशरण मरणशरण व्रण व्रेहे
झुरी रसभरी 'हरिहरि' ज जपे ए; कामिनी० १८
श्रीजयदेवनी वाणी रसाळी
हरिचरणार्पित दो दुःख टाळी. कामिनी० १९

(शार्दूलविक्रीडित.)

कंदर्पज्वरथी बळी बळी थती त्रे'व्याकुळी नाथ हे !
चंपा, चंदन, चंदनी, कमळनी वाते ज व्हीलाय छे;

अहीं राती हाथेळी उपर टेकवेलुं मुख संध्याकाळे राता आकाशमां प्रकाशता चंद्र साथे सरखावेल छे. चिंता नामे संचारी भावनुं निरूपण छे.

१८ व्रण व्रेह—व्रणभूत विरहथी, विजोगना घाथी; व्यस्त रूपक. मरणमां पर्यवसान पामनार व्याधिनो अहीं आक्षेप छे. जन्मांतरमां हरिना ज समागमनी इच्छा हरिना नामस्मरणथी प्रदर्शित करी छे.

१९ हरिचरणार्पित—भगवानना चरणारविंदमां निवेदन करेली. आर्शीवाद प्रबंधनी समाप्तिनो बोधक छे.

२० कंदर्पज्वर—कामनी पीडानो ताव. तन्वंगी—सुकुमार अंगवाळी स्त्री. जावरी—घसाई गयेली.

व्याधि भावनुं अहींथी निरूपण छे. शरीरना कारमा दाहथी कामज्वरनी विषमता बतावी छे. शीतोपचार व्यर्थ जवाथी तेनी

एकांते पण श्यामनी अवनवी शीळी छबी अंतरे
धारी शीतळता घडी भर लही व्हाली क्यमे श्वास ले. २०

(उपेन्द्रवज्रा.)

स्मरज्वरे तापित तर्फडे छे,
ऊगारी लो संगसुधा वडे ए;
अहो भिषग्रत्न कर धरी रे,
उपेन्द्र ! वज्रात्मक ना ठरो रे. २१

कष्टसाध्यता कही छे. आवी विषम दशामां भगवाननी झंखनाथी तेना प्राण टकी रहेता जणावी अनिष्टनो परिहार कर्यो छे, तथा कृष्ण वैद्य उपरनो राधानो अचळ विश्वास प्रकाश्यो छे. ' तन्वंगी ' पद व्याधिनी असर बतावे छे. ' चंपा ' पद फूलना हारनूं, ' चंदन ' शीतळ लेपनूं, ' चंदनी ' शीत संजोगनूं अने ' कमळ ' भीनी पत्रशय्यानूं उपलक्षक छे. ' एकांत ' पद संगना विद्वेषनूं सूचक छे. सुकुमार प्रियतमनी आवी दशा थवा दीधा बाबत गूढ उपालंभ अर्थे ' नाथ ' पद वापर्यूं छे.

२१ स्मरज्वर कामनी पीडानो ताव. तापित—धीकी जती. संगसुधा—समागम रूपी अमृत, भिषग्रत्न—धन्वंतरि . उपेन्द्र—कृष्ण भगवान. वज्रात्मक—वज्र जेवा कठोर.

तरफडवा रूपी अनुभावथी मरण रूपी अनिष्टापत्तिनो आक्षेप छे, तेने लीधे संयुक्त क्रियापद ' ऊगारी लो ' वडे समागम सारूं त्वरा

(शार्दूलविक्रीडित.)

लोथे, ध्यान विशे बूडे, दृग बीडे, कंपे, रुआं पांगरे,
सीत्कारो सूसवे, लवे, ऊठी ऊठी धाये, ढळे भूतळे,
शोषाये अतनुज्वरे सुतनु ते, कीजे कृपा ने करे
लीजे. हे रसवैद्य ! ते तम रसे जीवे; ने बीजे वळे. २२

प्रकाशी छे. 'उपेक्षा के विलंब करशो तो कंइ अनिष्ट थशे तेनूं कलंक तमारे शिर आवशे, तमे वज्र जेवा कठोर कहेवाशो,' ए उक्ति पण ते ज अर्थनी पुष्टि माटे छे. समुद्र मंथन करतां नीकळेलां चौद रत्नमां धन्वंतरि पण हता, तेथी 'भिषग्रत्न' पद साभिप्राय छे. धन्वंतरि अम्रतना कुंभ साथे प्रगटया हता. ते वात पुराणोमां प्रसिद्ध छे. रूपक तथा मुद्रानी संसृष्टि छे.

२२ रुआं पांगरे—रोमांचित बने छे. सीत्कारो सूसवे—सूसवाट काढे छे. अतनुज्वर—कामनी पीडानो ताव. सुतनु—सुकुमारी. रसवैद्य—प्रेमरस रूपी रसायननी विद्यामां कुशळ.

मरण रूपी अनिष्टापत्तिना आक्षेपने कवि राधानी दुःखित दशाना तादृश चित्रथी स्पष्ट करे छे. लोथवाथी तेना तनमननी अस्वस्थता द्वारा निद्रानो अभाव बताव्यो छे. ए रीते स्वप्नसमागमना असंभवने लीधे ध्यानथी भगवानना संकल्पसमागमनो प्रयत्न जमाव्यो छे. नेत्रना निमीलनथी अतद्व्यावृत्ति द्वारा हरिना दर्शन सारू इंद्रियवर्गनी अंतर्मुखता सूचवी छे. कंपथी संकल्पलब्ध प्रियतमना दर्शनने लीधे

(पुष्पिताग्रा.)

क्षण पण न विजोग वेठनारी,
मटमटतां दृग खेद लेखनारी
चिरविरहिणी आम्रराजि साग्रा
अब जीवशे क्यम जोई पुष्पिताग्रा ? २३

प्रगटता मनोविकारनो अनुभाव कह्यो छे. रोमांचथी प्रभुने आलिंगन देतां ऊपजतो हर्ष दर्शाव्यो छे. सीत्कारथी संकल्पसमागमनां दंतक्षत नखक्षत प्रकाश्यां छे. प्रलापथी संकल्पसमागम फीटी जतां 'हरि प्रणयकलहथी आटलामां कहींक संताई गया हशे ' एम मानती राधानो मनाववा माटेनो प्रयास प्रतीत कर्यो छे. ऊठी ऊठी दोडवाथी हरिने आठे दिशामां शोध्यानुं जणाव्युं छे. पृथ्वी उपर पडवाथी हरिनी अप्राप्तिने लीधे वज्रपात तुल्य हृदयनो आघात घटव्यो छे. झोबावाथी मरणनो आक्षेप मूक्यो छे. ए प्रमाणे अनर्थसीमा वर्णवी समागमनी त्वरा सारूं सखी हरिने वीनवे छे, के ' ए ऊगरे तो मात्र तमाराथी ऊगरे एम छे; माटे रसनी मात्राथी तेने तमे बचावी लो. ' अहीं पर्याय, श्लेष आदि अलंकार एकठा मळ्या छे.

२३ दृग मटमटतां—आंख पलकतां. खेद—पीडा. चिरविरहिणी—ताजो विरह जेने लांबो लागे छे एवी. आम्रराजि—अमराई. साग्रा—बधी. पुष्पिताग्रा—मोरेली.

अहीं साक्षात समागममां मेषोन्मेष पण न खमवा रूपी अधीराई

(शार्दूलविक्रीडित.)

क्रोधे अंध गजेन्द्र घाव करतां श्रीकृष्ण राधा तणा

संभारी कुचकुंभ मीचॉं नयनो अंगे न्हवाई जतां,

राधानी विरहकातरतानो अतिशय बतावे छे, तें वास्तविक विरहनी तीव्र वेदनानी असह्यता अधिकाववा अर्थे छे. 'क्यां मेषोन्मेषनी पण अधीरी राधा अने क्यां विरहनी वेदना?' आवा विषम योगने लीधे विषम अलंकारनो ध्वनि ऊठे छे. आंब्रा मोरवा ते वसंत रूपी उद्दीपन विभावनूं उपलक्षण छे. 'साम्रा' पद वसंतना संपूर्ण प्रादुर्भावनं बोधक छे. लांबा विरहनी उग्र पीडामां आंबा मोरवा रूपी अनर्थ मळयाथी समुच्चय स्फुरे छे, तेनी साथे मुद्रा संसृष्ट छे.

२४ गजेन्द्र—कंसनो हाथी कुवल्यापीड. कुचकुंभ—हाथीनां कुंभस्थळ जेवा स्तन. वृथा—मिथ्या.

हाथी दंतुसळथी प्रहार करे छे, ते छतां अहीं भगवानने तो कुवल्यापीडनां कुंभस्थळ ज अडे छे एम कह्यूं छे; तेनूं कारण एवूं छे, के ते क्रोधे आंधळो बनेलो हाथी हरिना लाघवने लीधे निशान चूके छे, जेथी तेनां दंतुसळ हरिने न पहोचतां जमीनमां पेसी जाय छे ने तेना नमेला माथानां कुंभस्थळ ज कृष्णनी छाती साथे अफळाय छे. ए अडतां राधाना स्तनालिंगननूं सुख संभारी श्रीकृष्ण आंख मींचे छे ने सात्त्विक स्वेदथी न्हवाई जाय छे. ते उपरथी 'मूर्छित थता हरिने मोतना मोतिया छूटे छे' एवूं ऊंधूं समजतो कंस जीतनो पोकार

घेलो कंस मदे वदे 'गज जित्यो, जित्यो !' फूलाई वृथा
ने हाथी जदुनाथ मुष्टिथी हणे ते ओथ पूरो सदा. २४

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनो
नाम चतुर्थः सर्गः ।

ऊठावे छे. परंतु शृंगारी कृष्ण तो संकल्पस्वप्नमां लीन बनी राधानी भ्रांतिथी वात्स्यायनसूत्रप्रोक्त मुष्टि नामे प्रहणनथी रस भेर सहज प्रहार करे छे, तेथी हाथी प्राण तजे छे. अहीं मुष्टिनो प्रयोग शास्त्रातिचारी छे, ते रागनो अतिशय बताववा माटे छे. शास्त्रना अतिक्रम बाबत वात्स्यायनसूत्र, अध्याय ७ तथा १२ ना पूरवे सूचवेला श्लोक जोवा. अहीं स्मृति अने भ्रांतिमाननो संकर छे, ते स्थायी उत्साहने पण ढांकी नाखती संचारी रतिने पोसे छे. संचारी रति भगवान प्रत्येनी कविनी रतिनूं अंग छे.

ए रीते आ सर्गमां मधुसूदन प्रत्ये राधानूं अत्यंत व्हाल सखीए प्रगट कर्यूं छे, तेथी सर्गनूं नाम **स्निग्धमधुसूदन** राख्यूं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी विरहोत्कंठिता अवस्थानूं निरूपण छे.

**इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे विरहोत्कण्ठितावर्णनो
नाम चतुर्थ आलापः ।**

गीतगोविंद.

सर्ग ५.

वस्तुः—गोपीओ साथे विहारथी रोषनूं कारण आप्या छतां पण राधिका अनन्य चित्तथी पोताने ज झंखती जाणी गळगळा बनेला श्रीकृष्ण भगवान संयोगातुर सखीने लाचार शब्दथी वीनवे छे, जे ' सखी ! तूं कहे छे पण मारा पग ऊपडता नथी. माटे तूं ज जरा जा अने जुक्तिथी राधाने अहीं तेडी लाव. ' ते उपरथी आधीन सखी निसृष्टार्थदूती बनी राधिकाजी पासे कृष्ण भगवाननी विरहवेदनानूं अने तन्मयतानूं हृदयवेधक वर्णन करे छे अने संध्याकाळना अनुकूळ अंधाकारमां प्राणजीवनने मळवाने तेने बहु प्रकारे प्रबोधे छे.

(पुष्पिताग्रा.)

'ज्यमत्यम समजावॉ लाव, शाणी !
तुज जुगते. अहीं छूं हूं.' एवॉ वाणी

---

१ कृष्ण भगवावना विरहवैक्लव्यना निरूपणनी आ चूलिका

शिर धरी प्रभुजीनॉं तेज टाणे
सहीं वीनवे जई कुंज राधिकाने. १

(प्रबंध*.)

हृदय दळीं कळीं खीले; कुमळीं कठिन थाय.
अनळ त्रिगुण अनिले त्रिगुणित तनखवीं व्हाय.
तव विरहे रसियाजी अत्र ए झूरे. ध्रुव० २

छे. प्रेममूर्ति राधाना मनोभंगने लीधे थयेला अपराधनी प्रतिपत्ति दक्षिण छतां पण हृदयमां राधापरायण कृष्णनो अनुताप जणावे छे. राधाने गमे ते युक्तिथी मनावी आणवा सखी प्रत्ये भगवाननी प्रार्थना तेमनी विरहनी विक्लवता अने संयोग माटे आतुरता प्रकाशे छे.

खीले—[1]विकास पामे छे, [2]मलकाय छे. अनळ—अग्नि. अनिल—पवन. त्रिगुण—मंद सुगंधि अने शीतळ, एम त्रण गुणवाळो. त्रिगुणित—त्रणगणो.

अहीं साहित्यदर्पणमां कहेली ताप नामे स्मरदशानूं निरूपण छे. 'रसियाजी' पद भगवाननूं शृंगारीपणूं बतावबाने मूक्यूं छे. वसंतनी कारमी उद्दीपनसामग्री विरहनी असह्यता दर्शाववाने योजी छे. मलयपवन कामाग्नि भभकावे छे, माटे ते एना त्रण गुणथी छेतरे छे, एम कह्यूं छे. वळी फूलनी कळीओ कोमळताना डोळथी भूलावामां नांखी

---

* मूळमां वराडी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदिताळथी कल्याण रागमां पण गाई शकाशे.

विजन वन हरि सेवे वरजी रुचिर धाम.
पळ विपळ विकळ ले तनमय पियु तुज नाम. तव० ३
भ्रमररव सुणी सीडे युगल करथी कान.
कुसुम शरथी फफडे वळी वळी छळी छळी प्राण. तव० ४
रजनिभय धरी कंपे सजनी ! शिथिल तंन.
धरणिशरण तलपे स्मरी हिमकरकर मंन. तव० ५

तेमनी तीक्ष्णताथी हृदय चीरवामां फतेह पामे छे, माटे खीले छे, एम कह्यूं छे. हरिना वैक्लव्यनूं वर्णन निसृष्टार्थदूतीना रसांतर उपायनूं अंग छे.

३ विजन—निर्जन. वरजी—तजीने. तनमय—तदाकार.

भवनना विद्वेषथी अने अरण्यना सेवनथी अधृति किंवा विषय-निवृत्ति नामे कामदशानूं निरूपण छे. उत्तर भागमां तन्मयता छे.

४ रव—झीणो अवाज. युगल—बे. कुसुम—फूल. शर—बाण.

भमरानी पंक्ति कामदेवनां धनुषनी पणछनूं अने गणगणाट धनुषना टंकारनूं भान करावे छे, त्यम वळी भमराना बेसवा ऊठवाथी खरतां कुंजगृहनां पुष्प कामना धनुषमांथी छूटतां बाण बने छे, जे अडतां ज प्रभु विकट प्राणसंकटमां पडे छे. अरुचि अने उन्माद दशानूं वर्णन छे.

५ रजनि—रात. शिथिल—नरम. धरणिशरण—भोंय ढळी पडता. हिमकर—बरफ जेवां किरणवाळो चंद्र. कर—किरण.

प्रणयमय जयदेवे रचित विरहगान
रसिकहृदय मचवे अति हरिरतिरसतान ! तम० ६

(शार्दूलविक्रीडित.)

कुंजे ज्यां रसतंत्रनी तुजथकी सिद्धि हती सांपडी
तीर्थे प्रेमतणा ज ते थिर ठरी, तारा ज ध्याने बूडी,
ताजो तारक नाममंत्र तुज जे ते श्वास साथे जपी
वांछे छे तुज संगनी सुमधुरी पीवा सुधा श्यामजी. ७

दिवसचर्या वर्णी हवे आगामी रात्रि बाबत भयनूं वर्णन आपे छे. अहीं पूर्वार्धमां तनुता किंवा कृशतानो निर्देश छे अने उत्तरार्धमा संतापनूं निरूपण छे.

६ प्रणयमय—प्रेममां मग्न.

अहीं प्रबंध अधूरो ज मूकी आशीर्वादथी वलण वाळी दीधूं छे. ते हरिनी करुण विरहदशानूं संपूर्ण वैक्लव्य वर्णववा असमर्थ बनता सखीना के कविना हृदयनी आर्द्रताने लीधे छे.

७ वांछे छे—इच्छे छे. सुधा—अम्रत.

अधूरा गीतना अर्थनी श्लोकथी पूर्ति करे छे. जेम कोइ योगी दिव्य सुधानी प्राप्ति सारूं पूर्वे ज्यां प्राचीन तंत्रमां कहेली सिद्धि सांपडी होय तेना ते ज महिमावंत आदितीर्थमां अचळ आसन वाळी दृढ ध्यान धरी शक्तिनो तारक मंत्र श्वासोच्छ्वास साथे जप्या करे, तेम वियोगी कृष्ण पण ज्यां पूर्वे प्रसन्न राधानी कृपाथी कामकामनानी

(प्रबंध*.)

रतिरस मनमां झंखी वनमां विचर्या पियु अलबेली !
विलंब हावां कर न जवामां, मोहनने मळ व्हेली;
यमुनातीरे भारी अधीरे कुंजे कुंजविहारी
स्मरमदमर्दन हरि रसवर्धन वाट जुए छे तारी. ध्रुव० ८
वेण वजावी नाम गजावी साद करे प्रभु भावे;
रज तुज पगनी गणी मारगनी धूळ ऊडंत वधावे; यमुना० ९

सिद्धि मळी हती ते ज कुंजगृहमां राधाना समागम रूपी अमृतना पान सारूं राधानूं नाम जप्या करे छे. अहीं असाधारण औत्सुक्यनूं निरूपण छे. अलंकार रूपक छे.

८ विचर्या—पधार्या छे. स्मरमदमर्दन—कामदेवनो मद ऊतारनार. रसवर्धन—रसमां वृद्धि करनार.

साम उपायथी चतुर सखी दूती कार्य साधवा प्रवृत्त थाय छे. 'तारी प्रीतिना तरस्या हरि वनमां पधार्या छे, ते तारी वाट जोया करे छे' इत्यादि सामवाक्य छे.

९ वधावे—वधावी ले छे.

अहीं तन्मयता दशानूं निरूपण छे. ए तन्मयता पवनने लीधे धूळ ऊडतां राधाना आगमनी भ्रांति ऊपजावी रज माथे चढाववारूप कार्यथी प्रकाशता हर्षनूं आलंबन बने छे.

---

* मूळमां गुर्जरी राग ने एकताली ताळ छे. त्रिताळ विलंबित (धीमा तेताला) थी हमीरकल्याण रागमां पण गाई शकाशे.

पान पडे के पर फफडे, के प्यारी धारी पधारी
वळीं वळीं व्हाले पंथ निहाळे सुचकित सेज समारी; यमुना० १०

तो अली! अमथां छनछन करतां तजी झांझर रिपु रंगे
चाल नीं कुंजे घन तमपुंजे, सज श्याम ज पट अंगे; यमुना० ११

तरल बगलीए युत मेघालिये दमकती दामिनी पेरे
हार धरेले हरिउर व्हेले विलस वसी रस भरे; यमुना० १२

---

१० चकित—आतुर, अधीरा.

पूर्वोक्त तन्मयतानी अही अत्यंत औत्सुक्यमां समाप्ति करे छे. साम प्रयोग जारी छे. हरिने अहीं उन्माद दशामां वर्ण्या छे.

११ रिपु—दुश्मन. घन तमपुंज—गाढ अंधकारनो समूह.

कृष्णपक्ष होवाथी काळूं अंबर पहेरवानूं कह्यूं छे. कृष्णाभिसारिकानो वेष प्रच्छन्न विहार अर्थे छे, तेथी झांझर काढी नांखवा सखी सूचवे छे. 'श्याम' पदमां श्लेष रह्यो छे.

१२ तरल—चंचळ, सगर्भा थवा उतावळी. युत—युक्त. दमकती चमकती. दामिनी—वीजळी. विलस—शोभा धारण कर, रम.

पूर्वे अभिसार सजाववा कृष्णनी प्रीतिनूं चित्र आपी सखी अहीं अभिसारनूं फळ जे विलास तेनूं मनोहर दृश्य रजु करे छे. योजेलो उपमा अलंकार प्रेमी युगलना सोत्कंठ आलिंगननूं सहज सूचन करे छे.

सेर त्रटकतां चीर छटकतां नव निधिरूप नितंबे
नयन रसालस लोभव लालस लालतणां अविलंबे; यमुना० १३

वहीं आ रजनी जाशे; सजनी ! छे नरवर अभिमानी;
पूर मनोरथ प्रीतमना झट ब्हेन ! वचन मम मानी; यमुना० १४

हरिसेवक जयदेव कहे, लयलीन थई भजूं भावे
ते रससागर नटवर नागर, जे जन पुण्ये पावे. यमुना० १५

---

१३ सेर—कटिमेखळानी सेर अहीं अभिप्रेत छे. नितंब—पूंठ. रसालस—प्रेमना आवेशने लीधे मंद. लालस—आतुर. अविलंबे—सत्वर.

भोंय खोदतां बंधननी दोरी तूटी गये आच्छादननूं कपडूं दूर थयाथी ऊघाडो दीसतो निधि जडी आवे छे, त्यारे तेना रुचिर दर्शनथी लोचन लोभाय छे; तेटला माटे अहीं नितंबने कामदेवना निधिनूं रूप आप्यूं छे. विलासी रासेश्वरीने लोभाववा विलासनूं वर्णन जारी छे. अलंकार रूपक छे.

१४ 'तूं मानमां रहीश, तो पछी हरि पण अभिमानी छे ए वात ध्यानमां राखजे' एम कही उपेक्षाना सूचनथी सखी रीसायली राधाने भय बतावे छे.

१५ श्रीहरिसेवक—भगवाननो भक्त. नागर—रसिक. पावे—पामे छे.

नमस्कारपूर्वक भगवानना नामनूं उच्चारण गीतनी समाप्ति बताववा माटे छे.

(हरिणी.)

मुख थकी मूके ते निःश्वासो अनंत वळी वळी,
चकित नयने कुंजे जोये, ल्होलाय लवे वळी,
कूंळीं कूंळीं लई टीशी शय्या रचे य फरी फरी;
घन मदननी उन्मादे ए विधे ज झूरे हरि. १६

(शार्दूलविक्रीडित.)

तारा रोष समान तीव्र तपने छे अस्त पाम्यो सही;
ने वाध्यूं पियुना मनोरथ पठे अंधारूँ आशा मही;

---

१६ चकित नयने—आतुर दृष्टिथी. शय्या—बिछानूं. उन्माद—आवेश.

उपेक्षाना प्रयोगनी दहेशतथी स्नेहना विच्छेदनो प्रसंग अटकाववा निपुण सखी भगवाननी विरहोत्कंठित अवस्थानूं फरीने हृदयवेधक वर्णन करे छे. अहीं उन्माद दशानूं निरूपण छे. अलंकार स्वाभावोक्ति छे.

१७ रोष—रूसणूं. तपन—सूर्य. वाध्यूं—वृद्धि पाम्यूं छे. आशा—दिशा. प्रबोधे—समजावे छे. अभिसार—प्रितमने जई मळवूं ते.

सामवाक्यथी रोष शम्यो छतां राधाने सूनमून बेशी रहेली जोई तेना मदनवैकुळ्यने रोग शम्या पछीनी शरीरनी शिथिलता सरखी रोष शम्या पछीनी मंदता लेखवती सखी तेने उपर प्रमाणे प्रबोधे छे. सूर्यास्त क्यारनो ए थई गयो छे, एवूं बतावबा 'सही' पद मूक्यूं छे. रात्रि थोडो वखत थयां बेठी छे, ते जणाववा शुद्ध भूतकाळना

जो व्हेनी ! चकवी य दीन वचने हूं शी प्रबोधे वळी;
　　रूडो आ अभिसारनो समय छे; घेली ! शूं बेठी व्हॉली ? १७

(हरिणी.)

चकित तिमिरे जोती जोती, क्यमे य धीमी धीमी
　　भरतीं डगलां वृक्षे वृक्षे वळी वळी वीसमी,
मदनमदमां अंगे अंगे प्रकंपतीं मूर्तिथी
　　दरसन दई रीझे कीजे सही ! हरिने कृती. १८

'वाध्यूं' पदनो प्रयोग छे. सखी संबोधे छे ते ज वखते चकवी बोली ऊठे छे; ते वर्तमान 'प्रबोधे' पदथी सूचव्यूं छे. चकवीनो विलाप विरहनी असह्यता बतावनारो होई प्रियतमने सत्वर जई मळवानो बोध आपे छे. पहेलां त्रण चरणनी सहोपमानो समुच्चय छेल्ला चरणनी उक्तिनूं समर्थन करनार कारण छे, तेथी काव्यलिंग अलंकार नीपजे छे. बीजा चरणना एकदेशमां शब्दश्लेष छे. ए अलंकारोथी शोभा पामतो ग्लानि नामे संचारी भाव अहीं विप्रलंभ शृंगारने दीपावे छे.

१८ वीसमी—वीसामो लेई. मदनमद—कामनो मद. प्रकंपती—ध्रुजती. कृती—कृतार्थ.

मननी मंदता नथी पण शरीरनी शिथिलता ज छे, एवूं जोई सखी राधाने मिष्ट वचनथी धीमे हरिने जई मळवा उश्केरे छे. अहीं सात्त्विक कंपथी ने संचारी भयथी पोसाता ग्लानि भावनूं निरूपण छे. स्वाभावोक्ति अलंकार छे.

(शार्दूलविक्रीडित.)

को कामे नीकळी भूलां पडी मळी बोलीथकी ओळखी
भीडी भीडी भुजे, अडोअड मुखे चूमी चूमी, दंतथी
दे दै दंश, झिली झिली तिमिरमां क्रीडाहृदे, खंतथी
पोखी कोड अहा भींजे भीतर शा व्रीडारसे दंपती ! १९

(शिखरिणी.)

जयश्रीए जाणे अरचित ज मंदार सुमने,
स्वयं वा सिंदूरे चरचित ज रंगे रणतणे,

---

१९ भुज–हाथ, बाथ. भीजी–रसबस बनी. व्रीडा–लज्जा. दंपती–वरवहु.

'कदाच हरि सामा आवता हशे न रस्तामां मळी जशे तो तो वळी ओर रस जामशे', ए मिषे ललचाववा इच्छती सखी अन्योक्तिथी राधाने पुनः प्रमोदे छे. ए अन्योक्तिमां वर्णवेला विहारनो ल्हावो लेवा माटे पूर्वे कृष्णाभिसारिकाने छंछनतां झांझर उतारवा सखीए कह्युं हतूं. अंधकारमां अणधार्यो एकांतसमागम रतिनो उद्दीपक बनी औत्सुक्य–मोह–मति–व्रीडा आदि संचारी भावथी खीलता संभोगशृंगारमां परिणाम पामे छे, तेनूं उपर निरूपण छे. पर्यायपोषित अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार छे.

२० जयश्री–विजयनी अधिष्ठात्री देवी, विजयलक्ष्मी. अरचित–पूजेलो. सुमन–फूल. स्वयं–भगवाने जाते. वा–अथवा. चरचित–चर्चेलो, शणगारेलो.

हणी मुक्के एके गज कुवलयापीड रुधिरे
नरो रेलायेलो कर हरितणो रहो मुज शिरे ! २०

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

सर्गनी समाप्ति सूचवनारूं आ मंगळ वचन छे. श्रीकृष्णनो उत्साह अहीं कविनी भगवान प्रत्येनी रतिनूं अंग छे. तेथी कुवलयानंदमां कहेलो प्रेय अलंकार बने छे. हरिनो हाथ जे लाल जणाय छे ते शके रणमां ऊतर्यांना हर्षथी सिंदूर चोळ्ये प्रथमथी ज लाल थयो हशे, अथवा तो हाथी प्राण तजतां जयलक्ष्मीए मंदार पुष्पनी माळा अर्प्याथी पाछळथी लाल जणातो हशे, ए बे उत्प्रेक्षाओ प्रेयने पोषे छे.

ए रीते आ सर्गमां पुंडरीकाक्षनी राधाने मळवानी आकांक्षानूं वर्णन छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम **साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्ष** राख्यूं छे. एमां प्रधानपणे हरिना विरहनूं निरूपण छे,

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे हरिविरहवर्णनो
नाम पञ्चम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ६.

वस्तुः—प्रियतमने मळवानी उत्कंठाथी विरहकृश राधा ऊठे छे, परंतु डगलुं देतामां ज ते धरणी ढळे छे. ते हकीकत सखी जई कृष्ण भगवानने कहे छे. वळी ते वीनवे छे, जे 'प्रभु ! तमारा विजोगे तलसती राधा ज्यांत्यां तमारा संकल्पसमागमथी जीवे छे. परंतु हवे तो ते एवी अधीरी थई गई छे, के तमारा विना आ वसंत ऋतुनी रात्रि ते केवी काढशे ते कही शकातूं नथी.'

(आर्या.)

तन्वी तव वितनुतणा वेगे व्हीली डगे न दई शकती
निरखी सही जई हरि रसभीना प्रति वदे वळती. १

---

१ तन्वी—गळी गयेली स्त्री. वितनु—काम. वेग—तीव्र वेदना.

(प्रबंध*.)

दिश दिश ते तम मूर्ति तरंती
जोय अधरमधु पान करंती;
नाथ अरे ! जुवती जमुना कुंज झुरे ! ध्रुव० २

चतुर सखीनी सफळ प्रार्थना अने नायिकानी अंतर्गत उत्कंठाथी संभवता समागममां आडे आवी विघ्न करती राधानी कृशता अने ताप दशानूं आ संक्षेपमां निरूपण छे. विरह विप्रलंभने खीलवनार व्याधि नामे भाव सहकारी ग्लानिथी पोषण पामी डगलं न देवावा रूपी अनुभावे प्रतीत बने छे.

२ मधु—[1]अम्रत, [2]मद्य. जुवती—जुवान स्त्री. अनाथ—लाचारपणे.

राधाना औत्सुक्यनो जेने ताजो अनुभव छे एवी रसिक सखी राधामय बनी प्रतिभाचक्षुथी तेनी वासकसज्जा अवस्था निहाळती कृष्ण भगवानने आतुर वचने वीनवे छे, के 'प्रभु ! तरुण राधा लताकुंजमां तमारा विना अनाथपणे तलसे छे, एटले के हे नाथ ! तमे तमारा समागमथी तेने सनाथ करो.' चतुर्थ सर्गमां राधानी उत्कंठित अवस्था सांभळी गळगळा बनेला, पण वसंतविलासना प्रसंगे पोतानाथी थयेला राधाना चित्तना खंडनने लीधे सातंक कृष्णनूं वैक्लव्य दूर करी नायकनायिकानो मेळाप कराववा वलण धरावती संयोगरसिक सखीए

* मूळमां गुणकरी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदिताळथी तेम ज धम्माल ताळथी वागीश्वरी कानडा बहार रागमां पण गाई शकाशे.

'हरि, हरि' करी हरिमय बनी बाळा
सुहवे मोरमुगट वनमाळा; नाथ० ३
व्हीलॅ वलय बिसनां वहीं करमां
जीवे रटी ज रति तम उरमां; नाथ० ४
'वार थई; क्यम प्रीतम नाव्या ?'
कहीं कहीं जोय सखीमुख माधा ! नाथ० ५

आदरेल्हं वासकसज्जावर्णन औचित्य धरावे छे. जाग्रत्सप्नथी प्रकाशती तन्मयता दशानूं अहीं निरूपण छे.

३ प्रेमभक्तिनी चढती भूनिकानूं अही वर्णन छे. जगत कृष्णमय जोती राधा प्रेमसमाधिमां मग्न बनी अंतरमां प्रकाशता श्रीकृष्णना स्वरूपमां लय पामी पोताने हरिरूप प्रीछे छे ने ते भावनाथी हरिनां आभूषण सजे छे.

४ वलय—कंकण. बिस—[1]कमळनो दांडो; [2]विष.

बिसनां वलय जोतां योग टळी जाय छे. तथापि 'हवणां प्रभु आवी प्रेमामृत पाशे' ए आशा प्रबळ छे, तेने लीधे ते रतिरसनी झंखनाथी टकी रहे छे. ए रीते अमंगळनो अहीं परिहार कर्यो छे. 'बिस' मां 'विष' नो श्लेष रह्यो छे. 'वहीं' पदथी बिस पण राधाने भाररूप नीवडे छे एम सूचव्यूं छे.

५ माधा—हे माधव, कृष्ण.

अहीं चिंताथी अनुभावित औत्सुक्यना अतिशयनूं निरूपण छे.

होंश धरी नरवरने मळवा
धसमस धाई पडे ढळी अवळाः नाथ० ६

'आ आव्या घनश्याम' करीने
तिमिर चूंमे भुज उभय भरीने; नाथ० ७

न मही विलंब वरजी लज्जा
विलपे व्याकुळ वासकसज्जा; नाथ० ८

श्रीजयदेवनी वाणी रूडेरी
सहृदयने दे प्रीति अनेरी! नाथ० ९

६ अही श्रमपोषित ग्लानिनूं निरूपण छे. 'अबळा' पद साभिप्राय छे. अलंकार काव्यलिंग छे.

७ घनश्याम—मेघ समान श्याम. उभय–बे.

अही उन्माद नामे भावनूं निरूपण छे. तिमिरमां हरिनो भास ए तेनो अनुभाव छे. निर्दिष्ट उन्मादनूं आलिंगनचुंबनथी समर्थन कर्युं छे. अलंकार भ्रांतिमान.

८ विलपे—विलाप करे छे, रुदन करे छे. वासकसज्जा—संकेतस्थान सज्ज करीने वाट जोती बेठेली नायिका.

अंधकार विशे भगवाननी भावना आलिंगनचुंबने टळी जतां व्याकुळी राधाना विषादनूं अही निरूपण छे.

९ सहृदय—रसिक. अनेरी—असाधारण.

भक्तिरसिकने श्रीराधिकाजीनी प्रेमभक्तिना बोधथी अने काव्य-

(मालिनी.)

विपुल पुलक धारी, सूसवी सीसकारी,
बनी जड, लवी व्हीलूं, ढीलीवीली बिचारी
गहन रससमुद्रे मग्न, मूर्ति तमारी
अत्र सही अवलंबे ध्यानथी धारी धारी. १०

रसिकने नायिकानी वासकसज्जा-अवस्थाना निरूपणथी आ कविता आनंद आपनारी थाओ, एवा आशीर्वादथी कवि प्रबंध समाप्त करे छे.

१० विपुल—पुष्कळ. पुलक—रोम, रोमांच. गहन—ऊंडा. रस—[१]प्रेम, शृंगार; [२]जळ. अवलंबे—आश्रय ले छे.

नेत्रनी प्रतारणाथी मुग्ध बनी राधा आंख मीचे छे, तो त्यां पण कृष्ण भगवानने आवी गाढ आलिंगन देता जुए छे, जेथी ते रोमांचित बने छे; तेमना दंतना दंश अनुभवे छे, जेथी ते सीत्कार मूके छे; अपूर्व रतिरस चाखे छे, जेथी ते जड बने छे; अत्यंत आनंद ल्हे छे, जेथी ते स्वरभंग पामे छे; अने रसमां मस्त थाय छे, जेथी ते संकल्पलब्ध प्रीतमने भेटे छे. अहीं समुद्रमां डूबता मनुष्यनो अप्रस्तुत वृत्तांत पण गम्यमान छे. ते पण गहन रसना एटले ऊंडा पाणीना समुद्रमां डूबतां भयथी रोमांचित थाय छे, हांफथी सीसकारी सूसवे छे, शीतथी अंगे जड बने छे, करुण विलाप करे छे, तथा जे कंइ मूर्त पदार्थ जुए छे ते लक्षपूर्वक धारी हाथथी पकडे छे. ए श्लेषथी प्रगटता अप्रस्तुत अर्थनी सार्थकता सारूं तेनी अने प्रस्तुत अर्थनी तुलनाथी उपमानो ध्वनि नीपजे छे. दरियाना पाणीमां डूबतो

(शार्दूलविक्रीडित.)

पंखी के पवने करी खडखडे कुंजे जरा पान, के
झाळे वाट वळी वळी, सज करे शृंगार ने स्थानके,
कोडे घाट घडे वळी घट विशे क्रीडातणा कोड जे,
ते तन्वी मधुयामिनी पियु विना केवी वने काढशे? ११

'भोगी कृष्ण रमे छे आ वड तळे. भाई! रहे मां अहीं.
जो, ओ सुंदर नंदनां सदन छे. जा तूं सवेळा तहीं.'

माणस जेम ते ते विकार दर्शावे छे ने ते ते चेष्टा करे छे. तेम रस-समुद्रमां डूबती राधा पण करे छे. ध्वन्यमान उपमा 'आ अवसरमां अहो प्रभु! तम विना अन्य कोइ सखीने ऊगारनार नथी' एवो अर्थ सूचवी सखीनी समागम सारूं आरत ने आतुरता प्रकाशे छे.

११ मधुयामिनी—वसंत ऋतुनी रात्रि.

वधारे दुःख वर्णववानी पोतानी अशक्ति दर्शावती. रसिकशिरो-मणि श्रीकृष्णने ज ते कल्पी लेवानूं सोंपती. विलंब न खमी शकती उत्सुक सखीनी आ दीनतानी आर्त आतुर उक्ति छे. भूत उत्कंठिता-दशाना कानमां रमता पडछंदानो अने भावी विप्रलब्धा-अवस्थाना भय ऊपजावता भणकारानो वर्तमान वासकसज्जाना चित्रमां अहीं आलेख छे.

१२ भोगी—[1]नाग; [2]विलासी. कृष्ण—[1]काळो; [2]श्रीकृष्ण भगवान. सदन—घर. पांथ—वटेमार्गु. वाक्यावळी—वाणी. स्वागत—आ-वकारनां वचन. रळी पूरो—आनंद वधारो.

सखीनां अशक्तिनां वचनोथी आक्षिप्त सर्गसमाप्ति संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वाद वडे कवि उक्त करे छे. कालिंदीने तीरे भांडीर वड नीचे

एवी तात समक्ष पांथमुखनी राधानी वाक्यावळी
सांजे श्रीहरि स्वागते बूडवता पूरो तमारी रळी ! १२

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे धन्यवैकुण्ठो
नाम षष्टः सर्गः ।

रात्रिए विहारना आगमचर्थी करी राखेला ठराव प्रमाणे प्रथम राधा संकेतस्थान आगळ आवी कृष्णनी वाट जुए छे. तेवामां कोइ मुसाफर आवीने ते वड तळे पडाव नांखे छे. तेना प्रत्ये राधा कहे छे. के 'अरे भाइ ! तुं आ स्थळे रहे मां. केमके अहीं तो कृष्ण भोगी (एटले काळो नाग) रहेले छे.' कहेवानो मर्म एवो छे के ' आ स्थळे तुं रहे मां. केमके अहीं तो भोगी एटले विलासी कृष्ण भगवान रहेले छे.' ए रीते उपरथी काळा नागना त्रासथी मुसाफरने भडकावी. ढील करता कृष्णने पोते भांडीर वड पधार्यानी खबर होचाडवा तेने गतवासा सारूं राधा नंदजीनुं ज घर बतावे छे. तेनी युक्ति बराबर फावे छे. वटेमार्गु सूचना अनुसार नंदजीने त्यां जाय छे. ने हकीकत गुजारी रात-वासो मागे छे. संकेतनी वात छूपाववा श्रीकृष्ण तेना बोल आदर-वचनमां डूबावी दे छे. अहीं आरंभमां श्लेषबळे प्रगटतो वस्तुध्वनि छे.

ए रीते आ सर्गमां राधानी अनन्य प्रीतिने लीधे भगवाननी धन्यता प्रकाशी छे. तेथी आ सर्गनुं नाम **धन्यवैकुण्ठ** राख्युं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी वासकसज्जा अवस्थानुं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वासकसज्जावर्णनो
नाम षष्ठ आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ७.

वस्तुः—सखीनी हकीकत सांभळी भगवान तरत ज लताकुंजे जवा नीकळे छे. परंतु मार्गमां चंद्रावळी आदि प्रियामांथी कोइ मळी जाय छे. तेनूं मन मनाववा दाक्षिण कृष्ण रात्रि तेना समागममां गाळे छे. अहीं लताकुंजमां राधाने घडी जुग जेवी जाय छे. रात अंधारी, चंदनीनो उजास थयो, ने चंद्र माथे पण आव्यो, तोये ना सखी वळी आवी के ना श्रीकृष्ण देखाया. तेथी राधा अनेक संकल्प करवा लागी अने पोताना दौर्भाग्यने निंदवा लागी. तेना मनमां अप्रियना भणकारा वागी रह्या. तथापि आशाना तांतणे टींगायला हइये ते मानवा कर्यूं कर्यूं नहि. एटलामां 'भगवान पधार्या हशे' एवूं समजी पाछळ रहेली सखी आवी प्होची. हरिने न जोई तत्काळ तेनूं म्हो ऊतरी गयूं ने तेनी कांति तदन लेवाइ गई. सखीनी ओशियाळी व्हीली

(वसंततिलका.)

एवे, कुमार्ग भजतां करी जे कलंक
लागेल, ते फिटववा फरतो मयंक
कालिंदीपान करवा अरथे ऊजास्यो,
प्राचीमुखे कुटिल चंदनचांदलो शो. १

मुखमुद्रा जोतां ज चतुर राधा चेती गई, के 'कपटी कान्हाए मने ठगी.' तेथी करीने ते विप्रलब्धा नायिका प्रतिनायिकाना सौभाग्यनी अदेखाई करती विविध विलाप करवा लागी.

१ भजतां करी–सेववाथी. मयंक–चंद्र. कालिंदी–यमुना. अरथे–माटे. ऊजास्यो–प्रकाश्यो. प्राची–पूर्व दिशा. कुटिल चंदन चांदलो शो–चंदननो आडनो जेवो.

रात केटली आगळ वधी हती, ते चंद्रोदयथी कवि जणावे छे. पूर्व सर्गमां रात अंधारानी हकीकत हती अने अही चंद्र ऊग्यो छे; तेथी अडधी रात गयानो समो थयो जणाय छे. उपरना श्लोकमां उत्प्रेक्षा उपर उत्प्रेक्षा छे. चंद्रमां जे कलंक छे ते बृहस्पतिनी पत्नी तारा साथेना निषिद्ध संबंधथी लागु थयुं छे, एवी पहेली कल्पना छे. चंद्र पृथ्वीनी आसपास फरे छे ते ए कलंक टाळवाने तीर्थयात्रा करे छे. ए बीजी कल्पना छे. ते वृंदावनमां ऊगे छे ते जमुनापान करवा माटे छे, ए त्रीजी कल्पना छे. ए उत्प्रेक्षाओ छेल्ला चरणनी उपमाथी संसृष्ट बनी छे. पूर्व दिशानुं स्त्रीरूपे निरूपण होवाथी रूपक बने छे, ते चोथा चरणनी उपमानुं जीवन छे.

(आर्या.)

चंद गगन चढी आव्यो, न जणाया तोय जीवणजी जोई
विलपे वनमां विरहे विधुरी राधा धीरज खोई. २

(प्रबंध*.)

वही गई वेळ. अब नाव नावे बने.
अलूणूं लावण्य ने न-बन्यूं बन्यूं यौवने !
जाऊं हूं कवण शरणे ? बने व्हाई सहीए मने ! ध्रुव० ३

---

२ जीवणजी–प्राणनाथ. विलपे–विलाप करे छे, रुदन करे छे. अहीं चंद्रनूं माथे आववूं असाधारण उद्दीपन तरीके तेम ज समयमानना साधन तरीके कविए योज्यूं छे. वनमां वसतां राधाना निशासमयनो आ काळमाननो प्रकार स्वाभाविक तेम ज सुंदर छे. निर्दिष्ट काळक्षेप अने काळातिपात चंद्र सरखा उद्दीपन विभावने लीधे नायिकानी धीरज डगावी तेना करुण विलापनी उचित उत्थानिका बने छे.

३ अलूणूं–फीकूं. न-बन्यूं–न खीलेलूं, वरवूं. बन्यूं–खीलेलूं, रूपाळूं.

'बहेन ! तूं रहे. भगवान ज अहीं हींडी चालीने आवशे' एवूं सखी कही गया छतां हरि न आव्याथी 'सखीए मने खोटी आशा

---

* मूळमां मालव राग ने यति ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी बिहाग रागमां पण गाई शकाशे.

शून्य वन श्याम निशि सेव्यूं जे काज में
ते मदनमोहन ज तपन बनी तन दमे. जाऊं० ४
करवूं शूं खेह वत देह वही रही अहीं ?
प्रबळ विरहानळे जळवूं जीवी जहीं. जाऊं० ५

आपी छेतर्गे एवो प्रेम ख्याती राधानां आ निर्वेदनां वचन छे. 'जाऊं हूं कवणशरणे ?' ए वचनथी तेणे पोतानी तदन निराधार स्थिति जणावी छे.

४ श्याम निशि—अंधारी रात. मदनमोहन—[1]कामदेवरूप कृष्ण; [2]उन्मादन अने संमोहन अस्त्रना प्रयोजक. तपन—[1]अग्नि; [2]तापन अस्त्रना प्रयोजक.

'भगवाने मने कांइ एवो मोह लगाड्यो, के तेथी हूं तेमने झंखती वनमां आवी; तेमणे मारा तनमां एवो तो उन्माद ऊपजाव्यो, के तेथी वननी निर्जनता अने रात्रिनो अंधकार पण न लेखवी तेमनी वाट जोती हूं अहीं बेसी रही. खरे ज, तेओ साक्षात कामदेव छे. संमोहन अने उन्मादन अस्त्र वापरी हवे तेओ तापन अस्त्रथी मने संतापे छे.' आवो भाव उपरनी पंक्तिओमां समायो छे.

५ खेह वत—धूळ जेवो. प्रबळ—भारे. विरहानळ—विजोगनो अग्नि.

अहीं आवेग नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. विप्रलंभ तेनूं कारण छे; अने चित्तनूं वैक्लव्य तेनो अनुभाव छे. महाप्राणनी आ-

नखशिखे नसनसे अगन तनव्वी रही;

परम मम शरण अत्र मरण गणूँ मन मही. थाऊं० ६

अहह ! हरिनी असह विरहनी दूभणे

दूषण ज दुःखकर दग्ध आ भूषणे. जाऊं० ७

कळी कमळकेरी कळी कुमळी; ते तो तने

वज्रबाण ज बनी, हाय, हइयूं हणे ! जाऊं० ८

वृत्तिथी निःश्वासनूं अने कोमळ ळकारनी आवृत्तिथी गळामां डचकांनूं वर्णचित्र छे.

६ विरहमां प्रसरता व्याधि भावनूं आ वर्णन छे. मोत पण व्हाल्हं लागवूं वगेरे उद्वेगनां वचन तेनो अनुभाव छे.

७ असह दूभण—सहन न थतूं दुःख. दूषण—कलंक. दग्ध—भूंडां, अळखामणां लागतां. भूषण—घरेणां.

'भोगी कृष्णे जेने अभिनंदन आप्यूं नहि, एवो आ मारो शणगार, ते मारा दुहागीपणानूं जाग्रत् कलंक ज प्रीछूं छूं', ए उद्गार राधाना तिव्र विषादनो अनुभाव छे. निर्वेद पण विषादनी पूंठे माथूं ऊठावतो देखाय छे. पूर्वार्धमां महाप्राणनी आवृत्ति निर्वेदमय निःश्वासनूं भान करावनारे छे.

८ आभूषणने दूषणरूप प्रीछती नायिकानां आ फूलनी माळा आदि रमणीय पदार्थना विद्वेषना हेतुभूत त्रासनां वचन छे. विरहीने पुष्प उद्दीपन बनी संताप ऊपजावे छे.

जेहनो जप जपे जीभ जलवेतसे,
तेह नव नेह संभारता ए हशे. जाऊं० ९.
हूं सुरभिरजानिए टळवळूं आम, ने
सुंदरी अवर सेवे सुभग श्यामने! जाऊं० १०

कामदेवनां बाण कोमळ फूलनां छे, पण ते वज्र जेवां कठण लागे छे. तेनूं वर्णचित्र खडूं करवा कोमळ ने कठोर वर्णनी फूलगूंथणी करी छे.

९ जलवेतस—जळना कांठामां ऊगतां नेतर.

'कृष्णचंद्रने हूं सांभरती होऊं, तो ते मारी खबर लीधा वगर रहे ज नहि. सबब तेमणे मने वीसारी दीधी छे!' आ दुहागीपणाना दैन्यनां वचन छे. ए दुहागीपणामां ज राधाए प्रथम निर्विण्ण बनी पोतानूं लावण्य निंद्यूं. चिंतामग्न बनी जीवित वखोड्यूं, कामज्वरथी तप्त बनी मरण माग्यूं, विषण्ण बनी शणगार कमखोड्यो, मस्त बनी फूलमाळा प्रत्ये विद्वेष बताव्यो अने दीन बनी हवणां अफळ अभिसारनो शोच पण कर्यो.

१० सुरभिरजनि- वसंत ऋतुनी रात्रि.

अही दुहागीपणाना विचारमां पळ भर प्रगटती असूयानूं चित्र छे. राधा भगवान प्रत्ये वैमनस्य न बतावतां शोक्यना सौभाग्यनी ईर्ष्या करे छे; ते भोगी कृष्णना समागमनूं स्पृहणीयपणं प्रतिपादन करे छे अने नायिकानी अपूर्व प्रेमभक्ति प्रकाशे छे.

हरिचरणशरण जयदेवतणी भारती
उर रमी रम्य रमणी शी रेलो रति ! जाऊं० ११

(शार्दूलविक्रीडित.)

एते शूं य शीळी सुहागणतणी सोडे भराई रह्या,
वाते शूं फसिया सखा शूं, वनमां रात शूं भूला पड्या,
शूं वाटे अचकी पड्या ज अथवा कामज्वरे कारमा,
के संकेतनिकेतने नव हजी आवी मळ्या वालमा? १२

११ हरिचरणशरण—भगवानना चरणारविंदने शरणे रहेनार. भारती—वाणी. रति- आनंद, प्रीति.

आशीर्वाद प्रबंधनी समाप्तिनो बोधक छे. प्रियानां मीठां वचन जेम प्रीति ऊपजावे छे, तेम आ रसिक कविनी वाणी भक्तना मनमां भक्ति अने शृंगारीना मनमां शृंगार भरवा समर्थ थाओ ! आवो भावार्थ उपरनी कडीमां छे. अहीं अर्थमां भळतूं वर्णना रणकारनूं चित्र लक्षमां लेवा योग्य छे.

१२ शीळी--शाणी. सखा—मित्र. संकेतनिकेतन—संकेतस्थान.

प्रबंधना अंतभागमां प्रकाशती असूया स्थायी रतिना बळ आगळ केवी दबाई जाय छे, तेनूं अहीं वर्णन छे. 'शीळी' पदमां शोक्यनी निगूढ धूर्ततानो आक्षेप छे. 'सुहागण' पद असूयानूं व्यंजक छे. दक्षिण कृष्णना दाक्षिण्यनो लाभ लेई शोक्ये प्रीतमने भुजपंजरमां पूरी राख्या हशे, एवूं 'भराई रह्या' पदथी बताववामां नायकना दाक्षिण्यना मृदु

(द्रुतविलंबित.)

विरहदुर्बळ वल्लभनी छबी
फुरी फुरी हरि पांडुर मूर्तिथी
मनडुं मन्मथमित्र रह्यो मथी;
हरिहरि ! गळी शुद्धि, ढळी धृति. १३

उपालंभनो ध्वनि रह्यो छे. ए ज दाक्षिण्यनी कल्पना राधाना मनमां रतिना विच्छेदनी शंका ऊठती अटकावे छे. ' फसिया ' पद ' इच्छा-विरुद्ध ' एवा अर्थनुं बोधक छे; तेथी अष्ट सखा प्रत्येनी रतिथी राधि-काजी प्रत्येनी हरिनी रतिना आधिक्यनो आक्षेप स्फुरे छे. अहीं वितर्क नामे संचारी भावनुं निरूपण छे. हरि न आव्या बाबत राधा विविध तर्क करे छे. प्रथम शोक्यना फंदमां फसायानो व्हेम आवे छे; पण पोतानाथी अदकी सुहागण कल्पवा मन कबूल करतुं नथी. त्यारे सखा साथे वातमां गुंथायानो अंदेशो ऊपजे छे; पण रसभोगी कृष्ण शुष्क वाग्विनोदमां संकेत चूके ते मनातुं नथी. त्यारे अंधारी रात्रे वनमां भूला पड्यानी शंका रहे छे; पण कुंजविहारी कहानजी वृंदावनमां भूला पड्यानुं संभवतुं नथी. त्यारे कदाच कारमा कामज्वरने लीधे अधवच अचकी पड्या हशे, एम धारे छे. ए रीते प्रेममय राधा भगवानने प्रेममय जोती रसविरोधी असूया दाबी देवानुं करे छे.

१३ विरहदुर्बळ—विजोगथी दूबळा. फुरी—झळकावी, याद लावी. हरि—चंद्र. धृति—धीरज. पांडुर—धोळी, फीकी.

प्रीतम मधरात्रे कामज्वरने लीधे रणवगडे रीबाता होवानी कल्पना

(उपेन्द्रवज्रा.)

तदा निकुंजे वळी आवी आली;
पियु विना तेह न्हाळी निहाळी
रमंत मानी हरि अन्य संगे
रूठेल राधा वदी नेहभंगे. १४

ऊठतां अधीरी बनेली राधानी आ उक्ति छे. जाणे मोडी राते ऊगेलो चंद्र तेने टपको आपतो होय के अरे बावरी राधा, तूं शुं बेठी छे? तारा विरहे कृष्ण भगवान मारा बिंब सरखा सोसाई अर्धा थई गया छे:– आवुं चंद्र जोईने राधाना मनमां थाय छे. कामदेव रतिनो अधिष्टाता देव छे ने चंद्र तेनो मित्र छे; माटे तेने कामदेवना वर्ती रतिना उद्दीपनथी, संतापनी वृद्धिथी, के गूढ उपालंभथी नायकनायिकाने एकठां करवा मथतो वर्णववो ते योग्य ज छे. अहीं आवेग नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. पूर्वार्धमां स्मृतिनो ध्वनि नीपजे छे, ने आवेगनूं पोषण करे छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

१४ निकुंज–वृक्षनी घटा. आली–सखी. अन्यसंगे–बीजी जोडे. नेहभंग–प्रेम खंडित थवो ते.

हरि बीजी साथे रमवा रह्यानी शंका उत्पन्न थई स्नेह अने सौजन्यना भार नीचे दबाई गई हती, ते हवे वळी आवती सखीनी मुखकळा एकदम झांखी जोवाथी फरी राधाना हृदयमां प्रचंड बळथी माथूं ऊठावे छे अने शोक्यना सौभाग्यनां भमकभर्यां चित्र नजर

(प्रबंध*.)

भामा मदभर जंग मचवती,
स्मरशर सरर सरर वरसवती
कोय वय नवले
नरवर उपर विजय रळे. ध्रुव० १५

भ्रू कसी अधर डसी चमकवती
कुंडळ युगल सुदर्शन युवती कोय० १६

आगळ खडां करे छे. तेनी आ संक्षिप्त प्रस्तावना छे. प्रस्तुत श्लोकमां अनुमान अलंकार छे.

१५ स्मरशर—कामदेवनां बाणरूप फूल. वय नवले—यौवनमां. नरवर—पुरुषोत्तम भगवान.

असूयानी दृष्टिए तरनूं शोक्यनूं सौभाग्य प्रकाशनारी ऊर्ध्वी क्रीडानूं अहीं निरूपण छे. सुरतमां रणनो आरोप करतां प्रतिनायिका विशे वीरबाळानो आरोप आक्षिप्त ज छे. ए वीरबाळाना उत्साहनो अनुभाव जे बाणनी वृष्टि, ते अहीं कामदेवनां बाणरूप फूल केशमांथी खरवामां उपचारित छे. रूपक अलंकार छे. प्रतिनायिकानो हरिनूं हृदय हरवारूप उत्कर्ष बताववा मधुर मदनूं निरूपण छे.

१६ भ्रू—भवां. युगल—बे. सुदर्शन—[१]मनोहर; [२]सुदर्शन चक्र.

---

* मूळमां वसंत राग ने एकताली ताळ छे. त्रिताळ, धम्माल के दीपचंदी ताळथी काफी रागमां पण गाई शकाशे.

खणखणते कटिबंध तलपती
किलकारी किलकारीं मलपती कोय० १७
पौरुषना रसमां अलबेली
डोलतीं रोमांचित वपुवेली कोय० १८
तिरछी घेरीं दृगे घूमराती,
श्वासभरी ऊँजमातीं भींजाती कोय० १९

बहिरंग सुरत कही अंतरंग सुरतनूं वर्णन शरु करतां तेनी अभि-योगदशानूं चित्र अहीं आप्यूं छे.

१७ कटिबंध–[१]कटिमेखला; [२]कमरबंध. मलपती–म्हालती.

अहीं अभियोगदशामांथी भोगदशामां संक्रमण छे. आनंदनो आस्वाद ते भोगदशानो अनुभाव छे. हर्ष नामे संचारी भावना उदयने व्रीडा शोभावे छे.

१८ पौरुष–[१]पुरुषपणूं. [२]पुरुषातन. वपुवेली–वेल जेवूं नाजुक शरीर.

आ भोगदशानूं निरूपण छे. मदनासवनी खुमारी, सात्विक कंप अने रोमांच तेनां प्रमापक छे.

१९ ऊजमाती–उत्साह दाखवती.

भोगदशामांथी तृप्तिदशामां संक्रमणनूं आ वर्णन छे. परसेवो छूटवो ने हांफवूं ए श्रम नामे संचारी भावना अनुभाव छे. ए श्रम जडताना उदयथी संकीर्ण छे. आंख घेराई जवी ते जडतानो अनुभाव छे.

मणिमाळामय पाश झूकवती
द्वय निर्दय भुजबंध भीडवती कोय० २०
निलवट पट तट लट छटकवती,
वण अणु थाक अथाक थकवती कोय० २१
श्लथवथ थईं उर आवरीं वळथी
रणशूरी रगडी मद दळती कोय० २२

---

२० मणिमाळा—मोतीनी माळा. द्वय—बे.

प्रतिनायिकाए कीधेला आलिंगननुं अहीं वर्णन छे. वात्स्यायनसूत्रमां एने क्षीरजलक आलिंगन कह्युं छे.

२१ निलवटपटतट- विशाळ कपाळनी किनारी उपर. अणु-रजमात्र, लगार.

आलिंगन वर्णवी सम अधरपान नामे चुंबननो प्रकार अहीं दर्शाव्यो छे. आंखमां आवती लट पण खसेडवा न रहेवुं ते अधरपानमां विलंबती अधीराई बताववा माटे छे.

२२ आवरी—छाई लेई.

अहीं तृप्तिदशानुं चित्र छे: तेमां आरंभनुं रूपक फरी जीवाड्युं छे. कुस्तीमां जीतनार प्रतिपक्षीने चित करे छे. ते भावनो आरोप प्रस्तुत करीने बीजी पंक्तिमां छे.

लीला जयदेवे वरणेली
हरिनॉ हरो कळिमळ रति रेली. कोय० २३

(वसंततिलका.)

रे दक्षिणानिल ! अदक्षिण तूं बने कां ?
दे देहडी दही ज, अग्निसखा ! सखा था;
ने मुजने पण अनंग ! अनग कीजे,
आ प्राण पंचशर ! पंच शर हरीजे. २४
ग्वाराद्वे अव भवे भवने न रुचे,
आ जीवने जीवणजी वण शल्य शूं छे;

---

२३ संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति छे. 'कळिमळ' पदे करी ' कळियुगनां किल्विष ' अथवा ' प्रियजन साथे कळि एटले विग्रह करावनार व्यलीक ' एम समजवानूं छे.

२४ दक्षिण—[१]दक्षिण दिशाथी वातो; [२]दक्ष, प्रिय करनार. अदक्षिण—उद्धत, अप्रिय करनार. दही दे—बाळी नांख. अग्निसखा—अग्निनो मित्र, पवन. अनंग—अंग रहित, मृत. पंचशर—पांच बाणवाळो कामदेव. हरीजे—हरी ले, लेई ले.

विप्रलब्धा राधाना मनमां दक्षिण पवन आदिक कामोद्दीपक सामग्रीने लीधे प्रगटती विक्रियाथी जीवितविद्वेष वडे अनुभावित निर्वेद प्रगटे छे, तेनूं अही वर्णन छे. श्लेष परिकर आदि अलंकार छे.

२५ भव—संसार. रुचे—गमे. भवन—घर. जीवन—जिंदगी. शल्य—शरीरमां सालतूं भालोडूं. आलि—सखी ! अरे—दया.

हां, सिंच व्हेन जमनी जमुना ! तूं कारी
कालीयनूं विष ज आलि ! अरे वीसारी. २५

(प्रबंध*.)

तनमन मदने नचवी नयन ने अधर अधीरां हरे,
ते मुखशशीए अगररसथी ए तिलक शशक शृं करे;
अरचे प्रिय ए उरवसीने रीझनी झडी वरसीने. ध्रुव०२६

अहीं पण निर्वेदनी ज छाया छवाई छे. सखी तरंगिनी दया वीसारी जमनी बहेन तरंगिनी क्रूरता—निर्दयता स्वीकारी तरंगनूं जळ नहि पण कालीयनूं पूर्वसंचित विष ज सिंचवा सखीभूत यमुना प्रत्ये प्रार्थना गवानो जीवितविद्वेष सूचवे छे आ अने पूर्वना श्लोकमां मृत्युनां समर्थ साधनोनो असत्समुच्चय माग्यो छे.

२६ तनमन नचवी—तनमनाट ऊपजावी. हरे—आकर्षे छे. मुखशशी—मुख रूपी चंद्र. शशक—ससलुं. अरचे—पूजे छे, मान वधारे छे.

अहीं निर्वेदमांथी पाछुं असूयामां परिवर्तन छे. यमुनानूं नाम लेतां कालिंदीने किनारे विहार करता भगवान फरी सांभरी आवे छे; पूर्वोक्त क्रीडानी रमझटमां लुप्त थयेला शणगार श्रीकृष्ण पोताने हाथे प्रतिनायिकाने अंगे जे फरी सारे छे, ते बधूं तादृश नजर आगळ तरी

* मूळमां गुर्जरी राग ने एकताली ताळ छे. आदि ताळ द्रुत गतिथी वागीश्वरी बहार रागमां पण गाई शकाशे.

दामिनी दमके घनमां, त्यम ते वारी जई निज करे
मदन-हरिणना वेणीवनमां नूतन सुमनो भरे;अरचे०२७
नरवर गरवा उर-अंबरमां स्तन घन निकट रसे
नव नखशशीने सुहवे भगणे मणिमय माळा मिषे; अरचे०२८

रहे छे: जेथी शोक्यनुं सौभाग्य वखाणती पण भीतरमां हारेण दीधेला छेहथी बळती राधा उपर प्रमाणे सखी आगळ अंतरनो ऊभरो काढे छे. प्रतिनायिकानुं रसिकशिरोमणि श्रीकृष्णना समागममां प्रौढारूपे भोग-सौभाग्य पूर्व प्रबंधमां वर्णव्युं हतुं, तेम अहीं स्वाधीनपतिकारूपे अनु-कूळ नायकना हाथे तेनुं मंडनसौभाग्य चितर्युं छे.

२७ दामिनी—वीजळी. दमके—चमके. निज—पोतानो. मदनह-रिण—काम रूपी मृग. नूतन—नवां. सुमनो—फूल.

पूर्वनी कडीमां तिलकरचना वखाणी अहीं केशसंस्कारनुं वर्णन कर्युं छे. उपमा अने परंपरित रूपकनी संसृष्टि छे. प्रतिनायिकाना केशना दर्शनथी काम ऊछाळो मारी निरंकुशपणे नायकना मनमां वेगे पसरे छे, ते बताववा मृगनुं रूपक वापर्युं छे. वननुं रूपक केशनुं बाहु-ल्य सूचववा माटे छे.

२८ अंबर—[१]अंबर नामे वस्त्र; [२]आकाश. नव नखशशी—नखना डंख रूपी बाळेंदु चंद्र. भगण—नक्षत्रमंडळ. मणिमय माळा मिषे—मोतीना हारना मिषथी.

हवे छातीना शणगार वखाणे छे. कुचने घननुं अने ते उपरना

गति रतिपतिनां कनकासननां प्रतिबिंब नितंब जे
ज्यां मद मसमां रसिया रसना तोरण रणझण सजे; अर्चे०२९.
सेवे सहजे श्री रस सह जे, नखमणि ज्यां झगमगे,
चरणकमळ ते श्रीपति अळते पूजे झलमल दृगे; अर्चे०३०

अंबरने गगननूं रूप आप्यूं छे; स्तननी बाजु परना नखना डंखमां उदय पामता बाळेश चंद्रनो आरोप कर्यो छे; तथा मणिमाळाने नक्षत्रमंडळनूं रूप आप्यूं छे. ए रीते अहीं सकळ रूपक खील्युं छे. अंबरमां आकाशना आरोपथी कुचनी उच्चता गम्यमान छे. नखना डंखनी रताश नव शशीना रूपकथी सूचित छे. मोतीनी माळा ते सत्तावीस मोटां मोतीनी एक सेरनी नक्षत्रमाळा ज छे, ते भगणना रूपकथी समजाय छे.

२९. रतिपति—कामदेव. कनकासन—सिंहासन. नितंब—पूंठ. रसना तोरण—तोरणरूप कटिमेखळा.

नवी कटिमेखळा पहेराव्यानूं आ वर्णन छे. रूपक अने उपमा-संकीर्ण छे. सिंहासन अने गृहद्वार संबंधे तोरणनी योजना प्रसिद्ध छे.

३० श्री—[1]शोभा; [2]लक्ष्मी. श्रीपति—कृष्ण.

प्रतिनायिकानां चरणकमळ एवां शोभायमान छे के रूपशोभानी अधिष्ठात्री देवी लक्ष्मी जळकमळ तजी ते चरणकमळने सेवे छे, एवी अतिशयोक्ति योजी छे. चरणकमळनी शोभामां देवी लक्ष्मीना अध्यवसानने लीधे नखमां लक्ष्मीना सहोदर कौस्तुभ आदि मणिनो आरोप परंपराए प्राप्त छे. चरण अने नखनूं असाधारण सौंदर्य

मरकतमणिनी कंगनी अलिनी लटर शी गति घेलीए
अरपे नलिनी तुल्य छविलीनी बिस सम बांवडलीए;अरचे० ३१
शठ ठगी मुजने कुंजे विजने रमणीने रीझवे.
वेठुं अकारण दूभण दारुण दुहागण हुं हवे.अरचे० ३२

भगवाननी दृष्टि मोहित थवानुं कारण होई काव्यलिंग अलंकार नीपजे छे. श्रीपति. अरचे, चरणकमळ वगेरे पद साभिप्राय होवाथी परिकर ने परिकरांकुर अलंकार पण समायला छे. चरणकमळ रूपक श्रीना निवासनी अतिशयोक्तिनी उपपत्ति सारूं छे. श्री जेन सेवे तेने श्रीपति पूजे ज. एवा हेतुथी श्रीपति पदनो प्रयोग कर्यो छे.

३१ मरकतमणि—पानां. घेली गतिए—मोहघेला बनी. अरपे—पहेरावे छे. नलिनी—कमळनो छोड. बिस—कमळनो दांडो.

हाथना शणगारनूं हवे निरूपण छे. सकळ रूपक अलंकार छे. कंगनीमां जे भ्रमरना मंडळनो आरोप छे. ते एना श्याम वर्णने लीधे तथा मधुर रणकारने लीधे छे.

३२ विजन—एकांत. अकारण—व्यर्थ.

अहीं तिरस्कृत निर्वेद असूयाना वचनोमां पुनः प्रगट थई बे भावोनो संधि नीपजे छे. पोताने छेह दीधाथी अमर्षसूचक 'शठ' पद वापर्युं छे. 'एवानूं नाम ज न दीधूं भलुं' एवो कांक भाव पण 'शठ' सामान्य नामना प्रयोगमां समायो छे.

मळीमळ घन शो कळिमळ वणसो वचने जयदेवने,
जनम मरणनी हरणी हरिनी साधे जे सेवने. अरचे० ३३

(हरिणी.)

अमीनिधि बने जेने लीधे हळाहळ, वा भीना
दहन नीवडे, होये व्हालां जने अळखामणां,
मही ! हृदय ते कहाना काजे ज जो नी झूरी मरे !
अहह ! अबळा प्रत्ये पूरो कुडो ज दीसे स्मरे. ३४

३३ मळीमळ—गाडानां पैडांनी मळीनो मेल. कळिमळ—कळियुगनां पाप. वचने—वचनना प्रतापे. वणसो—नाश पामो. जनम मरणनी हरणी—मुक्ति आपनारी. सेव—सेवा.

आशीर्वादथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे. अहीं काळिमळने मळीनी उपमा आपी छे. तेनी मतलब एवी छे के ते केमे कर्यो जाय नहि एवो छे. जयदेवनां वचने एटले के गीतगोविंदना पाठथी ते नाश पामो. एम कहेवामां नवधा भक्तिना साधन तरीके ए काव्यनी उत्कृष्टतानो भाव समायो छे. उत्तरार्ध भक्तकविनी जीवन्मुक्तिनुं बोधक छे.

३४ अमीनिधी—अम्रतनो भंडार चंद्र. दहन—अग्नि. स्मर—कामदेव.

अमर्ष, चिंता, निर्वेद आदि भावनो अहीं संधि छे. अर्थान्तरन्यास अलंकार ते संधिने शोभावे छे. तेमां परिकरांकुर भळो भळी खुबीनो वधारो करे छे. श्लोकमां कहेली श्रीकृष्णनी झंखना तेमना अपूर्व लावण्यना चिंतनना प्रबंधनी अनुरूप उत्थानिका छे.

(प्रबंध*.)

सुर नर निज झलके लजवंत
प्रभुजी रीझवे भजीं जेहने,
ते न व तममय हृदय झुरंत. ३५

तन घन सम सुंदर दरसंत
प्रभुजी रीझवे भजीं जेहने,
ते न विरहदहने प्रजळंत. ३६

३५ सुर—देव. भजी—अंगीकार करी, सेवी. तममय—निराशाना अंधकारमां मग्न.

अहीं वेगळेथी भगवानना रूपलावण्यनी झल्कनूं वर्णन छे. 'प्रभुए कांतिनी झलक मारी नजरे पाडी होत, तो मारे आ निराशाना अंधकारमां बूडी रडवानूं न होत ' एवो भाव छे.

३६ विरहदहन—विजोगरूपी अग्नि. न प्रजळंत—बळती नथी.

पासे आवता भगवानना अंगनूं अहीं वर्णन छे. मेघ दावानळने शमावे छे. 'घनश्यामनूं दर्शन थयूं होत, तो मारे विजोगना दावाग्निमां टळवळवानूं न रहत ' एम कहेवानी मतलब छे.

---

* मूळमां देशाख राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी अडाणा बहार रागमां पण गाई शकाशे.

झलमल पटनीं झलेथीं हरंत
प्रभुजी रीझवे भजीं जेहने,
ते न त्रिगुण अनिले थथरंत. ३७

रसमय नयननलिन नचवंत
प्रभुजी रीझवे भजीं जेहने,
ते न जलजशयने टवळंत. ३८

स्मितनां नवलां फूल गरंत
प्रभुजी रीझवे भजीं जेहने,
ते नव चंदनीं मांहि लवंत. ३९

३७ त्रिगुण—मंद, सुगंधि अने शीतळ.

लडसड थता पीतांबरनुं अहीं वर्णन छे. 'लडसडती चाले जो प्रभुजी पधार्या होत, तो मोर मलयपवनथी थरथर ध्रुजवानुं न होत' एवुं वळापानुं बोल्युं छे.

३८ नयननलिन—कमळ जेवां नेत्र. कृष्ण भगवाननुं नाम ज पुंडरीकाक्ष छे. जलजशयन—कमळनी पथारी.

अहीं भगवानना स्नेहमय दृक्पातनुं वर्णन छे. 'प्रभुए रसमय नयन नचावी निहाळ्युं होत, तो मोर संतप्त शरीरे कमळनी पथारीमां झुरवानुं न होत' एवो आशय छे.

३९ स्मित—म्हो मलकाववुं ते, मंद हास्य.

भगवानना मंद हास्यनुं अहीं वर्णन छे. नयन नचाववां, म्हो मलकाववुं वगेरे प्रतिनायिकानी रतिनां उद्दीपक छे. 'प्रभुए पधारी स्मि-

परसे रगरग रस रेलंत
प्रभुजी रीझवे भर्जा जेहने,
ते सहीना हसवे न रुवंत. ४०

मधुर वचन अम्रत बहवंत
प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
ते नव मदनशरे मुरछंत. ४१

छेह विशे य अछेह अनन्य
गजवे जयदेव मुनेह जे,
ते उर धरी हरि दो दरसंन. ४२

नहाम्यनां फूल वरसाव्यां होत, तो मारे चन्द्रनां किरणे उन्माद पामी लववानूं न होत ' एवो अभिप्राय छे.

४० सहीना हसवे–सखीना हसवाथी, उपहासथी.

अहीं भगवाने प्रतिनायिकाने आपेला स्नेहालिंगननो निर्देश छे- ' प्रभुए दृढ आलिंगन देई रोमरोम रस सींच्यो होत, तो मारे सखीना उपहासथी अंतरमां बळवानूं न होत ' एवूं उद्वेगनूं कहेवूं छे.

४१ मदनशर–कामदेवनां बाण.

भगवानना चाटुवचननूं अहीं सूचन छे. ' प्रभुए आवी मिष्ट वचन संभळाव्यां होत, तो मारे कामबाणथी बावरी बनी बेभान बनवानूं न होत ' एवी निराशानी उक्ति छे.

४२ अछेह–अनंत, अथाग. अनन्य–असाधारण, अपूर्व.

(वंशस्थविल.)

अहो जगत्प्राण! कठोरता परी,
करी उरे रेष दयामया धरी,
समीर शीळा! हरिने हरी अहीं
क्षणेक था हारक प्राणनो सही. ४३

(शार्दूलविक्रीडित.)

नाव्यो निर्दय नेहडो; थयूं; हवे तेमां शूं शोचे तूं ए ?
वामा संग विदग्ध ए फसी पडे; ते ए सही ! शूं करे ?

गीत मुजब आशीर्वादथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे. राधि-काजीनो अलौकिक प्रेम प्रमाणी आठमा सर्गमां भगवान तेमने शोधता आवे छे. तेनो अहीं ध्वनि समाव्यो छे.

४३ जगत्प्राण–जगतना प्राणरूप. रेष–लगार. समीर–वायु. पवन. हारक–लई जनार, हरनार.

शीतळ पवन शरीरे अडतां मरणनी पीडा अनुभवती राधा क्षण भर हरिनी छेल्ली आंखी करी लेवा टळवळती उपर प्रमाणे कहे छे. अहीं व्याधि, उन्माद अने औत्सुक्यनो संधि छे.

४४ शोचे–शोक करे छे. वामा–रूपवती स्त्रीओ. विदग्ध–दक्षिण. रसिक. आकरषाई–आकर्षणी विद्याथी खेंचाई. भेदी–छाती भेदीने पण.

उन्मत्त करुण प्रलाप सांभळी सखीने सोसनामां पडी गयेली जोई पियु कह्या छतां न आव्या बाबत तेने शोक करती समजीने

हावां आकरषाई ए जीवणजी केरा रूडेरा गुणे
वहालाने मळशे जई तलसता प्राणो ज भेदी उरे* ४४
आकर्षी–फुरी मोह–मौलि हलवी हेली रची फूलनी–
हूलावी दृग–गोपी चित्रित करी देती महा मोहनी,

राधा उपर प्रमाणे सखीने कहे छे. असूयानुं क्रमशः औत्सुक्यमां परिवर्तन आ श्लोक विशे पूर्णता पामे छे. शोक्यनी साथेना विहारने लीधे प्रगटेली जे ईर्ष्याए घडीक पहेलां राधाने पोताना देहनो अने प्राणनो भोग आपवाने आतुर बनावी हती, ते ज ईर्ष्या प्रियतमने निर्दय विशेषण लगाडवा राधाने प्रेरे छे. परंतु वसंतविलासमां सर्व गोपीओ समक्ष तेमना स्नेहनी प्रतीति जे तेने मळी हती, ते प्रतीति ईर्ष्याने दबावी दे छे; अने फरीने वहेता निर्मळ प्रेमथी राधा भगवानने 'नेही' एवुं विशेषण लगाडे छे. शमती असूयानुं छेल्लुं छमकलुं अवज्ञावाचक 'डा' प्रत्ययमां भभूके छे. परंतु हृदयनो उदार प्रेम असूयाने नष्ट करी समजावे छे, के हरिघेली गोपीओ प्रभुने आंतरे, त्यां भक्ताधीन भगवान शुं करे !

४५. आकर्षी–चित्त हरी. फुरी–प्रगटावी. मौलि–मस्तक. हूलावी–हसावी, विकसावी. चित्रित–स्तब्ध. महा मोहनी–अत्यंत मोह ऊपजाववानी शक्ति धरावती. डारंता–त्रास वर्तावता. दानव–असुर.

* मूळना बीजा चरणमां ते **दूषणम्** पाठने बदले **तद्दूषणम्** वांची उपर प्रमाणे भाषांतर कर्युं छे,

डारंता वळी दुष्ट दानवतणां वृंदोनी उच्चाटनी
सींचो श्यामनी वंसरी रससुधा कालिंदीना घाटनी. ४५

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽनागतनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ।

वृंद—टोळं. उच्चाटनी—नाश करवानी शक्ति धगवती. सुधा—अमृत. कालिंदी—यमुना.

सर्गनी समाप्तिए कवि आशीर्वाद प्रयोजे छे. अहीं मुरलीमां मोहनी अने उच्चाटनी विद्यानो अध्यारोप होवाथी मालारूपक अलंकार नीपज्यो छे. एकनी एक मुरली गोपी प्रत्ये मोहनी विद्या बने छे अने दानवोने विशे उच्चाटनी विद्या नीवडे छे, तेथी उल्लेख गम्यमान छे. ए रीते अलंकारथी अलंकारनो ध्वनि ऊठे छे. प्रथम रूपकनूं स्वभावोक्ति पोषण करे छे. मोहनी स्वभावोक्तिमां अनेक क्रियाना यौगपद्यथी कारकदीपक अलंकार बन्यो छे. विक्रियानूं बाहुल्य मोहनो अतिशय सूचवे छे. उत्तर रूपक अन्य अलंकारथी खीलव्यूं नथी. ते दानवोना तात्कालिक प्राणहरणनो ध्वनि ऊपजाववा माटे छे.

ए रीते आ सर्गमां हरि संकेतसदने न पधार्यानी हकीकत छे, तेथी तेने **अनागतनारायण** नाम आप्यूं छे. एमां प्रधानपणे विप्रलब्धाअवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे विप्रलब्धावर्णनो
नाम सप्तम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ८.

वस्तुः—प्रतिनायिकाना फंदमांथी छूटतां ज कृष्ण भगवान ऊगते दिवसे विप्रलब्धा राधानी खबर लेवा पांशरा लताकुंजमां आवे छे. त्यां प्रियतमाने स्नेहभंगथी खीजायेली जोई प्रभु पगे पडी अमृत सरखां मीठां वचनथी संकेत चूक्या बाबत माफी मागे छे. चतुरशिरोमणि कृष्णना चातुर्यथी भले राधा भोळवाय छे. परंतु जेवा भगवान ऊठे छे, तेवी नायिकानी दृष्टि प्रतिनायिकाना पगना अळते रोळायली, त्वराभां छळवी रही गयेली, भगवाननी छाती उपर अचानक पडे छे; एटले ते क्रोधथी लालचोळ थई जई मीठाबोला प्रियतमने उघाडा पाडी कठोर वचनथी तेमनो तिरस्कार करे छे.

(पुष्पिताग्रा.)

अतनु वितनुतापथी तवाई
ज्यमत्यम गाळी निशा रीसे भराई
मधुर मधुर भाखता प्रभाते
प्रणत पियु प्रति बोली खंडिता ते. १

(प्रबंध*.)

जामिनीना जागरणे अरुणां लोचनियां लोचातां
अंतरनो तर राग प्रकाशे, घेने घन घेरातां;

---

१ अतनु—बहु. वितनुताप—कामज्वर. प्रणत—पगे पडेला. खंडिता—स्नेहना भंगथी अपमान पामेली.

प्रियतमाना चित्तनूं समाधान करवानी व्हेमां ने व्हेमां छातीए लागेले प्रतिनायिकाना पगनो अळतो ऊखवानूं वीसरी जई व्हाणूं व्हातां श्रीकृष्ण आवी पगे पडी सामवाक्य योजे छे, तेनूं अहीं सूचन छे.

२ जामिनी—रात. अरुणां—रातां. लोचनियां—नेत्र. राग—[१]प्रीति; [२]रताश. घन—बहु. राचो—रीझो छो. शठवादो—छेतरपंडी भरेलां वचन.

अहीं समाप्ति पर्यंत प्रधान भाव अमर्ष छे. अळताना चिन्हथी प्रतीत थतो भगवाने करेलो स्नेहनो भंग तेनूं आलंबन छे अने हरिना

---

* मूळमां माल्व राग ने यति ताळ आपेल छे. त्रिताळथी भैरवीमां पण गई शकाशे.

हरिहरि! जाओ, हरिजी, जाओ. जाण्या. जूठ जवा दो.
जेथकी राचो, तेनी ज जाचो म्हेर मूॅकी शठवादो? ध्रुव० २
नयनामृतनूं पान करंतां अंजनरंजित आ जे
श्याम अधरमणि, ते तम तनमां भळतो भारे राजे! हरिहरि० ३
मरकतना पटमां मनमथना जयनो लेख ज जाणे
कनके रेख्यो होय, तगे त्यम नख ग्रीवाने वाने; हरिहरि० ४

मीठा शब्दो तथा प्रणिपतन उद्दीपन छे. वाक्पारुष्य अनुभाव छे. असूया, क्रोध वगेरे भाव अमर्षनूं पोषण करे छे. पहेलां बे चरणोमां उत्प्रेक्षा छे. धेनना भारने मळती भारे वर्णनी रचना बीजा चरणने अंते बुद्धिपूर्वक योजेली छे.

३ अंजनरंजित—काजळे लपरडायलो. अधरमणि—माणेक जेवो अधरोष्ठ.

आंख बीजा कारणथी पण डोळाइ होय एम कहेवानो अवकाश न रहे, माटे ओठे प्रतिनायिकाना नेत्रनूं काजळ लाग्यानूं एधाण आप्यूं छे. नेत्रचुंबन बाबत वात्स्यायनसूत्रनो सातमो अध्याय जोवो. उपमा अलंकार छे.

४ ग्रीवा—डोक. वान—कांति.

नेत्र अने अधरनी विकृति निहाळी राधानी नीची नमती दृष्टि सहजे सुंदरश्यामनी ग्रीवा उपर पडे छे. त्यां ते वात्स्याननसूत्रमां

चरणतणा अळताना रसथी सींचाई हरि ! हावे
नवतर रागतणा अंकुर उर पांगरता दरसावे; हरिहरि० ५
दंते अधर घवायो तम ने मम अंतर चीराये,
ए जणवे हजु ए वपु आपणूं भिन्न न केवूं जराए ! हरिहरि० ६
तन सम मन पण मलिन ज छे तम, कळ्यूं में; क्रूडा कहाना !
नहि तो तमघेली तरुणीने छल ! छेह दो शाना ? हरिहरि० ७

कहेली लेखाना आकार नखना डंख जुए छे, तेनूं अहीं वर्णन छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

५ राग–[1]प्रीति: [2]रताश. पांगरता–फूटता. दरसावे–बतावे छे.

अहीं छातीए लागेला अळतानूं वर्णन छे. प्रतिनायिकाना पगना अळतानी छाप वात्स्यायनसूत्रमां कहेलो उत्पीडक नामे क्रीडानो प्रकार सूचवे छे. प्रतिनायिका हस्तिनी जणाय छे. रूपक अने उत्प्रेक्षानो संकर छे. अंकुर मोरवानो नखव्रण सूचवतूं रकारनी आवृत्तिनूं वर्णचित्र लक्षमां लेवा योग्य छे.

६ अहीं प्रतिनायिकाना दंतना डंखथी स्नेहभंग सूचवी राधा विपरीत लक्षणाथी वधारे मजबूत रीत जुदागीरी प्रतिपादन करे छे. गम्यमान अर्थने असंगतिपोषित अनुमान दीपावे छे.

७ तमघेली–तमारा पाछळ गांडीघेली बनी अंधारामां पण प्रेमना उन्मादमां अभिसार करती.

काळ ज छो अबळा जनना बळवीर ! न बीजूं कांइ;
पान करी जई प्राण बकीना शी नव दीध वधाई ? हरिहरि० ८
श्रीजयदेव–रचित रससंचित वंचित वनिताकेरी
वाॅनी पीओ विबुधो ! मधुरी आ अम्रतथी अदकेरी. हरिहरि० ९.

(शिखरिणी.)

अमेला पेलीना पदकमळना जावक रूपे
भॅांजी भॅांजी जाणे तर भीतरनो राग झरपे,

---

८ बळवीर–बाळरामना भाइ कृष्ण. बकी–पूतना.

' तमारो मारा प्रत्ये प्रेम नथी ' एटला ज आरोपथी न अटकी खीजायली राधा कृष्णने वळी कहे छे, के 'तमे प्रेमी ज नथी. जो तमे प्रतिनायिकाने पण च्हाता हो, तो तेने मूकीने अहीं केम आवो ? तमे तो स्त्रीओना काळ छो. बचपणमां बाळचेष्टा बतावी बिचारी पूतनाना प्राण पीधा; ने मोटा थई हवे प्रेमना पाश पसारी अबळानो शिकार शोधता वनमां भमो छो. '

९ रचित–रचेली. रससंचित–रसना जमाववाळी. वंचित–जेने प्रीतमे छेह दीधो छे एवी. उक्ति–वाणी. विबुधो–[१]पंडितो; [२]देवो.

ए रीते मानविप्रलंभ शृंगार रसिक श्रोताने निवेदन करी कवि प्रबंध समाप्त करे छे. अहीं अम्रतथी जयदेवना प्रबंधनो व्यतिरेक बताव्यो छे.

विलोकी एवूं आ उर तम महा द्रोहनूं दुःखे
भूली लाला! लाजी मरूँ परम हूं अंतर विशे. १०

(शार्दूलविक्रीडित.)

आनंदे अति ज्यां महेंद्र विगेरे देवे वडा आदरे
नामेलां शिरना रूडा नीलमणिरूपे द्विरेफो ठरे,

---

१० जावक—अळतो. राग—[१]रंग; [२]प्रीति. विलोकी—जोई. द्रोह—स्नेहनो भंग.

प्रतिनायिकाना नामनिर्देश वगर सर्वनामनो प्रयोग असूयानो अतिशय प्रकाशे छे. 'आवा तमारा डोळ जोई हूं लाजी मरूं छूं' ए उक्तिथी 'आ तमारा विकृत वेश साथे तमे हवे अहींथी सिधावो ' एवो अर्थ सूचवी प्रकरण अटप्यूं छे, ने 'हूं तमने जोई लाजी मरूं छूं. पण तमे शरमाता नथी !' एवा आक्षेपथी नायकनी धृष्टता प्रकट करी छे. नायिका अधीरा खंडिता छे.

११ महेंद्र—मोटो इंद्र. नीलमणि—नीलम. द्विरेफो—भमरा. स्वच्छंद—यथेच्छ. दिव्य सरिता—मंदाकिनी, गंगा. पद्पद्म—चरणकमळ. निर्धारी—ध्यानथी नजर आगळ खडूं करी.

बळिने छळवा विराट रूप धारण करता वामन भगवानना बीजा डगलानूं आमां वर्णन छे. कविनी रति स्थायी छे. वामनना विराट रूपना निरूपणथी प्रगटतो विस्मय तेनूं पोषण करे छे. सकळ रूपक अलंकार छे.

ने स्वच्छंद वहंत दिव्य सरिता रूपे रसे ज्यां झरे,
प्रेमे ते पदपद्म वामनतणूं निर्धारी धारूं उरे. ११

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे विलक्षलक्ष्मी-
पतिर्नामाष्टमः सर्गः ।

ए रीत चोरी छावरती ज छती थयाथी भगवान गभराटने लीधे उत्तर सरखो आपी शकता नथी, तेथी आ सर्गनूं **विलक्षलक्ष्मीपति** नाम ठराव्युं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी खंडिता अवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे खण्डितावर्णनो
नामाष्टम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १.

वस्तुः—मुग्धा साथे पकडायाथी अवसर ओळखनार श्रीकृष्ण गूप-चूप खसी जाय छे. तेथी एकली पडेली राधानो रोष आपोआप धीमो पडे छे. ते आसपास जुए छे, तो प्रेममंत्र सर्वत्र पसरी रह्यो छे. तेणे करीने तेनूं मन विह्वळ बने छे. प्रीतमने तरछोडतां शुं तरछोडी हवे ते मनमां पस्ताय छे. ते संधिमां कृष्णनी प्रेरेली सखी आवी पहोंचे छे. ते मिष्ट पण तीक्ष्ण वचनथी तेने कहे छेः—सखी ! तूं मान कर मां. जो. आ वसंत ऋतु खीली छे. कुंजविहारी श्रीकृष्ण वनमां पधार्या छे. तूं आवो विलासनो समय एळे जवा दे मां. अरे ! तूं रडे छे कां ? छानी रहे, बहेन ! चाल मारी साथे, हूं तने हरि भेगी करूं. अथवा ए ज सामा तने वीनवता आवे, पछी कंइ ? तूं मनमां ओछूं न लाव. जो ने. प्रभु तने अंतःकरणथी च्हाय—तने वळगता आवे—तारा पगमां माथूं

(आर्या.)

वाधतां स्मरबाधा सीझाती तन, मूँझाती मन मांही,
झंखती रतिरस राधा प्रति दूती जती वदे त्यांही. १

(प्रबंध*.)

मदभर मधुर मलयवा वाये;
विचर्या अब वन तव रसिया ए.
मान नी, मानिनी ! रूसणूं शूं पियु शूं ? ध्रुव० २

मूके, ने तूं तेमने उवेखे—तेनाथी अकडाई राखे—तेमनो तिरस्कार करे, त्यारे पछी चंदन विषरूप, हिम अग्निरूप. ने क्रीडा पण पीडारूप थाय ज तो.

१ स्मरबाधा—कामनी पीडा. रतिरस—प्रीतिनो रस.

चतुर कृष्ण उपेक्षाथी स्मरबाधा वधवा देई पाछळथी भेद आदि उपाय योजवा दूतीने राधा पासे मोकले छे, तेनी हकीकत आ सर्गमां छे. 'मूझाती' पद राधानी असहाय स्थिति ने तेनो पश्चात्ताप सूचवे छे. प्रधानपणे प्रकाशतूं औत्सुक्य उपेक्षा उपायनूं फळ छे.

२ मदभर—मद भरनार, उन्मादक. विचर्या—गया. तव रसिया—तारो रस जेने लाग्यो छे एवा. मानिनी—हे रीसायली स्त्री !

---

* मूळमां गुर्जरी राग ने यति ताळ आपेल छे. दीपचंदी ताळथी काफी रागमां पण गाई शकाशे.

खील्या तरु, फूली वळी वेली;
मुख सखी शूं सदने सडी. घेली ? मान नी० ३

ताडतणां फळथी य गुरु गरवां
अफळ करे कुचफळ शूं करवा ? मान नी० ४

प्रथम पंक्तिना उद्दीपन विभावथी 'आ रीसामणानो समय नथी' एम बताव्यूं छे. बीजी पंक्तिमा 'भगवान पोते वनमा पधार्या छे' एवूं जणावी तेमनी अनुकूळता सूचवी छे. अहीं सामामिश्र रसांतरनो प्रयोग छे.

३ उक्त उद्दीपनसामग्रीथी स्थावर सृष्टिमां प्रगटता मदनविकार वर्णवी वृक्षवल्लीना दृष्टांतथी रीसायली राधाने प्रणयमार्गनो गूढ बोध कर्यो छे. आ बधी देशनाओ न गणकारी रीसाई घरमां सडया कर्याथी दुःख ज छे. ए उत्तर पंक्तिमां काकुथी सूचव्यूं छे.

४ गुरु—मोटां. अफळ—व्यर्थ.

बाळकृष्ण ताडफळथी लोभाया हता. ते तो कुचनी अपेक्षाए न्हानां अने निकृष्ट हतां. एवूं कही कुचफळनी प्रलोभनशक्तिनी प्रशंसा करी छे. फळमात्र उपभोगने अर्थ छे, ते जो भोगीने हाथ न जाय तो अफळ छे. बाल्यस्वरूपे ताडफळथी लोभायला तरुण रसज्ञ कृष्ण कुचफळना भोगी छे, तेमनाथी रीसातां कुचफळ अफळ ज छे. अलंकार व्यतिरेक अने रूपक छे.

डसके डळक डळक कां रोये ?
तुजने जुवति हसे सउको ए. मान नी० ५

शीख न दीध शूँ सखी ! फरी फरी, के
मां परिहर मनमोहन हरि ए ? मान नी० ६

पळ, पळ; नयन सफळ कर प्रियने
निरखी सजळ–कमळदळ–शयने; मान नी० ७

---

५ दूतीनां वचन सांभळी कलहांतरिता राधानी छाती भराई आवे छे ने तेनी आंखमांथी गग्गर आंसू पडे छे. दीनतामां डूबेली राधाथी डसकाने लीधे बोलातुं नथी. तेनुं हृदय कळी जती श्रीकृष्णनी दूती नायिकानी सखी बनी तेने रडती छानी राखी उपर प्रमाणे कहे छे. अहीं भय नर्मनो प्रयोग छे अने साममिश्र भेद उपाय वापर्यो छे.

६ परिहर–तज. मनमोहन–मनने मोह ऊपजावनार.

'हूं तो तारी हमेशनी व्हालेशरी छुं' एम बतावचा दूती कहे छे, के 'अमे तो सउ तने निरंतर वार्या करतां हतां, के मोह ऊपजावी मन हरी लेनार हरि साथे प्रीत तोडवी नहि. मारी शीखामण साची ज हती, ते हवे ते जाण्यूं हशे. ते कान न धरी, तो आज आम सहन करवूं पडे छे. हजी पण तूं मारूं कह्यूं मानीश, तो सुखी थईश.'

७ सजळ–भीनां.

सखी कहे छे के 'रडवूं मूकी चाल मारी साथे; हूं तने तारा प्रीतम बतावूं. बिचारा विरहज्वरथी विकळ बनी कमळनी शय्यामां लोथे छे,

ताપે અતિ પરિતાપથી ઉર કાં ?
વચન વિરહહર મમ મન ધર આ; માન ની० ૮
પ્રભુ જ તને વીનવે અહીં આવી;
શીદ સહી ઓછું રહી ઉર લાવી ? માન ની० ૯
શ્રીજયદેવ વર્ણિત વિધુરી
ગતિ રાધાની ભરો રતિ મધુરી. માન ની० ૧૦

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

રાખે તું અણરાગ રાગી શું, પગે લોટંત શું રુક્ષતા,
મીઠા શું કટુતા, અને વળગતા આવંત શું વામતા;

તે જોઈ તારાં નેત્ર કૃતાર્થ થશે. ભગવાનને તેં તરછોડ્યા, પણ તે તો તને જ ઝંખે છે.'

૮ પરિતાપ—શોક. વિરહહર—વિજોગ મટાડનારૂં. મમ—મારૂં.

કૃષ્ણ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી નાયિકા જ માને પગલે તેમને મળવા જાય તેમાં લઘુતા હોવાથી તે વાત માંડી વાળી સખીપણાના ડોળથી નાયિકાનું દુઃખ જોઈ દયા ખાતી કૃષ્ણની દૂતી પોતે શ્રીકૃષ્ણને તેડી લાવવાનું માથે લેઈ રાધાનું સાંત્વન કરે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે.

૯. પ્રીતમ સાથે મેળાપ કરી આપવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા સખીભાવથી લેઈ કાર્યસાધક દૂતી ભગવાનના આગમનનો ગૂઢ નિર્દેશ કરે છે, તેથી પ્રસ્તુત સર્ગની સમાપ્તિ અને નવા સર્ગની પ્રાપ્તિ સમીપ છે એવું સૂચવ્યું છે.

૧૦ વર્ણિત—વરણેલી. વિધુરી—વ્યાકુળ. ગતિ—સ્થિતિ.

तेणे व्हेनड ! चंदने विष बने, दसे हिमे देवता,
शीतांशु पण होय उष्णकर, ने पीडा ज क्रीडाकथा. ११
मेघे मुसळधार गोकुळ भये व्याकुळ भाळी वळे
ऊपाडी धरमूळथी अचळ, ए तोळी ज एकांगुळे

'विधुरी गति' शब्दे करीने पश्चात्तापनूं सूचन करी, नायिका कलहांतरिता छे. एम कविए प्रकारांतरे जणाव्यूं छे.

११ रागी—प्रेमाळ. रुक्षता—कडकाई. कटुता—कडवाट. वामता—आडाई. दरसे—देखाय. हिम—बरफ. शीतांशु—शीतळ किरणवाळो चंद्र. उष्णकर—ऊन्हां किरणवाळो सूर्य. क्रीडाकथा—विलासनी वार्ता.

चतुर दूती अहीं श्रीकृष्णने केवळ प्रेममय वर्णवी राधाने तेनी कठोरता बाबत तीक्ष्ण उपालंभ आपे छे. 'रागी' वगेरे विशेषणथी ते सूचवे छे. के 'भगवाननो परमार्थिक प्रेम तो तारामां ज छे. बाकी बहुनां मन राखवानां, तेथी ते ते तरुणी प्रत्ये दाक्षिण्य तो बताववूं ज पडे. तेटला माटे तेमना साथे आम हाड जवूं ते बराबर न कहेवाय.' आ उपालंभ, भगवान पधारे त्यारे तेमना प्रत्ये राधा तीक्ष्णता न राखे, एटला माटे छे. अहीं उपमा पोषित सम अलंकार छे.

१२ अचळ—गोवर्धन पर्वत. वज्री—इंद्र. विजयप्रशस्ति—जीतनां वखाण करती कविता.

आशीर्वादथी कवि सर्ग समाप्त करे छे. श्रीकृष्णे इंद्रमहोत्सव अटकावी गोवर्धन पर्वत पूजवानी प्रेरणा कर्याथी कोपायमान इंद्रे मुसळ-

वज्रीनो मद मोडता हरि करो रक्षा, भुजे जेहने
तांबूले विजयप्रशस्ति हरखी चूमंत गोपी लखे. १२

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽमन्दमुकुन्दो
नाम नवमः सर्गः।

धार वरसाद वरसाव्यो, ते घडीए गोप गोपी ने गायोनूं रक्षण करवा भगवाने गोवर्धन टचली आंगळीए तोळी तेनी छायामां सउने राखी मघवानो मद ऊतार्यो हतो: ते कथा भागवतना दशम स्कंधमां विस्तारथी आपी छे. अहीं कविनी रति प्रधान छे; भगवानना उत्साह तेनूं अंग छे: तेने लीधे ऊल्टटती गोपीनी भगवान प्रत्ये रति उक्त भावनी शोभामां वधारो करे छे. आथी प्रेय अलंकार नीपजे छे. ते उत्तरार्धनी उत्प्रेक्षाथी संकीर्ण बनी विशेष दीपे छे.

ए रीते अहीं भगवानने प्रेमातुर अने विलासोत्सुक वर्णव्या छे. तेथी सर्गनूं नाम **अमन्दमुकुन्द** राख्यूं छे. तेमां नायिकानी कलहांतरिता अवस्थानूं प्रधानपणे निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कलहान्तरितावर्णनो
नाम नवम आलापः।

गीतगोविंद.

सर्ग १०.

वस्तुः—विरहातुर राधा गळगळी बनी अंतरमां शोचती बेठी छे. त्यां जई भगवान गद्‌गद कंठे मधुर वचनथी तेना प्रत्ये वीनवे छे, के 'व्हाली ! तुं रीस परी करी विरहानळथी बळता आ जीवने ऊगारी ले. हुं तारे पगे पड्यो छुं. आ संसारमां मारूं सर्वस्व तुं ज छे. हुं तारी ज म्हेर निरंतर च्हाऊं छुं. तारी आज्ञा होय, तो हुं तारा कोमळ पगनी पाटली उपर अळतो चोपडुं. अरे ! तें आभरण केम ऊतारी नांख्यां छे ? तारा गिरिशृंग सरखा ऊंचा स्तन उपर आ कामदेवना विजयध्वजरूप सुंदर मोतीनो हार धारण कर अने नितंब रूपी दुंदुभि उपर आ कटिमेखळा सजी तेना अथडावाथी थता मधुर गर्जनथी कामनी आण वर्ताव. अहो रसीली ! रोमे रोमे आ शरीरे तुं ज वसी छे. त्यां अनंग सिवाय अन्य कोइनो अवकाश ज क्यांथी ?'

(वसंततिलका.)

शीखे सखीनी खटको मननो वीसारी
निश्वास दीर्ध मुखथी मूकती विचारी
ते क्षीण दीन रसीली प्रति चित्तहारी
मांजे मुगद्गद वदे विचरी मुरारि. १

(प्रबंध*.)

बोल मृदु बोल बे, तिमिर अणतोल के
दंतनी चंदनी मिटावे;

१ उष्ण—ऊन्हा. क्षीण—कृश. दीन—लाचार. चित्तहारी—मीठुं. मुगद्गद—बहु गळगळा स्वरे. विचरी—पधारी.

' सखी कहे छे, पण भगवान आवशे के नहि ? आवशे, तो क्यारे आवशे ? नहि आवे, तो मारूं शुं थशे ? गौरव गुमावी स्वयंदूती कंइ थवाशे ? अरे ! आ विरह तो नथी सहेवातो ! ' आवी राधानी स्थिति ते ते विशेषणथी उपर बतावी छे. गौरवनी हानिना भयथी जाते जईने मळवा खंचाती मानिनीने मनाववा आवेला भगवाननी दक्षता अने दीनता ' चित्तहारी ' अने ' मुगद्गद ' पदथी सूचित छे.

२ मृदु—कोमळ. मंजु—सुंदर. लोचनचकोर—नेत्र रूपी चकोर पक्षी. वपु—शरीर. प्रबळ—अत्यंत. दव—विरहनो दावानळ.

* मूळमां वराडी राग ने अष्टक ताळ आपेल छे. चर्चरी के प्रतिमंठ ताळथी गोडी रागमां पण गाई शकाशे.

मंजु मुखचंद्र तुज स्मितसुधा माट मुज
लोचन चकोर तलसावे.
प्रिये ! म्हेर कीजे;
रीझी परी रॉस करी दीजे.
अनळ अंतर जळे, प्रबळ वपु परजळे;
चुमी दव पान करी लीजे. ध्रुव० २

मोह उर अर्पतां तीर कंदर्पनां
नयन नीलोत्पलो आजे
हृदयने भेदतां मर्मने छेदतां
शोणिते शोण शूं राजे ? प्रिये० ३

अही साम उपायनो प्रयोग छे. 'सुतनु' पद नायिकानी अत्यंत कृशतानूं भान करावी, तथा 'रसीली' पद नायिकानी रसज्ञताने प्रबोधी मानना परित्यागनी प्रार्थनामां सहायक थई सार्थक बने छे.

३ मोह–शुद्धि हरवी ते. अर्पतां–प्रगटावतां. कंदर्प–कामदेव. नयननीलोत्पल–नेत्र रूपी भूरां कमळ. शोणित–लोही. शोण–लाल. राजे–शोभे छे.

राधानी आंख रोई रोई राती बनेली जोई भगवाननूं आ दक्षिण वचन छे. नीलोत्पल कामनां पांच बाणमांनूं एक बाण छे. छेदन भेदन आदि बाणना धर्म छे, जेने लीधे ते लोहीथी खरडाई लाल बने छे. अहीं नेत्रमां कामदेवना नीलोत्पल बाणना अध्यारोपथी रूपक

रूठी उर मांह्य जो सुतनु तूं होय, तो
वींध नखथी ज वपु आमे;
बांध भुजबंधने; अधर पण खंड; ने
दंड, ज्यम चंडी! वळ वामे. प्रिये० ४

तूं ज मुज धन अने तूं ज मुज तन मने,
जीवनूं जीवन तूं मारे,
रीझे तुज मुज उपर थिर रहे, ए ज उर
चिंतवे खंतथी भारे; प्रिये० ५

चरणपल्लव धरी सरस शिर मुंदरी!
विरहविष विषम हरी लीजे;

अलंकार नीपज्यो छे; तेनी साथे उत्तर भागनी उत्प्रेक्षा संकीर्ण बनी शोभामां वधारो करे छे.

४ नख—नख रूपी वाघनख नामे कटार. वपु—देह. खंड—चीर. चंडी—रूठेली स्त्री. वामे—दूर थाय, मटे.

आंखनी गती झळकमां रोषनी कल्पना करी प्रणयापराधने अनुरूप शिक्षा मागी लेई अहीं भगवान पोतानूं वशंवदत्व दर्शावे छे. अलंकार रूपक छे.

५ अभिप्राय एवो छे के 'हूं तने अनन्य प्रेमथी च्हानारो. ते कदी बुद्धिपूर्वक तारूं खंडन करूं? न ज करूं. तूं ज मारूं तन

आ न जाये कह्यो, ना य जाये सह्यो
दाह, ए शांत करीँ दीजे. प्रिये० ६

पद्मदर्पमदनी हृदयरसवर्धनी,
उग्र उन्माद मचवंती,
ऊँचर, ऊलट धरी चितरूँ अळते करी
पाटली पगनीँ दीपंती; प्रिये० ७

तुंग कुचशृंग शिर हाररूपे रुचिर
ध्वज विजयनो तूं झळकावी,

मन ने धन, मारा प्राणनो प्राण छे.' पूर्वार्धना रूपकमां कौस्तुभथी राधाना व्यतिरेकनो ध्वनि छे.

६ सरस–रसभीना. विरहविष–विजोगनूं झेर.

अही नमन नामे उपायनो गूढ प्रयोग छे. रूपक अलंकार छे. सर्पादिकनूं विष ऊतारवा उदकुम्भविधान आदि प्रयोगमां विषघ्नी ओषधिना पल्लव अभिमंत्रित पाणीथी भीना करी मस्तक उपर मूकी विषनो अग्नि शमाववानो उपचार तंत्रोमां प्रसिद्ध छे.

७ पद्मदर्पमर्दनी–कमळनो मद ऊतारनारी. हृदयरसवर्धनी–हृदयनो प्रेम वधारनारी. उन्माद–मस्तपणूं. ऊचर–कहे. दीपंती–रूपाळी.

आ तथा पछीनी कडीमां मंडन माटे प्रार्थना छे. प्रथम पंक्तिना पूर्व भागमां व्यतिरेक अलंकार गम्यमान छे.

घमकवी पूंठना डिंडिमे मेखळा,
आण मूॅक मेननी गजावी. प्रिये० ८
पुनित पद्मावतीरमण जयदेवनां,
माननो मेल हरनारां,
रसिक जनने मुदा दे सदा श्यामनां
वेण रसरेण रसनारां. प्रिये० ९

(हरिणी.)

शिद रसिकडी ! शंकापंके कळी ? अली आकळी !
तूं ज रमी रही रोमे सेमे रगे रग, रंगीली !

---

८ तुंग—ऊचां. कुच तुंग—स्तन रूपी पर्वतनां शिखर. रुचिर—सुंदर. डिंडिम—दुंदुभि. मेखळा—कंदोरो. मेन—कामदेव.

अहीं मंडन माटेनी प्रार्थनाना प्रसंगे दान उपायनो प्रयोग छे. अलंकार रूपक छे. घमकती मेखळाए वंजुकुंजे पधारी क्रीडानूं सुख लेवानो अभिप्राय गूढ सूचव्यो छे.

९ पुनित—पवित्र. रमण—पति. मुदा—हर्ष. श्याम—श्रीकृष्ण. रसरेण—प्रीतिरसनूं रेण.

खंडनने लीधे थयेला स्नेहभंगनूं रसना रेणथी अनुसंधान करवाथी भगवाननां वचनने रसरेण रसनारां कह्यां छे. संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति छे.

१० शंकापंक—व्हेमनो कीचड. वितनु—कामदेव. परहरी—तजी. भ्रांति—व्हेम. भुजे ग्रही—भेटी.

વિતનુ વિણ ના પામે કો એ પ્રવેશ ઉરે અહીં;
ભ્રમ પરહરી ભામા! વેગે ભુજે જ લીંજે ગ્રહી. ૧૦

(વસંતતિલકા.)

વેડી જડી ચરણની, ભુજબંધ ભીડી,
દંતે વિદારી, કુચચક્રથીં પીડી પીડી
દૈ દંડ ચંડી! સુખી થા નથી આ ખમાતાં
કંદર્પ પારધિતણાં અતિ તીર તાતાં. ૧૧

રાધિકાજી બોલતાં નથી, તેથી હજુ એ તેમના ઉરમાં કંઇક ખૂંચ્યા કરે છે, એવો આક્ષેપ કરતા શ્રીકૃષ્ણની આ ઉક્તિ છે. 'વિતનુ' પદ કામદેવનૂં પ્રવેશસામર્થ્ય બતાવવા સાભિપ્રાય છે. અહીં રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સંકર છે.

૧૧ ચરણ—પગ. વિદારી—ચીરી. કુચચક્ર—કુચ રૂપી ચક્ર. ચંડી—રૂઠેલી સ્ત્રી.-કંદર્પ—કામદેવ.

'મારાં વચન ઉપર ભરુસો ન હોય ને હૂં અપરાધી જ ભાસતો હોઊં, તો ગમે તે દંડ દેઈને પણ તૂં તારો રોષ શમાવ; કેમકે મને કામદેવ એનાં તીક્ષ્ણ બાણથી રીંબે છે.' આવો પંક્તિનો ભાવાર્થ છે. ભગવાનની આ વિરહકાતરતા પ્રેમના અતિશયને લીધે છે. અલંકાર રૂપક છે.

(हरिणी.)

रीस परी करी मीठी मीटे निहाळ मीठी ! जरी;
वचन मधुरां बोली लीजे व्यथा ब्रहनी हरी;
तरजी न तजी दीजे; कीजे कृपा कंइ हूं भणी;
रतिरसभीनो जाचे जो आ पियु तव तारुणी ! १२

(पुष्पिताग्रा.)

भ्रुकुटि कुटिल कारी मोहकारी
मुज मन मानिनी ! नागणी ज तारी;
विषम विष मथी ऊगारनारी
अधरअमी तुज एक प्राणप्यारी ! १३

---

१२ मीट—नजर ब्रह—विजोग, विरह. तरजी—तिरस्कार करी. रतिरसभीनो—प्रेमे भीनो. जाचे—वीनवे छे.

राधाना अबोला छंडाववा श्रीकृष्णनी आ प्रार्थना छे. ' मीठी ' पद कटुतानो अभाव बतावे छे. 'पियु' शब्द नायिकाना नायक प्रत्येना प्रेमनूं पीछान आपे छे. ' रतिरसभीनो ' पद नायकनो प्रेम प्रकाशे छे. कृष्ण जेवा प्रेमी अने प्रीतिपात्रनी प्रार्थना राधा जेवी मीठा स्वभावनी नायिकाने स्वीकारवी घटे छे, एवो आशय छे.

१३ भ्रुकुटि—भंमर. कुटिल—वांकी. मोहकारी—शुद्धि हरनार. मथी—नाश करी, फीटाडी.

भावार्थ एवो छे, के तारी भ्रुकुटि रोषथी वांकी थाय छे ते देखी

(शार्दूलविक्रीडित.)

दीपे दंत ज कुंद, ने अधर ते बंधूक खील्युं दीसे,
नासा ते तिलपुष्प, ने नयन ते नीलोत्पलो उल्लसे,
ने गंडस्थळ ते मधूक फूल छे; ए रीत तारे मुखे,
जाणूं, पंच शरे ज आ जगतने पुष्पेषु जीते ! सुखे. १४

(पृथ्वी.)

सुकेशी तव वेणी छे, रुचिर चित्रलेखा भ्रू आ,
मनोहर मदालसा दृग, तिलोत्तमा नासिका,

तरुण हृदय फटकी जाय छे; तूं रीझी अधरामृत पाय छे, त्यारे ज जीवमां जीव आवे छे. अलंकार रूपक छे.

१४ बंधूक—बपोरियूं. नासा—नाक. नीलोत्पल—भूरूं कमळ. उल्लसे—दीपे छे. गंड—लमणा. मधूक—महुडानूं फूल. पुष्पेषु—फूल जेनां बाण छे ते कामदेव.

नायिकाने प्रसन्न करवा कृष्णनूं आ मधुर भाषण छे. अहीं रूपक अने उत्प्रेक्षानो संकर छे. छेल्ला चरणमां रहेलो परिकरांकुर तेनूं पोषण करे छे. मुखनां पांच ज अंगना पुष्परूपे निरूपणथी, पुष्पबाण कामना 'पंच शर' कहेवाय छे तेनी सार्थकता पण दर्शावी छे; तेथी काव्यलिंग स्फुरे छे.

१५ सुकेशी—[1]सारा केशवाळी; [2]सुकेशी नामे अप्सरा. रुचिर—सुंदर. चित्रलेखा—[1]चित्रनी रेखा; [2]चित्रलेखा नामे अप्सरा. भ्रू—भंमर.

रूडी उरवशी कुचच्छवि ज, जंघ रंभा; अहा!
दीपे त्रिदिवसुंदरीमयी ज तन्वी! पृथ्वीगता. १५

(शार्दूलविक्रिडीत.)

राधाना मुखपद्मना मधुप, ने गोपीतणा वृंदना
मेला नेत्रमयूरना घन, निधि आनंदना नंदना,

मदालसा—[1]मदने लीधे मंद; [2]मदालसा नामे अप्सरा. दृग—आंख. तिलोत्तमा—[1]तिल फूलथी चढियाती; [2]तिलोत्तमा नामे अप्सरा. नासिका—नाक. उरवशी—[1]हृदयमां रमी रहेती; [2]उर्वशी नामे अप्सरा. कुचच्छवि—स्तननी कांति. रंभा—[1]केळ; [2]रंभा नामे अप्सरा. त्रिदिवसुंदरीमयी—स्वर्गनी अप्सराओनी बनेली. तन्वी—कृश अंगवाळी स्त्री. पृथ्वीगता—पृथ्वी उपर छतां.

मुखनी प्रशंसाथी संतोष न पामी भगवान अहीं नायिकानी नखशिख शोभानां वखाण करे छे. 'तन्वी!' संबोधन एवा अभिप्रायथी मूक्यूं छे, के आवूं अत्यंत सुकुमार शरीर मान धरी विरहथी गाळी नांखवूं घटतूं नथी, एटले के रीस छांडी मनमानता भोग भोगववा घटे छे. ए रीते अनुनयपूर्वक अभिसारनो गूढ उपदेश सर्गनी समाप्ति सूचवे छे. श्लेष, काव्यलिंग, विरोध, रत्नावली, मुद्रा आदि अलंकार छे.

१६ पद्म—कमळ. मधुप—भमरो. वृंद—टोळूं. निधि—सागर. क्रव्याद—राक्षस. धूमग्रह—धूमकेतु. निधन—विनाश.

संप्रदाय प्रमाणे कवि सर्गने अंते आशीर्वाद योजे छे. श्रीकृष्ण

सृष्टिना शणगारना निलमणि, ने काळ कृष्यादना,
न धूमग्रह कंसना निधनना श्रीकृष्ण रक्षो सदा ! १६

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे चतुरचतुर्भुजो
नाम दशमः सर्गः ।

विशे परंपराए भ्रमरना, मेघना, सागरना, नीलमणिना, काळना तथा धूमकेतुना आरोपथी मालारूपक बने छे. पहेलां बे परंपरित रूपकथी भगवानना राधाजी प्रत्ये अंतरनो प्रेम अने गोपीओ प्रत्ये दाक्षिण्य सूचवेल छे. त्रीजुं परंपरित रूपक भगवाननूं दिव्य स्वरूप बताववा सारूं छे. ए प्रमाणे प्रेमीना मनमां भगवान विशे प्रेमनी, विलासीना मनमां विलासनी अने भाविक भक्तना मनमां भक्तिनी भावना प्रगटती वर्णवी छेल्लां बे रूपकथी दुष्ट तथा द्वेषीना मनमां भयनी भावनानो उदय दर्शाव्यो छे.

ए रीते राधाने मनाववामां भगवाने अहीं पोतानूं चातुर्य–दाक्षिण्य वापर्यूं छे, तेथी आ सर्गने **चतुरचतुर्भुज** नाम मळ्यूं छे. एमां प्रधानपणे मानिनीना अनुनयनूं वर्णन छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे मानिन्यनुनयवर्णनो
नाम दशम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ११.

वस्तु:—भगवान मनावीने जाय छे. तेमनी पूंठे ज तेमनी दूती राधाने तेडवा आवे छे. शणगार सजीने बेठली राधा सखी साथे वंजुकुंजे घडीओ गणता कृष्ण भगवानने जई मळे छे. नायकनायिकानो समागम थतां शाणी सखीओ कंइक मिषे कुंजगृहमांथी खसी जाय छे.

(मालिनी.)

परम पुरुष पेरे मानिनीने मनावी
 मदनमधुर जोये वाट कुंजे सिधावी;
तव तन शणगारी सज्ज बेठी त्रिया जे,
 सजनी तिमिरपुंजे उच्चरे ते शुं सांजे. १

१ परम पुरुष—पुरुषोत्तम, कृष्ण भगवान. मानिनी—रूठेली स्त्री. मदनमधुर—कामदेव जेवा मनोहर.

(प्रबंध*.)

मधुर मधुर मधुहर रटता जे लोटी तुज पदकंजे,
सेवे सुंदरी ! सुभग शयन ते मंजुल वंजुल कुंजे;
घेली! अहीं शूं रही ? परवरी भुज भरी अंक ले. ध्रुव० २
आलिंगण आ अली! गणगणी, श्रवणे सुण, सुण, जो, समजावे;
टौकी टौकी कोयल कामनी दे य दुवाई हावे; घेली० ३

नायिकाना अभिसारनी आ उत्थानिका छे. 'सज्ज' पद तेनूं औत्सुक्य प्रकाशे छे. नायिका कृष्णाभिसारिका छे.

२ मधुहर—मधु दैत्यने मारनार कृष्ण भगवान. रटता—बोलता हता. पदकंज—चरणकमळ. सुभग—रूडूं. मंजुल—सुंदर. वंजुलकुंज—वेतसनी घटा. अंक—आलिंगन.

प्रीतिपानना अधीरा नायकने जई भेटवानी नायिकाने त्वरा करावतां सखी याद देवरावे छे; के 'रसना भोगी भगवान पगे पडी मधुर वचने मनावी वसंतविलास सारूं वंजुकुंजमां पधारवा आमंत्रण देई गया हता, ते त्यां तारे माटे फूलनी पथारी बिछावी वाट जोता बेठा छे. माटे चाल.' मधुहर भगवानमां मध चूसनारा—कमळमां लोटनारा—कुंजमां भमनारा—पुष्पशय्या सेवनारा—भ्रमरनो आरोप श्लेषबळे प्रतीयमान होवाथी अलंकारध्वनिनो आ दृष्टांत छे.

३ दुवाई—आण.

* मूळमां वसंत राग ने यति ताळ आपेल छे. आदिताळथी पूर्वी कल्याण रागमां पण गाई शकाशे.

अणसारे दळअंगुळिकेरे प्रेरे आ वनवेली;
मेलॉ ढील भजॉ मेळ केलिरस रेल नी व्हेली व्हेली; घेली० ४
आंतर आंदोलनथी डोली नचवंता मणिमाळा
कुचकुंभे हरिपरिरंभणना शुकन दिये मतवाला; घेली० ५

सखी कहे छे के ' जो आ पुरुषभूत भमराओ मार्मिक गण-गणाटथी तने समजावे छे; अने स्त्रीभूत कोयल टौकाथी कामदेवनी दुवाई दे छे. माटे ऊतावळ कर. ' उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

४ प्रेरे—सानथी समजावे छे. नितंबिनी—भारे पूंठवाळी स्त्री.

वेलनी डाळना हालवामां प्रभुने जई मळवानी प्रेरणानी संभावनाने लीधे उत्प्रेक्षा अलंकार छे. सखीनी प्रार्थना, भमरानो गुंजारव, कोयलनो टौको अने वनवेलीनी प्रेरणा, ए बधाना समुच्चयने लीधे समुच्चय अलंकार पण बने छे.

५ आंतर आंदोलन—हृदयनो थनथनाट. कुंभ—घडो. परिरंभण—आलिंगन. मतवाला—मोटा (कुचकुंभ).

राधाना कुच सात्त्विक कंपथी फरके छे, तेने अवलंबी सखीनी उत्तेजना छे. कुचमां कुंभना आरोपथी प्रस्थानमंगळनी संभावना छे. कुचनूं फरकवूं हरिना आलिंगनसुखनी प्राप्तिना शुभ शुकन छे. रूपक आदि अलंकार छे.

स्मरना शर शा सुंदर नखथी मंडित, अली अलबेली,
करपल्लव सखी पर धरी संचर, मदभर मोहनवेली! घेली० ६
पूरेपूरी तूं रसशूरी विश्व विशे वखणाये;
माटे रसनादुंदुभि दमकवी पळ सामां पगलांए. घेली० ७
भारे नितंबभारे धीरी धारी गति गजगामा
रुमझुम झांझरना झमके मद हंसतणो हर, रामा! घेली० ८

---

६ स्मरना शर—कामदेवनां बाण. मंडित—शोभता. संचर—चाल. मदभर—मस्त. मोहनवेली—जादुई वेल.

कामदेवनां बाणनी उपमा आपी नखनी तीक्ष्णता सूचवी छे. कामदेवनां बाण पुष्प छे, तेथी नखमां पुष्पनी धवळतानो पण भाव दर्शाव्यो छे. ए रीते नायिकाना हाथने पल्लवरूपे, नखने पुष्परूपे, अने अंगने वेलीरूपे वर्णवी सकळ रूपक अलंकार खीलव्यो छे. सखीनो आश्रय लेवानूं कही नायिकानूं अत्यंत सौकुमार्य जणाव्यूं छे.

७ रसना—कटिमेखला. दमकवी—गजावी.

अभिसारनो उपदेश दृढ करी सखी विलासने अनुरूप आभूषण सजवाने राधाने निमित्तांतरे प्रबोधे छे. अहीं रूपक अलंकार छे.

८ नितंब—पूंठ. गजगामा—हाथी जेवी चालवाळी

भावार्थ एवो छे के 'तूं धीरे धीरे छटा भेर डगलां भरीश ते जोई, अने तूं नेपुर रणकावीश ते सांभळी हंसनो मद ऊतरी जशे.' नायि-

घडी गणता मदनातुर हरिने मणिमय कंकणकेरे
रणके रूडी दई वधाई कर रंजित रस भेरे; घेली० ९

रमणीथी रमणीय अने फूलमाळथी मंजुल आ जे,
श्रीजयदेवनी वाणी रसिकने कंठ रमो रस साजे! घेली० १०

(शार्दूलविक्रीडित.)

'जोशे नेहभरी दृगे, ऊचरशे वाणी मुखे मीठडी,
लेशे अंक भुजे भीडी, रीझ धरी रहेशे रसे विस्तरी'

कानी चाल हंसनी चाल साथे, अने नेपुरनो रणको हंसना स्वर साथे सरखावेल छे.

९ मदनातुर—कामातुर. रंजित--खुश.

'घडी गणता' पद औत्सुक्यनो ने 'रंजित' पद हर्षनो उदय सूचवे छे.

१० रमणी—सुंदरी. मंजुल--मधुर. रससाज--रसनी सामग्री.

अभिप्राय एवो छे, के पुष्परस ने प्रेमरस वीसरावी दे एवो कविनी वाणीमां रस छे. व्यतिरेक अलंकार छे. आशीर्वाद प्रबंधनी समाप्तिना कारणथी छे.

११ वदशे—बोलशे. रोमांची—रोमांचित बनी. स्वेद—परसेवो.

रसचक्षुथी प्रभुने जोती सखी श्रीकृष्णनी मदनाचिंतानूं रमणीय चित्र चितरी बतावे छे. समागमना रटणथी प्रभु समागमनूं जागृत्स्वप्न

ए ल्हेमां सही आवती अव लही रोमांचौ कंपी हरि,
हर्खी, स्वेद झरी, धसी ज मुरछे अंधारी कुंजे झुरी. ११

माथे उत्पल अर्पीने, श्रवणमां तापिच्छ आरोपीने,
नेने काजळ कल्पीने रस कुचे कस्तूरीनो लेपीने,
अंगे अंबर अंधकार अव आ नीलूं लपेटी वने
आलिंगे अभिसारिणी युवतिने कुंजे घने निर्जने. १२

अनुभवे छे. रोमांच, कंप, प्रस्वेद आदि तेना अनुभाव छे. हर्ष संचारी छे. समागमनूं अवास्तविकपणूं जाणवामां आवतां निराशाथी भगवानने मूर्छता वर्णव्या छे. ए रीते अहीं प्रधानपणे मूर्छा भावनूं निरूपण छे. 'अंधारी' पद संध्याकाळ वीती रात्रि आगळ वध्यानूं बतावे छे. गतने समये वनवगडामां भगवाननी मूर्छाना निरूपणथी वगर-विलंब भगवाननी व्हारे जवानूं सखी सूचवे छे. पर्याय अलंकार छे.

१२ उत्पल—नील कमळ. तापिच्छ—तमालपत्र. कल्पीने—करीने. अंबर—वस्त्र. आलिंगे—भेटे छे. अभिसारिणी—पियुने मळवा जती.

प्रवर्धमान गाढ अंधकारनूं वर्णन अभिसारनी अनुकूळता बतावाना उद्देशथी छे. अहीं अंधकारमां तेनी श्यामताने लीधे उत्पल अर्पवाथी आरंभी आलिंगन देवा पर्यंत नायकना व्यवहारनो आरोप होवाथी समासोक्ति अलंकार छे. अहीं ते ते पदथी अंधकारनी गाढतानो उत्तरोत्तर उत्कर्ष बताव्यो छे, तेथी करीने कालातिक्रम कविए सूचव्यो छे.

(वसंततिलका.)

घेरी रहंत तिमिरे घनघोर छानी
हावां जती चीज जशी अभिसारिकानी
राजे झले झळहळंत अहा अनेरी,
जाणे कसोटीं कसीं नेहसुवर्णकेरी ! १३

त्यां ते चिते टमटमी ज रहेल चाली;
ने कुंज आभरणनां किरणे ऊजाळी
द्वारे सलज्ज सहजे लवलेश व्हाली
खंचाई ऊभी. ऊँचरी तत्र आम आली. १४

---

१३ घनघोर—मेघना जेवूं बीहामणुं, जशी—जेवी. सुवर्ण—सोनूं. अंधकारमां अभिसारिकाना रूपलावण्यना उत्कर्षनूं आ वर्णन छे. अहीं उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा आदि अलंकार एकठा मळ्या छे. अंधकारमां अभिसारिकानी कांति जाणे प्रेम रूपी सुवर्णनी कसोटी चमकती होय तेवी दीपे छे, एवो वाच्य अर्थ छे. सखीनो अभिप्राय एवो छे, के आवा बीहामणा अंधकारथी पण न डरी पियुने जई मळवूं, तेनूं ज नाम प्रेम. दिवासंकेत के ज्योत्स्नासंकेत करी अभिसार सजवो, ते कृष्णाभिसारनी अपेक्षाए कंइ ज नहि. आ प्रोत्साहनानो अवधि छे.

१४ आभरण—घरेणां. ऊजाळी—झगझगार बनावी. द्वार—बारणूं. सलज्ज—शरमाती. आली—सखी.

अहीं रतिने दबाववानूं करती स्त्रीस्वभावने लीधे प्रगटेली व्रीडानूं निरूपण छे; ते मात्र रसना उत्कर्षने अर्थे छे.

(प्रबंध*.)

मदन मंदिर समा तरुकदंबे
रम रसीली ! नाथ सह, आव,
संकडथ ते सघन स्तन नितंबे. १५

मलयना मारुते मंद शिशिरे
रम रसीली ! नाथ सह, आव,
मरकले तेह पमराथ मधुरे. १६

---

१५ मदनमंदिर--कामदेवनूं धाम. तरुकदंब--झाडनो समूह, कुंज. नितंब--पूंठ.

कुंजगृहमां प्रवेश करावथानी आ मधुर प्रेरणा छे. कुंज विशे मदनगृहना आरोपथी तेनी उद्दीपनशक्तिनूं सूचन छे.

१६ मलय--मलयाचळ. शिशिर--शीतळ. मारुत--पवन. मरकले--मरकलडे, स्मित हास्ये.

मलयाचळ तरफथी वाता पवनमां स्मित हास्य वडे मुखनो सुवास भरवाना निर्देश द्वारा मलयागर चंदनथी मुखना सुवासनो व्यतिरेक सूचव्यो छे.

---

* मूळमां वराडी राग ने मंठ ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी केदार रागमां गाई शकाशे.

वल्लिना पल्लवे लपट तिमिरे
रम रसीली! नाव सह, आव,
झगव ते दंतनी दीप्ति रुचिरे. १७

फूलना झूलता लास्यगेहे
रम रसीली! नाव सह, आव,
सुहव ते सुमन सम मृदुल देहे. १८

पिकतणा पंचमे पूर्ण गहने
रम रसीली! नाव स॰, आव,
पूर सुर बीनना वचन वचने. १९

---

१७ वल्लि—वल. दीप्ति—ज्योती, प्रकाश. रुचिर—सुंदर.

'लपट' पदथी, कुंजगृहनी बाजुओ वेलना पल्लवे एवी तो खीचोखीच ढंकाई गई छे के भीतर गाढ अंधकार जाम्यो छे, एवूं बताव्यूं छे. रात्रिना अंधकारने लीधे ते द्विगुणित थयेलो होवाथी दंतना प्रकाश वडे दीपाववानी नर्मोक्ति छे.

१८ लास्यगेहे—रंगमंडप. सुमन—फूल. मृदुल—सुकुमार.

फूलना भारे लचकाई पवनने लीधे ऊंची नीची थती डाळीओवाळा कुंजगृहने फूलना नृत्तनो झूलतो रंगमंडप अहीं कह्यो छे.

१९ पिक—कोकिल. पचम—पंचमस्वरात्मक टौको. गहन—ऊंडाण, लतागृहनो अंदरनो भाग. बीन—वीणा.

कोयलना टौकामे लीधे गुप्त वार्ता गुप्त रहेवानी अनुकूळता बतावी छे

मधुपना मधुमदे मत्त गाने
रम रसीली ! नाव सह, आव,
ललित किलकार ललकार ताने. २०

कुमळाँ कूंपळतणी सुभग सेजे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
नचव मणिमाळ कुच बीच हेजे. २१

पुनित—पद्मावती—प्रणय—प्यासी
रसविलासी सुकवि जयदेव,
वाणी मृदु तेनी उर रहो ऊल्हासी. २२

---

२० मधुप—भमरा. मधुमदे मत्त—पुष्पासव पीवाने लीध मस्ती भरेलं. किलकार—आनंदनो अव्यक्त ध्वनि. तान—रसनो आवेश.

अहीं फूलनो रस (मधु) पी गुंजारव करता भमरामां मधुपाननी मस्तीमां गाता पुरुषनो आरोप छे. भ्रमरना गुंजारवमां शब्दमात्र छाना रहेवानी अनुकूलता सूचवी छे.

२१ अशोक—आसोपालव. सुभग—सुंदर. बीच—वचे. हेज—हेत.

मोतीनी माळा नचाववाना कथनथी क्रीडाना संभ्रमनो जे गूढ उपदेश कर्यो छे, तेने अनुरूप कामदेवना बाणभूत अशोकना पल्लवनी शय्यानो निर्देश छे.

२२ पुनित—पवित्र. प्रणय—प्रेम. रसविलासी—रसमां मग्न. मृदु—कोमळ. ऊल्हासी रहो—आनंद ऊपजावो.

(शार्दूलविक्रीडित.)

मारे मन्मथ तीर तीव्र तडुकी, बेहाल तेणे बनी
झंखे अंतरमां निरंतर पियु पीवा अमी आस्यनी;
तेने तर्प. समर्प अंक. उर आ संकोच शाने, सखी ?
ए तो तुज कटाक्षना अणमूला छे दास श्यामा ! नकी. २३

(अनुष्टुप.)

भय ने हर्षथी लोल लोचने तव सुंदरी
विचरी कुंजमां मंजु ध्वनि नेपुरनो पूरी. २४

कवि आशीर्वादथी प्रबंध पूर्ण करे छे, 'पुनित' विशेषण पद्मावतीनूं सतीत्व लक्षित करे छे. 'प्रणयप्यासी' पद जयदेव अनुकूळ नायक छे एवूं सूचवे छे.

२३ तीव्र—आकरां. अंतर—हृदय. निरंतर—हमेशां. आस्य—म्हों. तर्प—संतोख. श्यामा—खुबसुरत स्त्री.

वळी सखी राधाने कहे छे, के 'अली ! तूं शरमाय छे कोनाथी ? भगवान तो तारा प्रेमना वेचाण छे. तेमनाथी ते शरमावूं होय ? गुरुजननी व्रीडा घटे, पण दासजननी न होय.' अहीं अधरमां अमृतनो आरोप कर्यो छे. ते तेनी तृप्ति ऊपजाववानी अने नूतन जीवन अर्पवानी शक्तिने उद्देशीने कर्यो छे.

२४ लोल—चंचळ. विचरी—गई. ध्वनि—अवाज.

अहीं भय, हर्ष अने औत्सुक्यनूं शाबल्य छे. 'अरे ! आ ते साचूं छे के शमणूं ? रखेने आ सौ आळपंपाळ होय ? अहा ! प्रीत-

(प्रबंध*.)

खळभळी ऊठे तरल तरंगे जलधि इंदु झळकंतां,
त्यम निज मुखनी अळपझळपथी विविध विकार भजंता
निरख्या नयने रसबस रस तलसंता
नंदनंदन अनंगतरंगित सुललित अंग वहंता. ध्रुव० २५
हिमकरनां किरणोए उज्ज्वळ सजल जलद ज्यम सोहे,
त्यम अतिमुक्तनी माळथी मंडित मौलि लोंधे मन मोहे. नि० २६

मनो समागम शो मीठो लागे छे! मारां नेत्र केवां अधीरां ने पग केवा ऊतावळा बनी रह्या छे!' आवा विचार करती नायिका कुंज-गृहमां पेसे छे.

२५ अनंत—अगणित. जलधि—समुद्र. निज—पोतानूं. विविध—अनेक प्रकारना. भजंता—अनुभवता. नंदनंदन—नंदजीने आनंद ऊपजावनारा कृष्ण भगवान. अनंगतरंगित—कामना तरंगे व्याप्त. सुललित—मनोहर, बहु सुंदर.

प्रियतमानां दर्शन थतां भगवानना मनमां जे हर्ष, विभ्रम, क्षोभ आदि विकार उत्पन्न थाय छे, तेनूं अहीं निरूपण छे. उपमा अलंकार छे.

२६ हिमकर—चंद्र. उज्ज्वळ—ऊजळूं. सजल—पाणीथी भरेलो. अतिमुक्त—मोतिया मोगरानां फूल. मंडित—शणगारेलं. मौलि—मस्तक.

भगवानना काळा केश साथे सरखावी शकाय, एटला माटे वाद-

---

* मूळमां वराडी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी मालकोश रागमां पण गाई शकाशे.

तिमिरतणा गणमां गगने ज्यम पूरण चंद्र ऊँजासे,
सुंदरश्यामतणे निलवट त्यम चंदनतिलक प्रकाशे. नि०२७

वे पडखे बे रूप धरी रवि जोय नमी मुख जाणे,
त्यम कुंडळ मणिमय मकराकृति ळळके पियुने काने. नि०२८

फीणतणा परपोटा झळहळ जमुनाजळमां म्हाले,
झुले विपुल उरे ते तोले मुक्तामणिनी माळे. नि०२९

ळनी श्यामता प्रतिपादन करवा 'सजल' विशेषण मूक्यूं छे. उपमा अलंकार छे.

२७ तिमिर—अंधकार. ऊजासे—प्रकाशे छे. निलवट—कपाळ.

'सुंदरश्याम' पद तिमिरना उपचारना निर्वाह अर्थ साभिप्राय छे. अहीं पण उपमा अलंकार छे.

२८ रवि—सूर्य. मकराकृति—मकरना आकारनां.

भगवाननूं मुखकमळ जळकमळ करतां एटलुं तो अधिक रमणीय छे, के कमळनो रागी सूर्य जाणे गगन तजी कुंडळरूपे काने वळगी मुखकमळ झुकी जोयां ज करे छे. ए रीते अहीं सहेतुक स्वरूपोत्प्रेक्षा छे ते मुखकमळना रूपकथी जोडाई संकर अलंकार नीपजे छे.

२९ विपुल—विशाळ. मुक्तामणि—मोती.

उपमा अलंकार मोतीनूं ऊजळापणूं ने स्थूळपणूं बतावदाने माटे छे. भगवाननूं उरस्थळ यमुनाना विशाळ काळा प्रवाह साथे सरखाव्यूं छे.

पीत परागपटलना पटथी नील नलिन ज्यम राजे,
केसरवरणा अंबरथी त्यम तन घनश्याम विराजे. नि० ३०
खंजन जेम खिलेले कमळे खेलंतां मन भावे,
मुदित मुखे नर्तत नयन त्यम मोद महा ऊभरावे; नि० ३१
मधुरां मधुरां मरकलडांनी झलके ललित छबाई
तरवरता अधरे तरसावे नरवर भर मद मांही. नि० ३२
मणिमय आभरणोनां झलमल किरणे शणगारेला,
रूडेरा रस रागे रग रग रोमे रोम रसेला, नि० ३३

---

३० पीत–पीळुं. पटल–जथो. नील नलिन–भूरुं कमळ. घन-श्याम–मेघना जेवुं श्याम.

उपमा अलंकार छे. नखशिख शणगारना वर्णननी अहीं समाप्ति थाय छे.

३१ नर्तत–नाचतां. रसभीनां-स्नेहथी चळकतां, प्रेमनी झलकवाळां.

हवे कवि भगवानना विकारनुं वर्णन आरंभे छे. प्रभुनुं प्रसन्न मुख प्रफुल्ल कमळ साथे सरखाव्युं छे; अने नेत्र खंजन साथे सरखाव्यां छे.

३२ नरवर–पुरुषोत्तम, परमपुरुष श्रीकृष्ण भगवान.

कटाक्षनुं वर्णन करी अहीं कामना प्रबळ विकारथी पसरता स्मितहास्यनुं निरूपण कर्युं छे. अधरनो तरवराट चुंबननी उत्कंठा बतावना माटे छे.

३३ आभरणो–घरेणां.

श्रीजयदेव–निरूपित नवलूं रूप रसेश्वरकेरूं
शृंगारे शणगारो प्रेमी जननूं उर अदकेरूं. नि० ३४

(शिखरिणी.)

निहाळंतां नेहे तव नवलकुंजे पियुजीने
अपांगो ओळंगी श्रवणपुट वींधंत वधीने
रसीली राधानां मदनमदघेलां नयन बे
प्रमोदाश्रुरूपे श्रमजळतणां बिंदु ज झरे. ३५

नायकना तन अने मननी विलासोत्सुक स्थितिनूं वर्णन अहीं समाप्त थाय छे. भगवान भूषणनी प्रभाथी दृष्टिने अने प्रेमना उत्कर्षथी हृदयने हरे छे.

३४ निरूपित–वर्णवेलं. रसेश्वर–रस(आनंद)स्वरूप भगवान, शृंगार रसना अधिष्ठाता श्रीकृष्ण परमात्मा. शृंगार–[१]आभूषण; [२]रतिरस.

प्रबंध समाप्त करतां कवि आशीर्वाद दे छे, के आ प्रबंधमां करेला वर्णनथी प्रेमभक्तिवाळा हृदयमां भगवानना शणगारनां दर्शन थाओ; अने रसिक हृदयमां शृंगार रेलाई रहो.

३५ अपांग–नेत्रना खूणा. श्रवणपुट–कान. मदनमदघेलां–कामना आवेशथी विह्वळ बनेलां. प्रमोदाश्रु–आनंदनां आंसू. श्रमजळ–परसेवो.

प्रबंधमां वर्णवेलं भगवाननूं विह्वळ स्वरूप नेत्र भरी निहाळी रसीली राधा हर्षनां आंसू झरे छे, तेनूं अहीं वर्णन छे. 'नेह' पद प्रभुनो अतुल प्रेम जोई नायिकाना मनमां ऊभराती रति बतावे छे. 'पियुजी' पद प्रेम अने आदर दर्शावे छे. 'निहाळंतां.' पद नेत्रनो पूर्ण विकास

सरी शय्या पासे सुतनु मदने मीणी अधूरी
दृगोए भाळंती प्रियतमतणी मूरति मधुरी;
मिषे आडूं जोई मुखडूं मलकावी खसी सही;
त्रिलोकी ते लाजे जुवतितणी लाजी जती रही; ६६

(शार्दूलविक्रीडित.)

' व्हाली ! तूं वरमाळ अर्पीश गळे मारे ज, एवं उरे
धारी मूढ हरे हळाहळ पींधूं क्षीरोदकेरे तीरे, '

सूचवे छे; 'वर्धाने' पद नेत्रनी अतृप्ति जणावे छे; 'अपांगो ओळंगी' पद तेमनी अधीराई प्रकाशे छे; अने 'श्रवणपुट वींधंत' पद तेमनो संभ्रम प्रगट करे छे. वळी कान वींधवानी संभावनाथी नेत्रनी तीक्ष्णता पण सूचवी छे. हर्ष नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

३६ शय्या—बिछानूं. अधूरी—अदपडियाळी. प्रियतम—प्रीतम, व्हालो. मिष—व्हानूं. विलोकी—जोई.

राधाकृष्णना समागम रूपी कार्य सिद्ध थतां कृतार्थ सखीनो निर्गम वर्णवी कवि आगामी सर्गना एकांत विलाससुख सारूं स्थान निर्माण करे छे. 'मलकावी' पद रसनो प्रवाह वहेतो थयो जोई प्रगटतो नायक-नायिकाना सुखे सखीनो आनंद प्रकाशे छे. 'खसी' पद तेनूं समयोचित चातुर्य जणावे छे. 'सखी चाली गई ने हूं केवी निर्लज्ज के बेसी रही छूं?' एवा भावथी 'लाजी' पद लज्जाना संबंधमां मूक्यूं छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

वाते व्हाल शूं वाळी वाही विध ए सर्कावी साडी धीरे
राधानां कुचपद्म लोल नयने जोता प्रभु श्री भरे. ३७

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सानन्दगोविन्दो नामैकादशः सर्गः ।

---

३७ क्षीरोद–क्षीरसागर. हर–महादेव. कुचपद्म–कमळ सरखा स्तन. श्री–समृद्धि.

नवा सर्गनूं अवतरण करता आशीर्वादथी कवि सर्गनी समाप्ति करे छे. अहीं लक्ष्मी अने राधानी एकताना निरूपणथी जुगलकिशोरनूं सनातन दांपत्य प्रतिपादन कर्यूं छे. समुद्रमंथननी कथानूं अनुसंधान छे. लक्ष्मी प्रगटता पहेलां ज ' ए आपणने वरनार नथी ' एवूं दीव्य चक्षुथी जाणी जई अमरत्व वीसरी जीवितना विद्वेषे आगमनथी हळाहळ पी जता शंकरनो उग्र अंतःक्षोभ ' मूढ ' पदे करीने बताव्यो छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

ए रीते प्राणप्रियानो समागम थयाथी प्रगटेला कृष्ण भगवानना आनंदनूं अहीं निरूपण छे, माटे सर्गनूं नाम **सानन्दगोविन्द** ठराव्यूं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी अभिसारिका अवस्थानूं वर्णन छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादेऽभिसारिकावर्णनो नामैकादश आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १२.

वस्तुः---सखीओ सिधाव्या पछी कृष्ण भगवान राधाने परे परे रीझावी क्रीडा करे छे. रसनी रमझटमां श्यामाना शणगार फीटी पडे छे, ने वेणी छूटी जाय छे. ते सज करवा राधा भगवानने कहे छे. ते उपरथी श्रीकृष्ण राधानी वेणी गूंथी शणगार सजावी तेना मनोरथ पूर्ण करे छे.

(हरिणी.)

मधुर मधुनी रेणी माणी वने रस वर्षती
प्रगटी तनमां तालावेली, उरे रति ऊलटी,
रसबस दृगे सेजे हेजे रमी रही तलपती;
तव तलसती व्हाली प्रत्ये वदे हरि हर्षथी. १

---

१ मधु—वसंत. रेणी—रात. रति—प्रीति. हेज—स्नेह.

सखी जतां करी मर्यादाथी मुक्त बनी ऊलटती राधानी रतिनूं अहीं निरूपण छे. एकांत स्थळ, मनगमता प्रीतमनो समागम, अने ए-

(प्रबंध*.)

कोड धरे कूंपलडी करवा करतळनी सरसाई;
अरुणा चरण ज ए शिर अर्पी दर्शावियें सरसाई.
अव वशवर्ती आ तव अनुचर वरतनु ! वीनवे. ध्रुव० २

स्वेदे देह न्हवाई जई तव कांति अहह ! करमाई.
शयन सुहवियें; पवन हूं नांखूं नलिनदले सुखदायी. अव० ३

कठी मळेली विलासनी सामग्री, सौ ऊभराती रतिनो उपचय करे छे. रतिनो आ उत्तरोत्तर उत्कर्ष संभोगशृंगारना निरूपणनी अनुरूप उत्थानिका छे.

२ करतळ–हाथेळी. सरसाई–[१]बराबरी; [२]चाडियातापणूं. अरुणा–राता. चरण–पग. वशवर्ती–आधीन. वरतनु–सुंदर शरीरवाळी.

राधाना शृंगारी भावथी हर्ष पामी भगवान तेने शय्यामां बिराजाववा नागरिकवृत्तियी नर्मवचन वदे छे, के व्हाली ! तारा हस्तपल्लवनी बराबरी करवा च्हाता आ कूंपळना बिछानाना माथे पग मूकी तेन पग तळे चांपी ज नांख. प्रतीप, काव्यलिंग, आदि अलंकार.

३ स्वेद–परसेवो. नलिनदल–कमळपत्र. सुखदायी–सुख आपनार.

शय्या स्वीकाराववा हरि वळी आर्जवथी कहे छे, के तारूं शरीर परसेवाथी न्हवाइ गयूं छे. तूं शयने बिराजे, तो तारो घाम शमाववा हू पवन नांखूं.

---

* मूळमां विभास राग ने आदि ताळ आपेल छे. आधा तितालथी शंकराभरण अथवा भूप रागमां पण गाई शकाशे.

चांपूं पाय, तळांसूं तळियां; श्रमित हईश, सुकुमारी !
कुंजे दूर तूं रंज ऊँठावी छे मुज माट पधारी. अव० ४
कंपे कुच अति ऊछळी ऊछळी श्वास अने उच्छ्वासे.
ए तुज भार वीसाम उरे मुज. विजन वने लज्जा शे? अव० ५
रेळो सुख; मुख खोलो, बोलो, बोलो बोल रसाळा.
अंतर एक, जुदां न; तदंतर कांय पटंतर ञाळा ? अव० ६
रजमां रोष सजी सजतां शूं तपीं तापी शरमाई
नयन रसीलां पडीं छोभीलां तुज जाये लोचाई; अव० ७

---

४ श्रमित—थाकेली. रंज ऊठावी—कष्ट वेठी.

राधा शय्यामां बिराज्या बाद पग चांपवाना निमित्ते पडखामां भरावानो कामी कृष्णनो आ मृदु उपक्रम छे.

५ विजन—निर्जन.

अहीं राधाने पडखामां लेवानी विनयभरी प्रयुक्ति छे.

६ तदंतर--पछी. पटंतर—[१]पटनूं अंतर; [२]जुदागीरी.

अभिप्राय एवो छे, के ' तूं मारी साथे स्नेहथी बोल, एटले हूं आ पटनूं अंतर पण दूर करी नांखूं. ज्यां खरो प्रेम छे त्यां पटंतर न घटे.' आलिंगनमां वस्त्रनूं अंतर पण न खमता कृष्णनी ते खसेडवानी आ युक्ति छे.

७ तापी—क्लेश ऊपजावी. लोचाई—संकोचाई, मींचाई.

भगवाननां नर्मवचने राधिकानां नेत्रनी कामना मदनी खुमारी

रसनानी रणझण ने कंठनी किलकिल धुनी ललकारी
कोकिलना कलबल कलकलनूं कष्ट कटविये कारी. अव० ८
तन मन प्राण प्रजाळे दारुण विरहानळ. आ बारी
अयि वेली अलबेली ! लीजे अधरअमीथी उगारी. अव० ९
वीनवणी नमणी हरिनी जे जयदेवे उच्चारी,
रसिकतणे उर ते अति दे रतिरंगतरंग पसारी. अव.१०

उद्दीपन पामे छे, तेनूं अहीं निरूपण छे. नेत्रनो संकोच अने तेमनूं चांचल्य कामना मदना अनुभाव छे.

८ रसना—कटिमेखळा, कोकिल—कोयळ. कलकल—घोंघाट.

गधानी किल्कारीना रसिया श्रवणने कोयलनो मधुर टौको कठोर लागे छे; तेथी करीने किलकारीना व्यतिरेकनो ध्वनि नीकळे छे. अहीं समागमसुखनी याचना छे. रसनाना रणकारने लीधे उल्टी क्रीडा अभिमत जणाय छे. 'किल धुनी' पदे करीने वात्स्यायनसूत्रमां कहेलुं परभृतविरुत अभिप्रेत छे. उत्तर दळना कठोर वर्णनो भराव कोकिलना टहुकानी कठोरताना अनुभवनी प्रतीति माटे छे.

९ प्रजाळे—बाळे छे. दारुण—भयंकर. विरहानळ—विजोगनो अग्नि.

अधरपानने माटे आ प्रार्थना छे. 'विरह' शब्दे करीने मानविप्रलंभनो वियोग अभिप्रेत छे. रूपक अलंकार छे.

१० नमणी—नरमाश भरेली, विनययुक्त. उच्चारी—कही बतावी. रति—प्रेम. रंग—विलास. तरंग मोजा.

(शार्दूलविक्रीडित.)

जोतां नेन भरी निमेष पण ज्यां पीडे, भुजे भीडतां
रोमांचे खटके, नडे मुखसुधा पीतां य सीत्कार ज्यां,
दृभे मोदतणो मदे मधु जहीं क्रीडातणुं चाखतां,
तेवी रंगभरी मची जुगलनी शृंगारलीला तदा. ११

बंधाई भुजथी, वींधाई कुचथी, मर्डाई केशग्रहे,
कर्डाई रदथी, छूंदाई नखथी, झूडाई जंघा द्रये,

प्रबंधनी समाप्तिना आशीर्वादमां कवि कहे छे के, मारी वाणीथी भक्तनां हृदय भक्तिना रंगे अने रसासक्तनां रतिना रंगे रेलंछेल थई रहो.

११ निमेष—आंखनो पलकारो. सुधा—अमृत. सीत्कार—सीसकारी. दृभे—हरकत करे छे. जुगल—दंपती.

पूर्ण परिपोष पामेली स्थायी रतिने अनुरूप जुगलकिशोरनी लीलानूं निरूपण अहींथी शरु थाय छे. निमेष पीडवाथी लावण्यनूं पान करतां नेत्रनी दर्शननी अतृप्ति दर्शावी छे; रोमांच खटकवाथी एक बीजामां भराई जवानूं करतां अंगनी आलिंगननी अतृप्ति जणावी छे; सीत्कार नडवाथी अधरामृत चूसी लेता मुखनी चुंबननी अतृप्ति बतावी छे; अने आनंद दृभवाथी क्रीडानूं सुख अनुभवता हृदयनी भोगनी अतृप्ति प्रकाशी छे. आवी लोकोत्तर लीला केवळ रसाकार वृत्ति दर्शावे छे. ए रसनी मस्तीमां विभाव, अनुभाव, सात्त्विक भाव अने संचारी भाव सउ ए जाणे लय पामे छे.

१२ केशग्रह—चुंबन लेवा अंबोडो पकडवो ते. रद—दांत. जघन—

रूंधाई चरणे पीलाई जघने, घेलाई लीलासवे,
  रीझ्या अंतर ओर रंगरासिया. कामे कशो वाम छे ! १२

झूझंतां रतिरंगना रण विशे तन्वंगीए ते समे
  प्रौढूं साहस कीध दक्ष पियुने पाडी नीचे संभ्रमे;
त्यां तो थर्थरी जांघ, बांवडी पडी ढीली ढळी आंख, ने
  छाती फर्फडी; संभवे क्यम करी पौरुष ते स्त्रीजने ? १३

सीत्कारे विधुरी अधूरी नीसरे वाणी, अने दंतनी
  ज्योती गौर झगे, मृदु स्मित रमे, जाये ढळी आंखडी,

पूंठ. घेलाई—घेल बनी. लीलासव—क्रीडाना मद रूपी दारु. कशो—केवो. वाम—आडो, विचित्र.

अभिप्राय सुगम छे. अहीं विभावना अने विशेषोक्तिनो संदेह-संकर छे. तेने अर्थांतरन्यास अलंकार शोभावे छे.

१३ प्रौढूं—मोटूं. दक्ष—कुशळ. संभ्रम—वेग. पौरुष—[१]पुरुषना धर्म; [२]मरदामी.

कुतूहळथी प्रसरेला अने नखच्छेद्य आदिथी वृद्धि पामेला विलासनी परम कोटि तरीके अहीं ऊलटी क्रीडानूं निरूपण छे. जांघ आदि स्त्रीलिंगनां पदनो प्रयोग साभिप्राय छे. अर्थांतरन्यास अलंकार छे.

१४ सीत्कार—सीसकारी. विधुरी—दरद भरी. गौर—ऊजळी. स्मित—मंदहास्य. उच्छ्वास—हांफ. तर्ष—तरश.

उच्छ्वासे उर ऊछळे, लखलखे अंगो ढीलां हर्षथी,
तन्वी तेवी भुजे भीडी मुखडलूं पीए पियु तर्षथी. १४

तूटी माळ, छूटी छटी लट लळी, डोळाई आंखो वळी,
फीटी तांबूळनी य लाली, नखथी छाती घवाई वडी,
ने सेरे कटिसूत्रनी सरी पडी; ते कामबाणे तहीं
लागी लोचनिये लीधूं उर वींधी व्हालानूं व्हाणा महीं. १५

(स्रग्धरा.)

वेणी ढीली पडी छे, अगरनी रचना स्वेदथी चूंथाई,
आळो आळो नरो छे अधर, मणितणी माळ छे छिन्न छाई,

पूर्व श्लोकना पुरुषायितना अवसाननी आनंदास्वाददशानूं आ चित्र छे. हर्ष संचारी भाव छे, स्वभावोक्ति अलंकार छे.

१५ कटिसूत्र—कटिमेखळा.

नायिकानां सथरवथर वस्त्राभूषण अने तेनी डोळाती अदपडियाळी आंखथी नायकनी रति दीप्त बने छे. तेनूं अहीं सूचन छे. रतिनी दीप्ति क्रीडानो अतिप्रसंग सूचववाने अर्थे छे. छूटी लटो, डोळायली आंख, आळो ओठ, घवायली छाती अने सरी पडेली कटिमेखळा, ए पांचनो ज उल्लेख कामनां बाण पांच होवाथी कर्यो छे. रूपक अने असंगति अलंकारनो संकर छे.

१६ स्वेद—परसेवो. छिन्न—त्रुटित. सुतनुस्रग्धरा—चोळाई न्हाना

ने क्यां ए मेखळा छे गरी गई; तदपि अंग रहे रंग रेली
भाळंती ढांकी हाथे तन निज सुतनुस्त्रग्धरा लाजघेली. १६

(आर्या.)

ए रीते रतिपरवश वल्लभ प्रति व्हाल भेर विनय करी
रस झीली रतिढीली संतर्पित सुंदरी उचरी १७

(प्रबंध*.)

नरवर ! गरवा मकरध्वजना दृढ गढरूप पयोधरे
मकरी मलयागरनी सुहवो शीत सुधाकर शा करे.

बनी गयेला फूलना हार धारण करती, चोळाई वीलायली माळाथी शरीर ढांकवानो प्रयत्न करती.

क्रीडाना अतिप्रसंगना कार्यनूं अहीं निरूपण छे. श्रमना अतिशयथी राधानी अधिक विह्वळ स्थिति जोईने भगवाननी रति अधिक अधिक उद्दीपित थाय छे. ते तेमनूं ऊर्ध्वरेतापणं प्रकाशे छे. मुद्रा आदि अलंकार छे.

१७ रतिपरवश–प्रीतिने लीधे परवश बनेला. संतर्पित–पूरेपूरी तृप्त.

दहाडो चढतां श्रांत राधा उचित शणगार सजाववा भगवानने वीनवे छे; तेनी आ उत्थानिका छे. अर्थ स्पष्ट छे.

१८ मकरध्वज–कामदेव. पयोधर–स्तन. मकरी–मकरना आकारनूं चित्र. मलयागर–चंदन. शीत–शीतळ. सुधाकर–जेनां किरणमां अम्रत छे ते चंद्र. कर–हाथ.

---

* मूळमां रामकरी राग ने यति ताळ आपेल छे. आदिताळथी सोहिनी रागमां पण गाई शकाशे.

मुज मान प्रीतम ! पोखिये;
कोड सुघड संतोखिये. ध्रुव० १८

छेक ज छिन्नभिन्न बनियूं छे रसियाजी ! रतिना रणे;
अलिगुणगंजन अंजन नूतन निरमो नेत्रशरासने. मुज०१९

नयनकुरंग छलंग ऊलट गतिभंग थई जहाँथी भरे,
ते श्रुतिमंडळना स्मरपाशे कुंडळ ळळकावो करे; मुज०२०

अहीं स्तनमां कामदेवना दुर्गनो आरोप कर्यो छे अने ते उपर काढेला मकरना चित्रमां ध्वजचिह्ननो आरोप छे. रूपक उपमा ने परिकरांकुर अलंकार छे.

१९ छिन्नभिन्न—ढळाई गयेलुं. रति—क्रीडा. अलि—भ्रमरा. गुण—पणछ. गंजन—गांजनार. शरासन—धनुष. नूतन—नवीन. निरमो—करो.

अहीं नयनमां कामदेवनां धनुषनो आरोप कर्यो छे, तथा अंजनमां तेना धनुषनी पणछनो आरोप गम्यमान छे. पुष्पधन्वा कामना फूलना चापथी अने भमरानी पणछथी राधानां नयन अने अंजननो उत्कर्ष बताव्यो होवाथी अहीं व्यतिरेक अलंकार स्फुरे छे.

२० कुरंग—मृग. स्मरपाश—कामदेवे रचेलो फांसो, जाळ. श्रुतिमंडळ—काननो प्रदेश. वर—रूडा. अरपो—पेहरावो.

कर्ण सूधी प्होचवानूं सूचवी नेत्रनो विस्तार बताव्यो छे. कुरंगना आरोपथी नेत्रनी चंचळता जणावी छे. जाळनी दढता सारूं गोळ कडीओ नांखवानी रीतिने अनुसरी कामना पाशरूप कानमां कुंडळ अर्पवानूं कह्यूं छे. रूपक अलंकार छे.

श्रमजळ सबळ सकळ लई ल्होई मंजुल मृगमदना रसे
तिलक सजो, के ऊमगे अद्भुत अंक ललाट शशी विशे;मुज०२१
श्रीसदने सरसिज शा वदने भ्रमर समी भमती दीसे;
ठीक करो लट ओळीँ. ठिठोळी करशे सही मसे मसे;मुज०२२
स्मर नृपना चमररूप केशे कुसुम भरी वनमाळी हे !
मोरमुगटधर ! मोरकळावत वल्लभ ! वेणी वाळिये;मुज०२३
आ तनु कल्पलताए अंबर दामिनीँ सम दमकाविये;
फूलनी लटररूप रणझणती मणिरसना चमकाविये;मुज०२४

---

२१ श्रमजळ—परसेवो. सबळ—पुष्कळ. मंजुल—मनोहर. मृगमद—कस्तूरी. अंक—चिन्ह, चित्र. ललाटशशी—कपाळ रूपी चंद्र.

चंद्रबिंबमांनूं कलंक तेनी शोभानो ह्रास करे छे, परंतु कस्तूरीनूं तिलक राधाना भालचंद्रनी शोभामां वृद्धि करे छे. रूपक अलंकार छे.

२२ श्रीसदन—[1]शोभानूं धाम; [2]लक्ष्मीनूं निवासस्थान. सरसिज—कमळ. वदन—मुख. ठिठोळी—मश्करी.

' ठीक करो ' पदथी केशसंस्कारनो उपक्रम गम्यमान छे. उपमा अलंकार छे.

२३ स्मर—कामदेव. कुसुम—फूल. कळा—मोरनां पीछांनो भारो.

वेणी गूंथवानो स्पृहणीय प्रसंग छे. अर्थ स्पष्ट छे. रूपक अने उपमा अलंकार छे.

२४ तनु कल्पलता—शरीर रूपी कल्पवृक्षनी शाखा. अंबर—साडी.

श्रीजयदेवनूं वचन मनोहर रसमय रसिक धरो उरे,
हरिचरणस्मरणामृतथी ज्वर जे किल्बिषविषनो हरे.मुज० २५

(हरिणी.)

'अगर रसनां चित्रो सूने कपोळ सुहाविये;
वलय करमां ने नेपूरो पगे रणकाविये.'
प्रियतम तणी मानीती ए विधे मुख उच्चरे,
रुचि रुचिर ते प्रेमे पूरे प्रसन्न रसेश्वरे. २६

दामिनी—वीजळी. दमकाविये--झबकावो. मणिरसना—घूघरीओवाळी कटिमेखळा.

राधाजीना शरीर विशे कल्पवृक्षनी शाखाना आरोपथी नाजुकपणानी साथे भगवानना कोड पूरवानो भाव स्फूरी आवे छे. रूपक अलंकार छे.

२५ किल्बिष—पाप. ज्वर—ताव.

अमृतनो जे आहार करे छे. तेने विषबाधाने लीधे ज्वर कदी आवतो नथी. तेवी ज रीते कवि आशीर्वाद द्वारा सूचवे छे के, मारी वाणी जे सेवशे, तेना विशे किल्बिष फावशे नहि. रूपक अलंकार छे.

२६ कपोळ--गाल. वलय--कंकण. ए विधे--ए रीते. उच्चरे- कहे छे. रुचिर--सुंदर, उत्तम. रसेश्वर -रसस्वरूप भगवान.

प्रसाधनविधिनो अहीं उपसंहार छे. प्रस्तुत श्लोकमां 'पूरे' पदथी काव्यनी समाप्ति पण सूचवी छे. प्रभु प्रसन्न थई प्रेमी जनोनी सर्व रुचि

(शार्दूलविक्रीडित.)

श्यामे अंबर श्याम ने पट पीळुं प्हेर्युं हतुं व्हालीएं;
 पेखी कौतुक भेर तेह हसती व्हाणे सखी भाळीने
राधाना नमणा मुखांबुज भणी लज्जाळवां लोचने
 जोता म्हो मलकावी मंजु रसिया आनंद दो विश्वने ! २७

नाभिपद्म तणा मृणालथी रमा ढंकाई जातां जरी,
 जाणे पाय तळां सती प्रियतमा जोवा अधीरा बनी

पूर्ण करो, एवो आशीर्वाद पण छेल्ला चरणमां गूढ समायो छे. रसो वै सः । ए श्रुतिमां भगवाननुं रसस्वरूप प्रतिपादन कर्युं छे. तेने उद्देशी रसेश्वर पद मूक्युं छे. वळी कथानायक शृंगार रसना अधिष्ठाता छे ते पण रसेश्वर पदथी जणाव्युं छे. अहीं राधाजीनी रुचि प्रमाणे भगवाननी प्रवृत्ति वडे नायिकानी स्वाधीनभर्तृका अवस्था बतावी छे.

२७ कौतुक—कुतूहळ. नमणुं—नीचुं नमेलुं. मुखांबुज—मुख रूपी कमळ. लज्जाळवां—शरमिंदां. लोचन—आंख. मंजु—मनोहर प्रकारे.

अहीं परम आनंदजन्य उन्मादथी थयेला वस्त्रना परिवर्तननुं निरूपण छे. भगवानना स्मितमां वैलक्ष्य अने दृष्टिमां व्रीडा अनुभावित छे. आशीर्वाद सर्गनी समाप्तिने लीधे मूक्यो छे.

२८ नाभिपद्म—दूंटीमांथी प्रगटेलुं कमळ. मृणाल—कमळनो दांडो. रमा—लक्ष्मी. सहस्र—हजार. संक्रांत—प्रतिबिंबित.

सेजे शेषतणी सहस्र मणिमां संक्रांत रूपे करी
धारे मूर्ति अनंत, ते सरवनूं रूडूं करो श्रीहरि ! २८

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो
नाम द्वादशः सर्गः ।

लक्ष्मीजीना दृष्टांतथी वैष्णव संप्रदायनी दासभक्ति किंवा प्रेम-भक्तिनूं अहीं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

ए रीते राधिकाजीना समागमनूं सुख पामीने भगवानने परम प्रसन्न थयेला अहीं वर्णव्या छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम **सुप्रीतपीताम्बर** राख्युं छे. एमां अभिसारनूं निरूपण करी प्रधानपणे स्वाधीनभर्तृकाअवस्थानूं वर्णन आप्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे स्वाधीनभर्तृकावर्णनो
नाम द्वादश आलापः ।

गीतगोविंद.

प्रशस्ति.

(शार्दूलविक्रिडीत.)

राजे रिद्धि रसेशनी मस, मचे मीठाश संगीतनी,
भ्राजे काव्यतणी चमत्कृति, वळी वर्षे सुधा भक्तिनी,
ए जोवा अभिलाष जो उर वसे, तो नंदना नंदनी
लीला आ अति भाव भेर सुणजो श्रीगीतगोविंदनी. १

---

१ रसेश–रसराज शृंगार. भ्राजे–चमके छे. सुधा–अमृत. अभिलाष–कोड नंदना नंद–नंदजीना व्हाडीला श्री कृष्ण भगवान.

आ कविकृत प्रशस्ति छे. रसनो समुल्लास, प्रबंधनूं माधुर्य अने संविधाननो चमत्कार, ए त्रणेनो योग संदर्भनूं गौरव प्रकाशे छे. ए त्रिपुटीने भक्तिना परम तत्त्वमां समावी कवि कृष्ण परमात्मामां पोतानी तल्लीनता प्रदर्शित करे छे. प्रशस्तिनो आशय एवो छे, के रस, संगीत, संविधान अने भक्तिना भोगीने माटे ज आ गीतगोविंद काव्य छे.

(स्रग्धरा.)

जेने जोतां जणाये अमधुर मधु ए, ने सुधा स्वःसुधा ए,

लागे फीकूं रसाळे, पय ज वळी पये, शर्करा शर्करा ए,

द्राखे खाटी, प्रियानो अधर ज अधरे ऊतरे ऊँर मांहे,

एवूं शृंगारसारे भर्यूं भरपूर आ गीतगोविंद सोहे. २

(उपजाति.)

वामा अने भोजथी जन्मधारी रसेशसेवी जयदेवकेरी

आ गीतगोविंदगिरा अनेरी कंठे रमो बंधुतणे रूडेरी ! ३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे प्रशस्ति. ॥

---

२ अमधुर—मोळूं. मधु—मध. सुधा—चूनो. स्वःसुधा—स्वर्गनूं अमृत. रसाळ—आंबाफळ, केरी. पय—पाणी. पये—दूध पण. शर्करा—रेती. शर्करा ए—खांड पण. अधर—हलको, ऊतरतो. अधर—नीचलो ओठ पण. शृंगारसार—शृंगाररसनूं तत्त्व.

आ कोइ अन्य कविए करेली गीतगोविन्दनी प्रशस्ति छे. आखा काव्यनी अंदर जमावेला रसनी प्रशंसा छे. व्यतिरेक आदि अलंकार छे.

३ जन्मधारी—जन्म पामेला. गिरा-वाणी. अनेरी- अनुपम. बंधु- [1]बांधव; [2]धर्मबंधु, [3]साहित्यबंधु.

मातापिताना नामसंकीर्तनपूर्वक कवि रसिक बंधुजनने काव्य अर्पण करी काव्यनी समाप्ति करे छे. रस अने भक्तिना योगने लीधे ' अनेरी ' विशेषणनो प्रयोग कर्यो छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे प्रशस्त्यालापः ॥

परिशिष्ट.

प्रबन्धना उतारा*.

बङ्गाली गीतगोविन्द, इ. स. १७३८

कर्ता गिरिधर.

ए सखि सुन्दरी युवती जने हरि नाचत कत प्रकार.
पवने लवङ्गलता मृदु विदलित शीतल गन्ध वहाय.
कुहु कुहु करि कोकिलकुल कूजित. कुञ्ज भ्रमरीगण गाय.
बकुल फूले मधु पिये मधुकरगण ताहे लम्बित तरुडाल.
पति दूरे जार, तार प्रति मनोरथ मनमथने हय काल.
मृगमदगन्धे तमाल पल्लव व्यापित हइल सुवास.
युवजनहृदयविदारिते कामेर नख किवा हइल पलाश.
मदन नृपेर छत्र हेमनिर्मित कि नागेश्वर फूल.
शिलीमुख सदृश बाण निरमाउल पाटली फूल अतूल.
देखि विलक्षण जगत फूलछल तरुण करुण किये हासे.
केतकी कर सदृश करि निरमिल विरही विदारण आशे[†].

---

* सरखावो गी. गो. पृ. १६–२१, लघु गी. गो. पृ.१९–२०
† आटलो ज ऊतारो Dinesh Chandra Sen's History of Bengali Literature (p. 90)मां आप्यो छे.

हिन्दी गीतगोविन्द, इ. स. १७७८.

कर्ता रायचन्द.

ललित लवङ्गलता लगि मलयज पवन चलत सुखदाई.
मधुकरपुञ्जनि गुञ्जति कुञ्जति. कोकिलकल धुनि छाई.
बिहरति हरि इहि सरस वसन्ते,
निरतत युवतिजननके सङ्ग सुविरही जनहि दुरन्ते.
बिलपति पति परदेश कामिनी काम—कामना-माती,
कुसुमित बकुल मधुपकुल आकुल लखि व्याकुल बिलखाती.
तरुण तमाल मानके परिमल मृगमदको मद छीन्यो.
किंशुक कुसुम बिरहिहियदारन मनसिजनखवपु लीन्यो.
केसर कुसुम मदन क्षितिपति शिर कनकछत्रछबि छाजै.
पाटलिपटल सरस मिलि अलिकुल मदनतूणरुचि राजै.
ऋतुमदनिलज लोक लखि मानो हँसत करुण जो फूले.
बिरही जन दुख देन कितक इनके कित साजे शूले.
मालति माधविका मिलि परिमल जुही सुगन्धगुही सी,
मुनिमनहूंको मोहनकारण युवजन हिये पुही सी.
मुकुलित सरस रसाल पुलकि मनु भेदन मुकुतलताते.
वृन्दावन बनि रही सरस छबि श्रीयमुनाशोभाते.
श्रीजयदेव-भणित यह शोभित हरिचणस्मृति-सारम्
सरस वसन्त समय बनवर्णन उपजत मदनविकारम्.

मराठी गीतगोविन्द, इ. स. १८८९.

कर्ता चेतोहरदेव.

सुरस वसन्ती हा हरि खेले,
विरहिणिच्या सखि जवळिच नाचत सर्व सख्यांचे मेळे.
मधुर लवङ्गलतांतुनि सुटले जुळजुळ दक्षिण वारे.
भ्रमर जमति किति वृक्षकोटरीं. कोकिल बोलत सारे.
मदनवासना उपजुनि पथिकस्त्रिया करिति किति किति हाहा.
भ्रमर जमुनि कुसुमा वरि बैसुनि झोंबति बकुलसमूहा.
कस्तूरि गन्ध येतां फुटले कोमल कोंब तमाला.
पळश दाविती तरुणचित्तभिद् मन्मथनखरङ्गाला.
मदन नृपाचे कनकदण्ड शी केसर कुसुमें फुललीं.
पाटलि पुष्पे भ्रमर वसुनि तत्तूणीर जणो बनलीं.
जगांत दिसतां लाजुनि झुरुनी हसें करुण जनिं झालें.
विरहिमनांते खोंचति अग्रे केतकिचीं जणु भाले.
परिमळ लोटत सुगन्ध सुटला मालति जाइ जुईचा.
मुनिजनमनही मोहुनि टाकित सहज मित्र तरुणाचा.
अतिमुक्तलता वेष्टुनि कलिकापुलक येति आंब्यांना.
प्रान्तीं यमुना पावन करि ज्या वृंदावनि ह्या कान्हा.
गाउनि एसे जयदेव कवी हरिचरणीं मन ल्यावी.
मधुर बसन्तसमयिं वनवर्णनि मदनक्रीडा दावी.